T.C
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK ŞEHİR TARİHİNDE VAKFIN YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET TALAT DEMİRBAŞ

ANABİLİM DALI : KAMU YÖNETİMİ
PROGRAMI : KENTLEŞME VE ÇEVRE SORUNLARI

DANIŞMAN : DOÇ. DR. AHMET NOHUTÇU

KOCAELİ – 2010

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK ŞEHİR TARİHİNDE VAKFIN YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan: Mehmet Talat DEMİRBAŞ
Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Tarih ve No:

Doç. Dr. Yılmaz BİNGÖL **Doç. Dr. Ahmet NOHUTÇU** **Yrd. Doç. Dr. Muharrem ES**

KOCAELİ-2010

ÖNSÖZ

Tezimin konusunu seçerken, öncelikli hedefim geçmişten günümüze kurulmuş olan vakıfları incelemek ve vakıfların kuruluş nedenleri belirlemekti. Bu araştırmayı yaparken gördüm ki vakıflar, kuruluş gayeleri ve yapmış oldukları sosyal hizmetler bakımından, günümüz modern belediyelerin yapmış olduğu pek çok hizmeti devletten hiçbir yardım almadan gerçekleştirmişler. Varlıklı şahıslar tarafından, toplum içinde görülen aksaklıklar belirlenmiş, çözümü için gerekli altyapı çalışmaları yapılmış ve bir vakıf kurularak belirlenen eksiklik ortadan kaldırılmıştır. Bu durum karşısında tezimin konusu vakıf medeniyetimizi anlatmanın yanında, vakıfları, beledi hizmetlerle karşılaştırma yönüne kaydı.

Bu çalışmanın amacı; ilk Türk şehirlerinin kurulmasından günümüze kadar geçen süre içerisinde halka getirilmiş olan hizmetlerde vakıfların rolünü incelemek ve bunu ne kadar başardığını ortaya koymaya çalışmaktır.

Elimizde vakıflarla ilgili pek çok kaynak bulunmasına rağmen, yapılan çalışmaların birbirini tamamlar nitelikte olmayıp genelde farklı yönlerde yapılmış olması ve bunların birbirinden bağımsız olarak yayınlanması bilgiyi toplayıp bir araya getirmekte karşılaştığım başlıca güçlük idi.

Burada tezimin konusunun belirlenmesinde bana yardımcı olan ve çalışmam boyunca desteğini esirgemeyen tez danışmanım, Doç Dr. Ahmet Nohutçu'ya, yüksek lisansa ilk başladığım günden itibaren manevi desteğini hep hissettiğim Yard. Doç. Dr. Muharrem Es'e, Araştırma Görevlisi arkadaşım Melih Sertkan'a ve sürekli beni destekleyen; tezi yazmamda getirdiği arşiv dokümanları, sağladığı kitap ve dergiler ve engin bilgisiyle daima yanımda olan Osmanlı Arşivi emektarı babam Abdurrahman Demirbaş'a teşekkürü bir borç bilirim.

Mehmet Talat Demirbaş

Zonguldak,Haziran 2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **i**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
GİRİŞ ..... **vi**

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE **1**
1.1 VAKFIN TANIMI 1
1.1.1 Vakfın Kaynağı 2
1.1.2 Vakfın Tarihçesi 6
1.1.3. Vakfın Ortaya Çıkmasındaki Nedenler 11
1.1.4 Vakfı Doğuran Diğer Sebepler 17
1.1.4.1 Sosyolojik Sebepler 17
1.1.5 Vakfın Kuruluş Şartları 28
1.1.5.1 Vâkıfta (Vakıf Kuran) Bulunması Gereken Şartlar 29
1.1.5.2 Vakfedilen Malda Bulunması Gereken Şartlar 30
1.1.6 Vakıf Teşkilatı 32
1.1.6.1 Yönetim Sistemi 32
1.1.6.2 Kontrol Sistemi 33
1.2. SOSYAL POLİTİKA 34
1.2.1 Sosyal Politika Kavramının Gelişimi 34
1.2.2 Sosyal Politika ve Merkezi Yönetim 40
1.2.3 Sosyal Politika ve Yerel Yönetimler 42
1.2.4 Sosyal Politika ve Vakıflar 43

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERDE ŞEHİR GELİŞİMİ **45**
2.1 İSLÂM ÖNCESİ TÜRK KENT MODELİ 45
2.1.1 Türklerin Ana Yurdu 49
2.1.2 Türk Kültüründe Yerleşik Yaşama İlişkin Kanıtlar 49
2.1.3 Göçebe-Yerleşik Yaşam Ortaklık Ve Farklılıkları 50
2.1.4 Orta Asya Türk Kent Ağı ve Ulaşım Sistemi 52
2.1.5 Başkent Ya Da Eyalet Merkezleri 53
2.1.6 Üretim - Dağıtım Merkezleri 53
2.1.6.1 Ticaret / Zanâat Ya Da Madencilik Merkezleri 53
2.1.6.2 Kervansaray Ya Da Ribât Yerleşmeleri 53
2.1.6.3 Pazar Yerleşmeleri 54
2.1.6.4 İletişim-Haberleşme Merkezleri 54
2.1.6.5 Askeri-Stratejik Merkezler 54
2.1.6.6 Dinî Yapılanma Merkezleri 55
2.1.6.7 Hatun Kentleri 55
2.1.6.8 Tarımsal Üretim Merkezleri Veya Köy Yerleşmeleri 55
2.2 İSLÂM SONRASI TÜRK KENT MODELİ 56
2.2.1 İslam'ın İlk Dönemlerinde Şehirlerin Gelişimi 58
2.2.1.1 Müslümanların Kurdukları İlk Şehirler 61
2.2.2 SELÇUKLULARDA ŞEHİR 62
2.2.2.1 Sosyal Hayat Ve Yönetim 65

2.2.2.2 Türk Toplum Anlayışı....66
2.2.2.3 Şehir Düzeni....67
2.2.2.4 Kent Modelleri....70
2.2.2.5 Ekonomik Hayat....73
2.2.3 Osmanlılarda Şehir....74
2.2.3.1 Alışveriş Merkezleri....75
2.2.3.2 Osmanlı Mahallesinde Sosyal Hayat....80
2.2.3.3 Osmanlı Şehirlerinde Yerleşim Düzeni....84
2.2.3.4 Osmanlı Şehrinde Kullanım Alanları....86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK ŞEHİR GELİŞİMİ VE YÖNETİMİNDE VAKIFLAR....88
3.1 BELEDİ HİZMETLER VE VAKIFLAR....91
3.2 SOSYAL HİZMETLER VE VAKIFLAR....93
3.2.1 İmaretler....95
3.2.2 İmaretler ve Kuşlar....102
3.2.3 İmaretler ve İstihdam....102
3.2.4 Vakıflar ve İstihdam....103
3.3 EĞİTİM - KÜLTÜR HİZMETLERİ VE VAKIFLAR....104
3.3.1 Camiler Ve Mescitler....105
3.3.2 Eğitim Kurumu Olarak Camiler....108
3.3.3 Cami İmamları (Mahallenin Kadı Vekilleri)....110
3.3.4 Medreseler (Vakıfların Yüksek Öğretim Kurumları)....114
3.3.5 Küttâblar (Sıbyan Mektebleri)....117
3.3.6 Kütüphaneler....118
3.3.7 Tekkeler....119
3.3.8 Fetihler Ve Tekkeler....120
3.3.9 Eğitim Kurumu Olarak Tekkeler....121
3.3.10 Bir Emniyet Aracı Olarak Tekkeler....121
3.4 ÇEVRE YÖNETİMİ VE VAKIFLAR....123
3.4.1 Su Vakıfları....123
3.4.2 Çeşmeler....123
3.4.3 Hamamlar....124
3.4.4 Şehirlerin Aydınlatılması, Temizliği Ve Estetiği....125
3.5 ŞEHİRLERİN İMAR FAALİYETLERİ VE VAKIFLAR....126
3.5.1 Kervansaraylar....126
3.6 SAĞLIK HİZMETLERİ VE VAKIFLAR....127
SONUÇ....131
KAYNAKÇA....140
ÖZGEÇMİŞ....157

ÖZET

Türk Şehir Tarihinde Vakfın Yeri

Mehmet Talat Demirbaş

Yüksek Lisans Tezi, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Danışman: Yard. Doç. Dr. Ahmet Nohutcu

Haziran 2010, 170 sayfa

Bu çalışmada, vakıf kültürünün, Türk şehirlerinin gelişim sürecindeki rolü, yapa gelmiş olduğu sosyal hizmetler ve yürütmüş olduğu belediye hizmetlerinin üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde, vakıf ve sosyal politika kavramları üzerinde durulmuş ve her ikisinin de gereklilikleri, ortaya çıkmasındaki nedenleri ve ortaya çıktıktan sonraki dönemlerde üstlendikleri misyonları ortaya konmuştur.

İkinci bölümde, Türk şehirlerinin orta Asya'dan başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar olan süreçte nasıl bir gelişme izlediğinin ve İslamiyet'in Türk şehir gelişimini nasıl etkilediği üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde ise vakıfların yapmış olduğu hizmetler belirlenmiş ve bu hizmetlerin günümüz belediyeciliğindeki karşılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Vakıf, Vakıf Kültürü, Türk Şehir Tarihi, Beledi Hizmetler, Sosyal Politika

ABSTRACT

Turkish History Foundation, City Place

Master Thesis, Public Administration Department

Supervisör : Yard. Doç. Dr. Ahmet Nohutcu

June 2010, 170 pages

In this study, the foundation of the culture, its role in the development process of Turkish cities, had come to make and carry out social services that has focused on municipal services.

The first section focuses on the foundations and concepts of social policy and requirements of both, the reasons for the emergence and emerged after the missions undertaken in the period have been revealed.

In the second section, starting from the Turkish cities of central Asia, the Ottoman Empire until the fall of how the process of development followed, and that Islam 's focused on how it affects the development of the Turkish city.

In the third section of the foundations have been determined and the services have made these services today are trying to put out the money in the municipality.

Key Words: Foundation, Foundation Culture, Turkey City History, Municipal Services Social Policy

GİRİŞ

Halkın hayatını devam ettirebilmek için muhtaç olduğu sosyal yaşam alanları olan şehirlerin en küçük birimleri şüphesiz ki, mahallelerdir. Mahallelerin gelişmesiyle kasabalar, kasabaların gelişmesiyle şehirler meydana gelmiştir. Halka en yakın yönetim birimleri yerel yönetimlerdir. Her idarî mahal bir idareciye muhtaçtır. Halk üzerinde etkin, sözü herkes tarafından dinlenebilecek idareciler, insan unsurunun mevcut olduğu her topluluk için büyük bir ihtiyaçtır. Bir topluluk üzerinde otorite bulunmazsa, kargaşanın, anarşinin; eski tabiriyle eşkiyâ ve şekâvetin ortaya çıkmasının önünü almak mümkün olamaz. Bu sebeple, tarihin ilk devirlerinden itibaren, sözleri dinlenen bilge kişiler daima var olmuşlar ve onların sözlerini dinleyen, kararlarına itaat eden topluluklar huzur içinde yaşamaya devam etmişlerdir. İlk Türk yerleşim birimlerinde sözü dinlenenler (otorite sahipleri), bulundukları mahallin bilge kişileri idiler. İslamiyet'in kabulünden sonra, köy, mahalle ve şehir camilerinde, kaza erkinin de (Kadılar) vekili olarak imamlar vazife yapa-gelmişlerdir.

Cami görevlileri arasında en büyük sorumluluk, imam adı verilen bu kimselere aittir. Günümüzde vazifesi mihrap ile minber arasına sıkışmış bulunan imamın yetki ve salahiyetleri başlangıçta bu kadar kısıtlı değildi. O, sosyal hayatın en önemli unsurlarından biri idi. Özellikle Osmanlı dönemi şehrinin toplum hayatında önemli bir yere sahipti. Mahallenin her şeyi ondan sorulur, onun haberi olmadan yabancı bir kimse mahalleye giremezdi. Ölüm ve doğum kayıtlarını o tutardı. Mahallenin genel ahlâkından bir dereceye kadar o sorumlu idi. Zira Osmanlı cemiyetinde mahalle imamı Kadı'nın vazife ve temsilciliğini yapardı. Mahalle halkının dini, idari ve belediye ile ilgili işlerinin yöneticisi durumundaki imamın vazifesi, sadece sivil hayatla değil, askeriyeye de uzanırdı. Onun, askeriyede de önemli bir mevkii vardı. "Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi" isimli eserin sahibi Mahmud Şevket bu hususta geniş bilgiler vermektedir.[1]

[1] Ziya Kazıcı, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2003, s. 271-273

İmamlar, sadece mahalle, köy veya şehir mescit ve camilerinde namaz kıldırmakla kalmamış; evlenme merasimlerinde, bugün belediye başkanlarına yüklenmiş olan çiftlerin nikâhını da kıymıştır. Anlaşmazlıklarda, şahıslar üzerine hüküm vermiştir. Mahallede veya köyde ikazlara rağmen huzuru bozmaya devam eden kişilerin mahalle veya köyden uzaklaştırılmasına dahi hükmedebilmiştir. (Kadı vekili). Şüphesiz ki imamlar, bir vakıf tarafından inşa edilmiş camilerde vazife yapmakta idiler. Bu camileri devlet de yaptırsa (padişah), onu mutlaka bir vakıfla teyit etmiştir. Bu sebeple, ilk vakıflar yöneticiler tarafından kurulmuş ve varlıklı kişilere örnek teşkil etmişlerdir. Vakıf kurabilmek için, sahip olduğu imkânları başkalarıyla paylaşma olgunluğuna erişmiş, hür, reşit ve medeni hakları kullanmaya ehil insana; üzerinde herhangi bir kısıtlama bulunmayan, serbest kullanıma hazır, vakfedilecek mal varlığına ihtiyaç bulunmaktadır. Her şeyden önce Osmanlı döneminde bu niteliklere en fazla sahip olan kesim yönetici sınıftı. Bu sebeple, Osmanlı vakıflarının çoğunluğunu yöneticiler sınıfı oluşturmuştur.

Osmanlı ülkesinde hükümdar ve yakınları ile devlet ileri gelenleri, yüksek paye ve mansıp sahipleri, aynı zamanda toplumun iktisadi bakımdan en güçlü sınıfını oluşturuyordu. Bu üst yönetici (askerî) sınıftan sonra, bunlara yakın olan zümreler, siyasi iktidardan kuvvet alan feodal sınıflar (eşraf ve âyan) gelmektedir. Bunları da halk içinde itibar sahibi olan, aynı zamanda devlet ileri gelenleriyle iyi ilişkiler içinde bulunan ulema ve tarikat mensubu ruhani liderler ile orta tabakayı oluşturan tüccarlar ve zanaatkârlar takip ediyordu. Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunda vakıf kuranların % 90'ı, devletin adalet ve istikrar içinde işler hâlde tutulmasından birinci derecede sorumlu olan yönetici gruba mensupturlar. Böyle olması, tesadüfi bir durum değildir. Osmanlı tatbikatında yönetici kesim, vakıf kurarken ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve siyasi durumları göz önünde tutup dönemin teamüllerine göre toplumun beklentilerine cevap verirken toplumu oluşturan tabakalar arasında yatay ve dikey geçişlere imkân sağlayan kanalların açık tutulması yükümlülüğünü de taşımaktaydı. Daha açık bir ifade ile askerî sınıfın sahip olduğu imkânları, kendi vatandaşlarıyla paylaşması ve kamu hizmetine destek vermesi, Osmanlı yönetim anlayışının bir parçasıydı. Osmanlı toplum geleneğine göre, imkânı olan herkes bir hayır eseri yaptırır, buna gücü yetmeyenler bir mektep veya cami tamir ettirir, bunu da yapamayanlar hiç değilse bir çeşme inşa ettirirdi.

İnkâr edilemez bir gerçektir ki, Osmanlı devlet ve toplum hayatında vakıfların derin izleri bulunmaktadır. Hayatın vazgeçilmez kurumları arasında, vakıf müessesesi daima birinci sıradadır. Vakıflar coğrafyayı vatanlaştıran, insanları toprağa iskân eden, yeni fethedilen şehirlerin İslâm mimarisi esasına göre yeni baştan imar edilmesini sağlayan, insani boyutu çok yüksek, çağlar boyu değerinden hiçbir şey kaybetmeyen sivil, demokratik bir oluşumdur.

Başlangıçta, ferdî ve içtimai ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkmış olan vakıflar, daha sonra cemiyet hayatında meydana gelen değişime ve gelişmelere uygun olarak, içinde bulunduğu toplumların sosyo-kültürel yapısı, ekonomik imkânları ve kabiliyetleri oranında değişmiş ve gelişmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde, serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı hükmi şahsiyeti haiz, devletin yükselme ve duraklama hareketlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan, toplum ve devlet hayatımızda sosyal, kültürel, ekonomik hatta siyasi açısından belirgin bir potansiyele sahip bir sektör hâline gelmiştir. Mahallî idarelerin, Türk belediyeciliğinin temel yapı taşları olmuştur.

Çünkü vakıflar bir sosyal siyaset aracıdırlar. Sosyal siyaset, ahlaki sâiklerle asilleştirilmiş bir iktisat siyaseti olarak tarif edilmektedir. İktisat ilmi, iktisadi faaliyetlerin, gelir ve servet dağılımının, benimsenen ahlaki temele ve adalet anlayışına göre nasıl oluşması gerektiği ve bu yolda alınacak tedbirler üzerinde durmaktadır. Vakıflar, üst tabakadan alt tabakalara doğrudan servet transfer eden kurumlar değildir. Fakat üst tabakanın servetinin onların mülkiyetinden çıkarılarak toplumsallaştırılmasına ve elden ele nemalarının alt tabakalara gelir ve hizmet olarak yayılmasına imkân veren bir sistemdir. İşte bu yönüyle vakıflar, önemli bir sosyal siyaset müessesesi olarak karşımıza çıkmaktadır. O kadar ki, İslam'da ilk vakfın müessisi (kurucusu) Hz. Peygamber olmuştur. Böylece, her hususta olduğu gibi, varlıklarının bir kısmını Allah için vakfetme fiilinde de, bütün Müslüman yöneticilere ve zenginlere örnek olmuştur. Bunun içindir ki, padişahlar tarafından büyük vakıfların tesis edilmiş olmasından daha tabii bir şey düşünülemez.

Vakıflar, köyleri ve şehirleri, kısacası insan unsurunun hüküm sürdüğü bütün mahalleri; camiler, mescitler, mektepler, medreseler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar ve bunlar gibi sayısız eserlerle yaşanabilir mekânlar haline getirmişlerdir. Sadece bu çeşit eserler tesis etmekle kalmamış, bu eserlerin ebediyen hayatiyetlerini devam ettirebilmeleri için gereken her türlü desteği de sağlamışlardır. Vakıflar, günümüz mahallî idareleri hizmetleri arasında sayılan, sağlık, eğitim, işsizlikle mücadele, konut, sosyal yardımlar gibi pek çok konuda sayısız hizmetler vermiş; hatta bu ve benzeri daha birçok konuda ilk adımları atarak öncülük etmişlerdir. İşte, günümüz mahallî idarelerinin yapmaya çalıştığı hizmetler, ta ilk insanla birlikte ortaya çıkan ihtiyaçlar manzumesinden ibarettir ve asıl amacı insan mutluluğunu teminden ibarettir.

İstanbul'un 1453'de fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmed'in ilk belediye başkanı olarak Hızır Bey'in tayin edildiğini görüyoruz. Hızır Bey, Kadıköy İhtisab Ağası sıfatıyla ilk belediye başkanımız olarak tarihe geçmiştir. Kendisi ayni zamanda İstanbul Kadısı'dır.[2] Sonraları İstanbul'a üç kadı daha tayin edilmiştir. Bunlar bilâd-ı selâse (üç mümtaz belde) adı verilen Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılarıdır. İstanbul Kadısı doğrudan Sadarete bağlıdır ve diğer üç kadının da başıdır. Ve İstanbul'un beledî hizmetleri, yeri gelince geniş olarak anlatılacağı üzere yardımcıları ve bu kadılar eliyle yürütülmektedir. Kadılar, insanların sağlığından fakir-fukaraya yardıma; sokakların aydınlatılmasından şehirlerdeki imar ve tamir işlerine kadar her türlü sosyal politikanın içinde olmuşlardır.

Günümüze gelinceye kadar ve bilhassa günümüzde, mahallî idarelerinin, sosyal politika alanındaki fonksiyonları daima ilgi çekmiştir. Sosyal politika alanında yapılan birçok çalışmada, sınırlı da olsa yerel yönetimlerin refah devleti fonksiyonlarının yerine getirilmesindeki rolüne değinilmiştir. Bu kurumların mahalli düzeydeki hizmetlerin sunulmasında merkezi yönetimlere göre daha etkin olduğu hususunda bir ortak kanaat oluşmuştur. Gerçekten, özellikle gelişmiş ülkelerde refah devletinin genişlemesine paralel olarak yerel yönetimlerin sosyal politika ve sosyal

[2] Erişim, www.turkmania.com/sahabeler-ve-evliyalar/15158-hizir-celebi-hizir-bey.html**, Mart 2010**

refah hizmetlerinin yerine getirilmesindeki payı, özellikle, İkinci Dünya Savaşından sonra artmıştır. 1945'den sonra refah devletleri gibi, birçok ülkede, yerel yönetimler de "altın çağ" diye nitelendirilebilecek bir dönemi yaşamışlardır.

Bu dönemde yerel yönetimler, merkezi idareler tarafından ulusal ölçekte planlanan sosyal programların uygulanmasında temel bir araç haline gelmişlerdir.[3] Çünkü refah programları başlangıçta ulusal nitelikli olmalarına rağmen, programların uygulanması ve mahalli düzeyde yorumlanması yerel yönetimlerin düzenlenmelerine bağlı olarak gerçekleştirilmiştir.[4] Öyle ki, İngiltere'de yerel yönetimler İkinci Dünya Savaşından sonra işsizlik, yoksulluk yardımı, eğitim, konut, sağlık gibi önemli sosyal hizmetlerde merkezi idarenin bir partneri olarak mevcut görevlerini sürdürdüğü gibi, gelişmiş refah toplumunda ortaya çıkan özellikle yeni sosyal ihtiyaçların karşılanmasında da görev üstlenmeye başlamışlardır. Nitekim Rodes, 1970 yılına kadar yerel yönetimlerin, refah devleti işlevlerinin yerine getirilmesinde temel bir araç olduğunu belirtmektedir.

Öte yandan, son genişlemelerden önceki ilk 15 Avrupa Birliği ülkesi yerel yönetimlerinin fonksiyonlarının ortaya konulduğu bir çalışmada, neredeyse tüm Birlik üyesi ülkelerde eğitim, kültür, sağlık, konut, çevre ve hatta kalkınma ve istihdamın korunması alanlarında yerel yönetimlerin görev üstlendiği görülmektedir.[5] 150 yılı aşkın bir geçmişe sahip ülkemiz yerel yönetimleri ise yasal ve idari düzenlemeler ve mali imkânlara bağlı olarak zaman zaman değişmekle birlikte, sosyal politika alanında çok çeşitli görevler yerine getirmişlerdir ve getirmektedirler. Tezimizin içerisinde, bütün bu hususları, yeri geldikçe daha geniş bir bakış açısıyla tek tek ele alacağız.

Tezimizin tezi, Türk şehir tarihinin gelişimi sırasında, gerçekleştirilen sosyal hizmetleri vakıflar mı daha iyi yapıyordu, yoksa günümüz belediyeleri mi bu yükün

---

[3] Marleen Brans, , "Theories of Local Government Reorganization, An Empirical Evaluation", **Public Administration**, Autumn, Volume 70, 1992, s. 431

[4] Peter Bogason, "Capacity For Welfare, Local Government in Scandinavia and the United States, **Scandinavian Studies**, Volume 59, No 2.1987, s. 184

[5] Alan Norton, **International Handbook of Local and Regional Government,** Aldershot, Edward Elgar,1994, s.60-63

altından daha kolay bir şekilde kalkmıştır, sorusunu cevaplamaya çalışmaktır. Bu soruya cevap ararken kullanmış olduğumuz yöntem şu olmuştur: Öncelikle vakıflarla, sosyal politikayla, Türk şehirlerinin gelişimiyle ve belediye hizmetleriyle ilgili yayınlar kitapçılar ve internet üzerinden taranmış, bu kitapların kaynakçalarında belirtilen kitaplar ve yayınlar baz alınarak bir dökümantasyon hazırlanmıştır. İkinci aşamada Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğünün elindeki arşiv kayıtlarından yararlanılarak vakıflarla ilgili daha çok bilgiye ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili elde sınırsız doküman bulunmaktadır, bizim bu tezde ortaya koyduğumuz denizde bir damla dahi değildir. Bir sonraki aşamada, konuyla ilgili yayınlanmış ya da yayınlanmamış yüksek lisans ve doktora tezleri araştırılmıştır.

Tezimizin birinci kısmında, kavramsal bir çerçeve çizerek öncelikle vakfın ne olduğunu, ne zaman ortaya çıktığını, kurulması sırasında gerekli olan şartların ne olduğunu, işleyişini, ortaya çıkmasındaki amilleri çok boyutlu olarak anlatmaya gayret ettik. Yine, kavramsal çerçeve bağlamında sosyal politikanın ne olduğunu, ne zaman ortaya çıktığını, neden var olduğunu anlatmaya çalıştık. Bu iki kavramı anlatmadaki amacımız, vakıfların sosyal hizmetleri gerçekleştirmeleri ve daha tanımı bile olmadan sosyal politikayı yüzyıllar öncesinden ortaya koymalarıdır.

İkinci bölümde, Türk şehir tarihinin gelişim sürecini, orta Asya'dan başlayarak, Selçuklular ve Osmanlılar üzerinden anlatmaya çalıştık. Bunu yaparken, ilk olarak şehir ihtiyacının nereden ortaya çıktığını, göçebe olan toplumların neden yerleşik düzene kaydıklarını, şehirlerin mimari yapılarını, bu mimari oluşumların nedenlerini, kültürlerin izlerini, şehirde yaşayan insanların sosyal, kültürel, ekonomik hayatlarının nasıl geliştiğini, İslamiyet'in Türk şehir gelişimine olan etkilerini anlatmaya çalıştık.

Üçüncü bölümde ise, vakıfların şehir gelişimine olan etkisini, yapmış olduğu beledi hizmetleri, sosyal yardımları, sadece insanlara değil, göç eden hayvanlardan tutun da, ev hizmetçilerinin kırmış olduğu tabağı çanağı ev sahibine duyurmadan yerine koymak için kurulan vakıflara kadar anlatmaya çalıştık. Bunu yaparken günümüzdeki belediyelerin yapmış olduğu hizmetleri, belediyelerin vakıfların yerini

almasını ve bu yer değişiminin olumlu ve olumsuz yönlerini de ortaya çıkartmaya gayret ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1 VAKFIN TANIMI

Türkçede vakıf şeklinde telaffuz edilen vakf kelimesi Arapça bir mastar olup, "durdurmak, alıkoymak " manasına gelir. Bu deyim genellikle, terk, emanet, depo fikirlerini ifade etmekte ve günlük kullanımda mukaddes bir şey, dindarlık duygusuyla insanlığın ihtiyaçlarına veya halkın ibadet hizmetlerine adanmış bir nesne düşüncesini taşımaktadır.[6]

İslam hukukuna göre vakıfların pek çok tarifi yapılmıştır. Sözlük anlamıyla duruş, durmak, alıkoymak, ayakta bekleme ve hareketten alıkoyma gibi birçok manaya gelen vakıf kelimesinin[7], ıstılah (deyim) olarak pek çok tarifi yapılmaktadır. Birbirlerine çok benzeyen bu tariflerden bir kaçını burada vermek, konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.[8]

a.Vakf : Menafii insanlara ait olur vechiyle bir aynı, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten haps ve men etmektir.[9]

b.Vakf : Bir mülkün menfaatini halka tahsis edip Allah Teala'nın Mülkü hükmünde olarak temlik ve temellükten müebbeden men etmektir." Bu tanım "İmameyne" göredir. İmam-ı Azam'a göre vakıf," Bir mülkün aynı, sahibinin mülkü hükmünde kalmak üzere menfaatinin bir cihete tasadduk edilmesidir.[10]

---

[6] Bahaeddin Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 8

[7] Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türki,** İstanbul, Alfa Yayınları, 1998, s. 902

[8] Ziya Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2003, 33

[9] Ali Hikmet Berki, **Vakıflar,** İstanbul, Aydınlık Basımevi, 1940, s. 40

[10]Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukuk-ı İslamiye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu**, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1969, s. 284

c.Vakf : "Menfaati, ibada (kullara) râci olmak üzere aynı memlukü Cenab-ı Hakkın mülkü hükmünde olarak temlik ve temellükten ala vechi't-te'bid (devamlı, ebedi) kavlen (sözlü olarak) haps ve menafiini tasadduk yahut dilediğine sarf etmektir.[11]

Yukarıdaki tanımların yanı sıra, İslam'ın diğer mezheplerine mensup hukukçuların olduğu kadar, doğulu ve batılı araştırıcıların da vakıf hakkında yapmış oldukları birçok tarifi zikreden J. Luccionu, haklı olarak, "farklı ve bazı noktalarda zıt olan bu tarifler, tamamen tatminkâr gözükmemektedir" demektedir. Asırların ve farklı milletlerin yeni unsurlar katarak geliştirdiği sosyal ve canlı bir müessese, sırf onun doğuşu sırasında şekillenen hukuki nazariyeler açısından incelenirse bu müessese hakkında varılan anlayış ve tarifler yarım; hatta, zıt olabilir. Bu sebeple umumi değerlendirmelerin, müessesenin değişik zaman ve mekânlardaki durumu tarihî ve sosyal bütünlük içinde incelendikten sonra yapılması icap eder. XVIII. Asırda Türklerdeki durum göz önünde bulundurulduğunda şu tanımı yapmak daha uygun olur; Vakıf, hukuki bir akittir. Bu akitle kişi normal olarak Allah'a yakın olma gayesiyle, menkul veya gayr-ı menkul bir veya daha çok malını dinî, hayrî ve sosyal bir gayeye müebbeden tahsis eder.[12]

1.1.1 Vakfın Kaynağı

Hicretin ikinci asrının ikinci yarısından itibaren geliştirilmiş ve fıkıh mecmualarında ortaya konulmuş olan Müslüman hukukçulara ve bazı batılı ilim adamlarına göre, vakfın kaynağı doğrudan İslam eserlerine dayanmaktadır.[13] Vakfın İslami bir kaynaktan geldiğini söyleyenlerin dayanakları arasında, Hz. Peygamber'in hadisleri de vardır. Bu hadislerden vakıf müessesinin gelişmesinde büyük rol oynamış olan en meşhuru şudur; "İnsan öldüğü zaman artık hayır işleyemez ve kendisinden sonraya şu üç şey kalır: Sürekli sadaka, başkalarına fayda sağlayan ilim ve kendisine hayır dua eden evlat."[14] Hz. Peygamberin bu hadisindeki "sürekli sadakanın vakıf olduğu" söylenmektedir.

---

[11] Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, MEB Yayınları, 1971, Cilt III, s. 577
[12] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 9
[13] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 25
[14] Bilmen, **a.g.e.** cilt IV, s. 173

Bazı eserlerde, bizzat Peygamber ve sahabeler tarafından yapılmış vakıflardan söz edilir. En meşhuru Ömer bin Hattab'ın vakfıdır: Buhari'deki bir hadise göre, Ömer, Hayber'de elde ettiği bir mülk toprak hakkında Peygamber'in fikrini soruyor. Peygamber de O'na şu cevabı veriyor, "aslını satılmayacak, hibe edilmeyecek ve miras bırakılmayacak şekilde vakfet ve gelirlerini fakirlere tahsis et."[15]

Vakıf, bir bakıma karşılıklı yardımlaşma esasına dayanan medeni bir müessesedir. Toplum hayatının sıhhatli bir şekilde devamı, karşılıklı yardımlaşma ile mümkündür. İnsanların, birçok alanda ilerlemesine engel olan tabiî afet, savaş, isyan, ihtilal ve anlaşmazlıklardan meydana gelen felaketlerin ilacı, insanların karşılıklı olarak birbirleri ile yardımlaşmasıdır. Zira insanlar gerek fikri kapasite, gerek bedeni, gerekse mali güç bakımından birbirlerinden farklı yaratılmışlardır. Bu sebeple toplum içinde kuvvetliler olduğu gibi zayıf olanlar da vardır. Toplumda huzur ve asayişin sağlanması, bu iki tabaka arasındaki boşluğu kapatmakla mümkündür. Bu da bir anlamda tabakaların birbirlerinden uzaklaşmamaları ve kopmamaları ile sağlanır. Tabakalar arasında yakınlaşmayı temin eden en önemli faktör, karşılıklı yardımlaşmadır. Karşılıklı yardımlaşmanın iki şeklinden biri de karşılık beklemeden başkasına yardım etmektir. Bu da vakıftan başka bir şey değildir. Bu sayede toplum arasında sosyal denge sağlanmış olur.[16]

Milletlerin, medeniyet seviyesini ve olgunlaşarak kemale ermesini, farklı sebeplere bağlamak ve değişik tezahürlerle izah etmek mümkündür. Toplumların, medeniyet ve olgunluk kalitesini gösteren bu tezahürlerin başında yardımlaşma duygusunun geldiğine şüphe yoktur. Bununla beraber insanlar arasındaki yardımlaşmayı sadece alış–veriş veya mübadele esasına bağlamak mümkün değildir. Gerçi mübadele usulü yardımlaşmanın ilk şeklidir; ancak, bu yardımlaşma şeklinin tek başına yeterli olduğunun kabul edilmesi için, mübadele yapacaklar arasında, bir eşitliğin bulunması gerekir. Oysa insanlar, doğuştan (fıtrat) kuvvet ve zaaf itibariyle

---

[15] Bilmen, **a.g.e.** cilt IV, s. 210

[16] Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, s. 54

birbirleri ile eşit değildir. İnsanlar arasındaki bu farklılığa rağmen çalışma ve kazanmada onları eşit saymak, yardımlaşma duygusunu doğuran amilleri (etkenleri) unutmak olur. Bu bakımdan, yardımlaşmanın adil şekilde tecellisi için ikinci bir suretin kabul edilmesi gerekir. Bu ise, insanlar arsında gerek "eşhas-ı hukukiye" olan fertlerin, gerekse "eşhas-ı maneviye ve itibariye" olan toplumların kuvvetlileri tarafından zayıflarına karşı bir çeşit iyilik yapmak ve hayır işlemek suretiyle fedakarlıklarda bulunma suretiyle tezahür eder. Bu yardımlaşma şekillerinden birincisi, yani mübadele usulü, sosyal sınıflar arasında aynı tabakaya mensup bulunanları, ikincisi ise muhtelif tabakalara mensup kimseleri birbirlerine bağlamaya hizmet eder.[17]

Uzun süreden beri, İslam âleminde önem kazanmış, sosyal, ekonomik ve kültürel hayat üzerinde derin tesirler meydana getirmiş olan vakfın, tarihte ilk olarak ne zaman tesis edildiğine dair kesin bir bilgiye henüz sahip değiliz. Geleneksel İslami anlayışa göre ilk vakıf, Hz. İbrahim tarafından ilk hac yollarının yapılması, Zemzem Kuyusunun tamir ettirilmesi ve Kabe-i Muazzama'nın vakfedilmesi ile başlar.[18]

Bilindiği kadarıyla eski kavimlerde de, vakıflar vardı. İskenderiye Kütüphanesi, Kudüs Havuzları, Zemzem Kuyusu, yollar, köprüler ve mabetler birer vakıftı. Bütün bunlar halkın kendilerinden yararlanması için vücuda getirilmişlerdi. İmam Şafii, vakfın menşei bakımından: "İslam'a mahsustur, İslam'dan önce Arabistan'da vakıf yoktur. Bununla beraber Cahiliye çağında ev ve arazi olarak vakıf yapıldığı biliniyor. Kabe ile Zemzem Kuyusu, sevap kazanmak niyetiyle değil övünmek için muhafaza olunmuştur." demektedir. İmam Şafii'nin bu sözü, meselenin Allah rızasına göre olup olmamasına göre değerlendirilmelidir. Zira bildiğimiz gibi vakıflarda Allah rızası en önemli şart olarak bulunmaktadır. Sadece şan ve şöhret kazanmaya bağlı oldukları için Cahiliye dönemindeki vakıflara normal bir vakıf gözüyle bakılamaz. Bu sebeple İmam Şafii'nin yukarıdaki sözü, geçmiş peygamberlerin vakıf yapmadığı anlamına gelmez. Nitekim el-Münavi de: "Kabe ve

[17] Nazif Öztürk, **Osmanlı Döneminde Vakıflar,** Ankara, Türkler, cilt 10, 2002, s. 433

[18] Mustafa Güler, **Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (XVI – XVII. Yüzyıllar)**, İstanbul, Türkiye Tarih Araştırmaları Vakfı, 2002, s.9

Zemzem Kuyusu, Hz. İbrahim'in vakfı olarak zamanımıza kadar gelmiştir. Mısır ve çevresi de Rum kilisesinin vakfı idi" şeklinde karşılık vermektedir. Kettani ise bu konuya şöyle bir yorum getirmektedir: "İmam Şafii, Cahiliye çağında vakıf yapılmamıştır" demekle geçmiş peygamberlerin ve ehl-i kitap olan insanların vakıf yapmadığını söylememiştir. Onun ifadesinde nisbî bir tahsis vardır."[19]

Bununla beraber tarihi ve mevcut eserler, dünyadaki ilk vakfın dini gayelerle ortaya çıktığını ve zamanla insani, medeni ve içtimai olmak üzere çeşitli kısımlara ayrıldığını göstermektedirler. Roma hukukunda mevcut olmayan vakıf müessesesine karşılık, bütün dinlerde olduğu gibi İslam'da da, iyilik ve mali yardımlaşma gibi konularda önemli bazı prensiplerin vaz edildiği bilinmektedir.[20]

Ancak, vakfın İslami menşe'den geldiği iddia edilirken ortaya konan delillerde gerçek olan husus, İslam'ın diğer dinlerde olduğu gibi müminleri yardımlaşmaya, cemiyetin refahı için içtimâi ve hayrî eserler yapmaya teşvik etmesidir. Fakat, bu gaye niçin vakıflar yoluyla gerçekleştirilmek istenmektedir? Bu belirsizlik karşısında, vakfın menşei başka yerlerde aranmıştır. Bazıları bu müessesenin çekirdeğini İslam öncesi Arap âdetlerinde veya Babil hukukunda bulmaktadır.[21] Vakfın menşeini Roma veya Bizans hukukunda bulabileceklerini söyleyenler de vardır.[22] Vakfın daha Budizm'de mevcut olduğunu söyleyenler bile bulunmaktadır.[23]

Bu iddialardan sadece biri veya diğeri üzerinde ısrar etmek anlamsızdır. Bizim kanaatimize göre, vakıf müessesinin, daha başkaları arasında, söz konusu bu eserleri bünyesi içerisine alması büyük ihtimal dahilindedir. Bu duruma Kayravan Camii'ni örnek vermek mümkündür, "…[Kuzey Afrika Fatihi] Ukbe bin Nâfi tarafından inşâ ettirilen [Tunus'un Kayravan şehrindeki] Kayravan Camii, bir çok kültürün muhtelif unsurlarını ihtiva ediyordu. Kayravan'ın ikinci kurucusu Yezid

[19] Abdul'l Hayy el-Kettani, **et-Teratibu'l-İdariye**, Beyrut (tarihsiz), s. 405

[20] Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, s.57

[21] Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihsel Tekâmülü", **Vakıflar Dergisi,** Ankara, Cilt II, 1942, s. 12

[22] Wilhelm Barthold ve Fuat Köprülü, **İslam Medeniyet Tarihi**, Ankara, DİB Yayınları, 1973, s. 295

[23] W. Ruben, "Budist Vakıfları Hakkında" **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt II, 1942, c.II, s.173

zamanından itibaren, bina şekil değiştirdi. Mısır'dan getirtilen ve mihrabın iki yanında bulunan somaki mermerden iki kırmızı direk hâlâ hayranlıkla seyrediliyor. Saatin altın rakkası Bizans Patriği'nin hediyesidir. Daha sonra camiye yalancı mermerden süslemeler, işlenmiş tahta panolar, gösterişli avizeler eklenmiştir. Malzeme ve iş gücü her yerden akmaktadır. Cami nihayet, Roma, Grek, Arap sütun başlıkları müzesi haline geliyor. Bütün bunlara Mezopotamya sanatkârlarının işlediği mozaikler, Endülüs'ün çok renkli üslubuyla, Afrika'nın sevdiği daha sade tek renkli üslubunun yan yana bulunduğu çini karolar ilave ediliyor. Bir derleme zenginliği, bir yığma ihtişamı ve bununla birlikte tam bir bütünlük."[24]

Vakıf müessesinin hali de budur. Menşei ne olursa olsun, unsurları arasında yabancı alıntılar bulunsun veya bulunmasın, İslam medeniyetinde ortaya çıkışından itibaren, İslam kültürünün Türk-İslam Toplumunda meydana gelen sosyal ve kültürel değişimler süreci içinde müspet olduğu kadar menfi açıdan da büyük izler bırakacak olan bir müessesesi haline gelmiştir.

1.1.2 Vakfın Tarihçesi

İslâmın yardımlaşma prensibinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını gördüğümüz vakıflar, İslâm ülkelerinin tamamında sayılamayacak kadar çok ve önemli hizmetler ifa ediyorlardı. Meselâ, Emevîler zamanında vakıflar çok genişledi. Hatta bu dönemde ilk defa yeni yeni bazı teşebbüslerde de bulunuldu. Nitekim hicretin 88. senesinde Emevî halifesi Velid b.Abdulmelik, ilk def'a bazı köy ve mezraları, Şam'daki Ümeyye camii için gelir getiren birer kaynak olarak vakfetti.[25]

Emevîlerden sonra Abbasî devletinde vakıflar daha büyük gelişmeler gösterdi. Hatta bu devlette vakıflar o derece ehemmiyetli birer tesis haline geldiler ki, bunların idaresi için (vakıflar nezareti) adında bütün vakıfları kontrol eden, onların bir nizama bağlanmasını sağlayan bir teşkilat kuruldu.[26] Abbasî hilafeti döneminde

---

[24]Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s.41

[25] Ziya Kazıcı, **İslam Medeniyeti…** s.193

[26] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970, s.10.

İslâm camiasının muhtelif siyasî parçalara ayrılması ve nihayet Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ile Doğu Müslümanlarının Türk hakimiyeti altına girmesi, vakıf müessesesinin bir kat daha inkişafına sebep oldu. Selçuklu Devletinin, "Fâtımî-Şiî" hareketine karşı takip ettiği sünnîlik siyaseti, devletin her tarafında yeniden birçok dinî müessesenin vücuda gelmesi ve bilhassa birçok medresenin açılmasına sebep oldu. XI. ve XII. asırlarda, tasavvûfî tarikatların, muntazam bir sosyal kuruluş mahiyetini alan tekke ve zâviyelerin, birden bire çoğalması yanında, devletin vücuda getirdiği bir yığın dinî ve hayrî müessese, vakıf sermayesinin müthiş bir nispette artmasına sebep oldu. Büyük bir mâlî güce sahip olan Selçuklu sultanları, şehzadeleri ve din adamları ile ileri gelen zenginler, vakıf kurmada birbirleri ile yarışırcasına bir anlayışın içine girmişlerdi. Selçuklulardan sonra ortaya çıkan Harzemşahlar, Atabekler, Eyyûbîler, Mısır-Suriye Memlukleri ile Anadolu Selçuklu sülaleleri hâkim oldukları yerlerde mâlî güçleri nispetinde vakıflara önem verdiler.

Moğol Prenslerinin İslâmiyeti kabullerinden sonra, daha önce tahrip ettikleri şehirlerin imar ve kalkınmasıyla birlikte, vakıfların da inkişaf ettikleri görülür. Nitekim, Moğolların hayatında esaslı ve temelli bir değişiklik yapmaya çalışmış olan Gazân Han, Tebriz ve yanındaki Şeneb-i Tibriz denilen mevkide kendisi için bir türbe ve mescit, Şafiî ve Hanefî medreseleri, hankâh, dâru's-siyâde, rasathane, dâru'ş-şifâ, kütüphane ve kanunların yazılı olduğu defterlerin muhafazasıyla ilgili "beytü'l-kanun", "beytü'l-mütevellî", havuzhane, çeşme ve hamam gibi ilmî, içtimâî külliyeler yaptırmış ve bunların muhafazası için zengin vakıflar kurmuştur.[27]

Halk için büyük bir numune-i imtisal olan hükümdarların bazı anlayış ve davranışları, halkı da böyle bir harekette bulunmaya sevkeder. Onun için, hükümdarların yaptığı vakıfları gören halk da aynı şekilde davranmak isteyecektir. Bunun için İslâm dünyasında pek çok kimse, sultanların vakıflarına bakarak yeni yeni vakıflar kurmuşlardır. Ayrıca bu işte bir de sevap ve Allah rızasını kazanma gibi dinî bir unsur da varsa, bu, onlar için daha fazla bir teşvik sebebi olmuştur. Nitekim, Gazân Han'dan sonra yine Moğollardan Hüdabende ve Ebu Sâid gibi Müslüman

[27] Uzunçarşılı, **a.g.e.** s.185

hükümdarlar ile zengin Moğol beyleri muazzam vakıflar kurmuşlardır. Bütün bu vakıfların idaresi için de arazi ve emlak tahsis etmişlerdir.[28]

Osmanlı dönemine gelindiğinde ise, Osmanlılar, Anadolu Selçuklu Devletinin mirası üzerinde ve onun bir devamı olarak teşekkül ve inkişaf etme imkânına sahip oldular. Bu vesile ile onlar, kendilerinden önceki diğer İslâm ve Türk-İslâm devletlerinin çok zengin teşkilat ve müesseselerinden de geniş ölçüde faydalanma imkânını buldular. Nitekim Abbasîler devrinde hukûkî esasları tespit edilen vakıf müessesesi, İslâm ve Osmanlı dünyasının her köşesine yayıldı. İslâm cemiyetinin siyasî ve iktisadî inkişafıyla paralel olan bu çoğalmayı Maveraunnehr'den Atlantik kıyılarına kadar her tarafta görmek mümkündür. Câmiler, mescitler, türbeler, ribatlar, tekkeler, medreseler, mektepler, köprüler, sulama kanalları, hastaneler, kervansaraylar, imaretler, kütüphaneler, hamamlar vs. gibi birçok dinî-hayrî tesis, hep vakıflar sayesinde vücuda getirilmiştir.[29]

Görüldüğü gibi, hemen hemen bütün müessese ve teşkilatların çekirdeğini, kendilerinden önceki Müslüman devletlerden alan Osmanlılar, vakıf konusunda da bu yolu takip etmişlerdir. Nitekim Osmanlı devletinde, daha ilk beyler zamanında başlayan, devletin siyasî ve mâlî kudretinin inkişafına sebep olarak gelişip artan vakıfların, Osmanlılar devletinde ilk kurucusu, Orhan Gâzi olmuştur. Onun, 724 Rebiülevvel (1324 Mart başı) tarihi ile azatlı kölelerinden Tavâşî Şerafettin'e, Mekece'de vakfettiği hankahın tevliyetini verdiğine dair vakfiye ile vakfın şartlarını gösteren Farsça yazılmış tûralı belgesi elimizde bulunmaktadır.[30] Keza o, İznik'te ilk Osmanlı medresesini kurarken, onun idaresi için yeterince gelir getirecek gayr-i menkul vakf etmiştir. Kısa bir müddet zarfında bu medreseden kudretli ilim ve devlet adamları yetişmiştir. Sultan Orhan'ın yaptığı ilim ve hayır müesseseleri, sadece yukarıda isimleri verilenler değildir. Adapazarı'nda hâlen "Orhan Bey Camii", Kandıra'da "Orhan Camii" adıyla anılan camiler ile yine Adapazarı'nda medrese, Bursa'da bir cami, zâviye, misafirhane ve imaret inşa ederek bunlara vakıf tahsis

[28] Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, s. 194

[29] Köprülü, **a.g.m.** s.13

[30] Ziya Kazıcı, **İslamî ve Sosyal Açıdan Vakıflar**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1985, s. 57-58

etmiştir. O, bu hayır eserlerinin görevlileri olan müderris, imam, hafız, aşçı, hizmetçi ve kapıcı gibi kişileri de tayin etmiştir.[31]

Orhan Gâzi'den başlayarak Osmanlı padişahları, sultanları, vezirleri, emirleri ve zengin halk da, pek çok vakıf yapmıştır. Bunlarla beraber bizim bütün bu vakıflardan burada bahsetmemiz mümkün değildir. Ancak konunun daha iyi aydınlanabilmesi için bir örnek vermekle yetineceğiz. Niğbolu'dan zaferle Bursa'ya dönen Yıldırım Bayezıd, burada bir dâru'l-hayır, bir hastahane, bir Ebu İshakhane (tekke), iki medrese ve bir cami yaptırmıştır. Bütün bu müesseselerin ihtiyacını giderebilecek genişlikte vakıfları da tayin etmeyi ihmal etmemiştir. Nitekim, dâru'l-hayrın evkafından olmak üzere aş ve yemden başka, her yıl bilginlere, yerli ve yabancı yoksullara 600 müdd buğday verilmek, her gün misafire ve yerliye et ile birlikte 300 tabak yemek çıkartılması için emir vermiştir. Hastane, tekke ve caminin her biri için ayrıca vakıflar tayin etmiştir. Bunlara, şeyh, tabib, imam, müezzin ve müderris tayin edip, maaşlarını belirlemiştir.[32]

İstanbul'u, Bizans Devletinin merkezi olmaktan çıkarıp Osmanlı Devletinin merkezi haline getiren Fatih Sultan Mehmed, bu fetih esnasında umerâ, devlet adamı ve askerlere ganimetten düşen hisselerini verdikten sonra, kendi hissesine düşen emlaktan hiçbirini almayarak tamamını milletin malı olmak üzere vakfetmiştir. O, Bizans'tan kalan bu harap şehri, devletin merkezi olmaya yaraşır bir hâle getirirken, kurduğu vakıflardan epey istifade etmiştir. Fatih Sultan Mehmed Han bir taraftan Bizansın harap şehrini yeniden kurarken diğer taraftan da sosyal politikalara yönelmiş ve Kadıköy İhtisap Ağası nâmıyla ilk belediye başkanını atamıştır. İstanbul'un ilk belediye başkanı ulemâdan Kadı Hızır Bey'dir. Hızır Çelebi nâmıyla da anılan Hızır Bey Nasreddin Hoca merhumun torunudur. İstanbul'un fetihten sonraki ilk Kadısı iken, şimdi Kadıköy İhtisab Ağası/Belediye Başkanı olmuştur. Adaletin şaşmaz terazisi de elindedir. Bir Hristiyan mimar ile Fatih Sultan Mehmed arasındaki anlaşmazlıkta ikisini muhakeme etmiş ve koca hükümdarın haksız olduğuna hükmetme cesaretini gösterebilmiştir. Sultan Fatih, Hristiyan mimarın elini

---

[31] Kazıcı, **İslamî ve Sosyal Açıdan Vakıflar**, s.58

[32] Şükrullah, **Behcetü't-Tevârih**, Yayına hazırlayan Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul, 1949, s. 57-58.

kestirdiği için diyet olarak O'nun da eli kesilecektir. Hristiyan Mimâr, bu şaşmaz adalet terazisi karşısında hakkından feragat etmiş ve aile fertleriyle beraber müslüman olmuştur. Hızır Bey'in hükmüne göre, ömür boyu Mimâr ve ailesinin geçimini üzerine alan hükümdar, bu suretle elini kestirmekten kurtulabilmiştir[33]. Halkının refahı için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyen pâdişah, adâlete müdahaleyi aslâ düşünmeyerek de, insanlara büyük bir nümûne olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Bu kısa anekdottan sonra Osmanlı sultanlarının sadece vakıf kurmakla yetinmediklerini, aynı zamanda, başkaları tarafından kurulan vakıflara da yardımlarda bulunduklarını söylemeliyiz. Nitekim meşhur vakıflar arasında padişahın maddî yardımları ile senelik bütçelerini denkleştirenler az değildir. Bu yardım, nakdî olduğu gibi bazen da aynî oluyordu.[34] Osmanlılar, fethettikleri yerlerdeki vakıflara dokunmadan, eskiden beri vakfın şartı ne ise ona riayet ediyorlardı. Konu ile ilgili pek çok vesika, Osmanlı sultanları tarafından fethedilmeden evvel, Müslüman hükümdarların idaresinde bulunan vilayetlerdeki Osmanlı öncesi vakıfların şartlarına, bu yeni idareciler tarafından aynen riayet edilmiştir.[35] Vakıflar her türlü dış müdahaleye kapalı olduklarından hiç kimse ve hatta hükümdarlar bile bunların statülerini değiştirmeye yeltenmezlerdi. Bu yüzden Osmanlılar, vakıfları, kurucularının şartlarına uygun olarak idare edilmesi prensibine titizlikle riayet ediyorlardı. Osmanlılar vakıflara o kadar önem veriyorlardı ki, bunun tesirlerini hayatın bütün safhâlârında görmek mümkündür. Bu konuda yabancı bir seyyahın müşahedelerini hatırlatmak yerinde olacaktır. 1874 senesinde İstanbul'u ziyaret eden İtalyan seyyah şunları söylemektedir: "Sultanların veya şahısların hayratıyla beslenen sayılamayacak kadar çok güvercin sürüsü vardır. Türkler, kuşları himaye edip beslerler, kuşlar da onların evlerinin etrafında, denizin üstünde ve mezarların arasında şenlik eder. İstanbul'da her yerde, insanın başı üzerinde dört bir tarafında kuşlar vardır. Şehre köy neşesi dağıtan ve ruhumuzdaki tabiat duygusunu durmadan yenileyerek içinizi serinleten cıvıl cıvıl sürüler size şöyle dokunup

[33] **www.turkmania.com/**sahabeler-ve-evliyalar/**15158-hizir-celebi-hizir-bey.html**

[34] Bu konuda daha geniş bilgi için bkz., Kazıcı, **İslamî ve Sosyal Açıdan Vakıflar**, s.59-60.

[35] Köprülü, **a.g.m.** s. 22

geçer."[36] Görüldüğü gibi Osmanlılar, sahipsiz kuşları bile beslemek ve korumak için vakıflar kurmuşlardır.

Osmanlı toplumunda vakıflar o kadar önemli ve itibarlı bir müessesedir ki, mâlî imkân bakımından cemiyetin en alt seviyesinde bulunanlar ile en üst seviyesinde bulunanlar arasında anlayış bakımından bir fark göze çarpmaz. Bu bakımdan iki veya üç odalı bir evi bulunan yaşlı ve kimsesiz bir Kadın bile evinin bir veya iki odasını vakfetmek suretiyle bu anlayışa iştirak etmeye çalışır. Nitekim Ortaköy'de üç odalı bir evi olan Hâkime hanımın vakfı bize bu konuda ne kadar ileri gidildiğini göstermektedir. Gerçekten Türk-İslâm dünyasında büyük tesisler yaptırmaya güçleri yetmeyenler, bütün bir toplum tarafından benimsenmiş olan hayır müesseselerine katılmaktan geri kalmamışlardır.[37]

1.1.3. Vakfın Ortaya Çıkmasındaki Nedenler

Bütün faaliyetlerimizin bir zaruretinden kaynaklandığı ve aynı zamanda sembolik de olsa geleceğe ait izler taşıdığı bir gerçektir. Şurası da bir gerçektir ki, zaruretleri ve ihtiyaçları ortaya çıkaran faktörler dahi bir yerden diğerine değişmektedir. Kendisinden önce gelen bir çok İslam devletinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de din ve devlet arasında sıkı bir münasebet mevcuttu. Buna rağmen, dini müesseselerin ve kamu hizmetlerinin çoğunun teşkilatlanması ve muhafazası devletin vazifeleri arasında sayılmazdı.[38] Bu durum, toplumun bir çok ihtiyacının karşılanamamasına sebep oluyordu. İşte vakıflar, tam da bu noktada ortaya çıkıyor ve neye ihtiyaç duyuluyorsa o ihtiyaç giderilerek toplum rahatlatılıyordu. Bu şekilde kurulmuş olan vakıflardan bir örnek vermek meseleyi daha iyi ortaya koyacaktır:

Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa'nın 1158/1745 tarihli vakfiyesinin[39] bize verdiği bilgilere göre, Osmanlı Devleti'nun bazı şehirlerinin ve özellikle İstanbul'un tahıl ihtiyacı Karadeniz sahillerinde kıyısı olan Balkan ülkelerinden temin ediliyordu.

---

[36] Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, s.196
[37] Kazıcı, **İslam Müesseseleri Tarihi**, s.196
[38] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s.42
[39] **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, Kasa No:35

Bunların taşınması deniz yoluyla gerçekleşiyordu. Fakat sahilde Sünne -bugün Romanya'da bulunan Sulina- adı altında Beşir Ağa'nın mülk toprakları bitişiğinde bir boğaz vardı ki geçişi son derece güçtü. Yolcu ve erzak yüklü gemilerin birçoğu, karanlık gecelerde bu boğazda karaya oturuyordu. Beşir Ağa söz konusu vakfiyesinde şöyle diyor ".. Sünne sahilleri halkı ve bütün denizciler, adı geçen boğazda bir fener yapılmasının, gemilerin kurtuluşuna, bütün ülkede erzakın bolluğuna, böylece bir çok sıkıntının giderilmesine vesile olacağını bildirmişlerdir. Böylece bu işin, güzel bir hayrat ve ulu bir müberrât olduğu bilinmektedir. (… Boğaz-ı mezkûrda bir kule-i fenâr binâ olunması sefâinin (gemilerin) selametine ve zehâirin vefret ve kesreti (bollaşması) ile def-i müzâyakaya (sıkıntının giderilmesi) bâis ve bâdî olup hayrât-ı cemîle ve müberrât-ı celileden (güzel ve büyük bir hayır) olduğunu sevâhil-i mezkûre ahâlisi ve bil-cümle sefâin ashabı inhâ etmişlerdir…)

Bu hususları dikkate almış olan Beşir Ağa, Sünne'de mülkiyeti kendisine ait olan büyük bir araziyi vakfediyor. Beşir Ağa söz konusu boğazda müessesat-ı hayriye olarak bir fener, bir kale ve bir imaret kuruyor. Bu müesseselere gelir temin etmek için yine orada dört mahzen, dört büyük ambar, evler ve altı gemi inşa ediyor. Bölgede, vakıflara ait olduklarını belirtmek üzere vakfî diye adlandırılan bu gemilere vakfiyedeki terminolojiyle tonbaz adı veriliyor. Vakıf kurucusunun şartlarına göre, gemiler ve zikir olunan arazi kiraya verilecektir. Bunlardan gelen gelirler üzerinden, her şeyden önce vakıf mallarının bakımı ve muhafazası temin edilecektir. Sonra buradaki kuruluşlarda herhangi bir şekilde görev alacak olan kişilerin ücretleri ödenecektir. Bu görevliler arasında, geceleri gemilerin seyrine yardımcı olan fenerin ışıklarını yakmakla görevli üç kandilci; görevi esas itibariyle bu bölgenin emniyetini sağlamaktan ibaret olan kalenin bir kumandanı, bir topçusu, bir kapıcısı, bir bayraktarı ve on yedi mustahfızı ve imaretin iki aşcısı ve bir de sucusu vardı. Aşçı ve sucu imarette sabah çorbası ve akşam yemeği hazırlıyorlardı ki bunlardan vakfın personeli ve bölgenin fakirleri istifade ediyordu. Beşi Ağa ayrıca, görevleri gemileri tamir etmek olan bir usta ve bir çırak ile limana uğrayacak gemileri kontrol edecek olan bir liman reisi de tayin edilmesini şart koşmuştu. Diğer taraftan imarette kullanılacak olan erzakın ve fener için gerekli zeytin yağının da vakfın gelirlerinden karşılanacağını belirtmek gerekir.

Sadece ülkenin taşra eyaletlerinde değil, Devletin merkezinde de yukarıda sözünü ettiğimiz birçok hizmetler vakıflar yoluyla gerçekleştiriliyordu. Örnek olarak Ankara'da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 1126/1714 tarihli bir vesikadan öğrendiğimize göre[40] Boğaziçi sahilindeki bir fenerin, zeytinyağı vs. gibi mühimmatı yeterli değildi, fenerin kandilcisi de yoktu. Bu sebeple, yönlerini tayin edemeyen gemiler karaya çarpıyor ve böylece pek çok kişi maddî kayıplara uğruyor ve ekseriya hayatlarını kaybediyorlardı. Bu defa söz konusu aksaklığı düzeltmek üzere harekete geçen kişi Süleymaniye Vakfı Nazırı olmuştur. Feneri tamir ettirdikten sonra, oraya dört kandilci tayin etmiş ve söz konusu görevlilerin ücretlerinin ve fenerin mühimmatının karşılanması gayesiyle vakıf yoluyla fenere sürekli bir gelir temin etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde herhangi bir vakfın koruması altında bulunmayan kamu kuruluşlarından biri harap olduğu zaman, onu yeniden inşa ettirme sorumluluğunu üstlenen başka hiçbir teşkilatın mevcut olmadığını vurgulamak yerinde olacaktır. Fakat sadece askeri açıdan stratejik öneme sahip bölgelerde bulunan kuruluşlar söz konusu olduğu hallerde, şüphesiz devletin bu işler için kendi bütçesinden bazı harcamalar yaptığını görmekteyiz. İncelediğimiz bir vakfiyedeki bir bölüm bu durumu bize göstermektedir. "Edirne civarında akan Arda nehri üzerinde bulunan ve Rumeli sol koluna geçiş ancak kendisiyle mümkün olan ahşaptan yapılmış köprünün, kısa zaman önce tamamen yıkıldığını, kış aylarında gelen ve gidenin bu nehri geçmelerinin kesinlikle mümkün olmadığını ve bu sebepten yeniden yapılması gerektiğini, adı geçen köprünün kimsenin vakfı dahilinde olmadığını ve gerektikçe devlet tarafından tamir ve bina oluna geldiğini, bölgenin ileri gelenleri bize bildirmişlerdir. Bunun üzerine söz konusu köprü vakfım tarafından yeniden tamir ve bina olunmuştur. Ayrıca bundan böyle, bölge halkı söz konusu köprünün tamir edilmesini istedikleri zaman, önce gerçekten köprünün tamire ihtiyaç olup olmadığının araştırılmasını ve eğer gerekiyorsa vakfımın gelirinden tamir olunmasını şart koştum"[41]

---

[40] **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, Harameyn I, s.176-178

[41] Halil Hamit Paşa Vakfiyesi, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, Küçük Evkaf Hamis II, s. 578

Bakımı devlete ait olan binanın harap olması ve bunun devlet tarafından değil de bir vakıf tarafından tamir ve yeniden inşa edilmesi, bu devirde vakıf müessesesinin imar hususunda devletten daha önemli bir yer tuttuğunun göstergesidir. Gerçekten toplumun muhtelif ortak ihtiyaçlarından büyük bir kısmı bu müessese tarafından karşılanıyordu. Mesela, başka bir alana bakılacak olursa vakfın, köylerin ve şehirlerin su ihtiyacını halleden tek müessese olduğu görülmektedir. Bu konuda vakfiyeler bize çok değerli bilgiler sunmaktadır[42].

Bir vakıf kurucusu yıkılan bir çeşmeyi yeniden inşa etmeye kendisini sürükleyen olayı şöyle izah etmiştir: " Hasköy'de Timurhane yakınında Piripaşa Mahallesi'nde merhum Fatih Sultan Mehmed'in bina eylediği çeşme uzun zamandan beri harap ve muattal olmuştur. Yöre halkının tatlı suya şiddetle ihtiyaçları vardır. Bu sebeple çeşmeyi tamir ettirdim ve oraya tatlı su akıttım. Adı geçen çeşmeye Hüseyin b. Ali'yi günlük üç akçe vazife ile su yolu korucusu tayin ettim, aynı çeşmeye tayin edilen ve vazifesi çeşmede asılı tası akşamları alarak evinde muhafaza etmek ve sabahları tekrar çeşmeye asmaktan ibaret olan tasdâra da yevmiye iki akçe ödenecektir.[43]

İslam toplumunda meydana gelmiş olan içtimai siyasi değişmeler neticesinde, İslam ülkelerinin idarecileri söz konusu hizmetleri devletin görevleri arasında telakki etmemeye başladılar; onların gerçekleştirilmesi hususunda halkı da mecbur tutmuyorlardı. Fakat cemiyetin bazı sosyal ihtiyaçlarını tatmin etme gayesiyle mallarından birini ya da daha fazlasını vakıf haline getiren bu idarecilerin davranışları, bu konuda kendilerini taklit eden halka örnek teşkil ediyordu. Zaten İslam, Müminleri yardımlaşmaya, muhtaçlara sadaka vermeye ve kamu yararı için çalışmaya teşvik ediyorsa da bütün bunlar nafile ibadetler kategorisine dâhil edildiğinden, onları bu kamu faaliyetlerini yapmaya mecbur tutmuyordu.[44]

Bununla birlikte Osmanlı Devleti yöneticileri, toplum üyelerinden, bazı sosyal ihtiyaçları karşılamak gayesiyle vakıflar yapmalarını istemişlerdir. 18. asrın

[42] Yeğen İbrahim Ağa b. İbrahim Vakfiyesi, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, Harameyn II, s. 208
[43] Halil Hamit Paşa Vakfiyesi, **a.g.e**, s. 578, ayrıca bkz aynı defter s. 609-610
[44] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 46

başında, Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Devletin taşra teşkilatında görev yapan bütün Kadılara ve müftülere emir göndererek onlara açıkça, "…bütün Müslümanların fakirlere yardım yapmalarına, çocuklarını Kuran bilgisiyle tenvir etmelerine, camiler, mektepler vs.. inşasında katkıda bulunmalarına….[45]" göz kulak olmalarını istiyordu.

İslam sisteminde, esas itibariyle, sosyal, ekonomik ve dini ihtiyaçların devlet tarafından halledilmesi ve halkın devlete sadece yardımda bulunması gerekmesine rağmen, söz konusu ihtiyaçları genellikle, vakıf müessesi yoluyla, halk çözümlemeye gayret ediyordu ve devlet bu konuda yardımcı bir organ haline gelmişti. Bu fonksiyonun değişikliği daha İslam'ın ilk asırlarında, özellikle Emeviler ve Abbasiler zamanında kendini göstermişti. Müslümanlar fethettikleri ülkelerde vakfın ilk örnekleriyle karşılaşmışlardı. Ve İslam fetihlerinin hızla gelişmesi neticesinde, İslam toplumu hızlı bir biçimde zenginliğe ve refaha kavuşmuş, şahsi büyük zenginlikler yaratılmıştı. Vakıf yapmak için belli ölçüde zengin olunması gerektiği de dikkate alınırsa, hicretin ilk asrında İslamın tarihi gelişimi, vakıf müessesinin birdenbire yaygınlaşması için gerekli ekonomik şartları hazırlamıştır. Toplumun ihtiyaçları had safhadaydı; fetihlerle zengin olunmuştu ve model olarak yerli vakıflar göz önündeydi.[46]

Genelde kabul edilen bu maddi ve manevi sebeplerin yanında, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, vakıf kurulmasında başka amiller de vardı. Mesela, devlet bu dünyada var olma gayesini, İslamı daha çok insana ulaştırmada, onun daha çok kişi tarafından kabul edilmesinin sağlanmasında, dünyanın imar ve ihyasında görüyordu. Bu anlayışla, dervişleri önce fethedilecek ülkelere sevk ediyor, oralarda inşa edilen zaviyelerde coğrafya vatanlaşıyor insanlar toprağa bağlanıyordu. Fetihlerden sağlanan servetler, fethedilen beldenin İslam mimarisi esaslarına göre imarına harcanıyor, böylece İslamı benimsemiş kişilere fiziki ve sosyal alt yapı sağlanmış oluyordu.[47]

---

[45] Joseph Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, İstanbul, Hikmet Neşriyat, c.12,1997, s. 69

[46] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 51

[47] Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 20-21

Bu dış faktörler yanında, vakfı teşvik eden unsurlar arasında , İslam dininin yardım ve muâvenetle ilgili ahlaki prensiplerini, öbür dünyadaki mükafatlarla ilgili telkinlerini, zengin Müslümanların dini ve hayri müesseseler tesis etmeye yönelik tabii eğilimlerini de bulmaktayız. Böylece, vakıf müessesinin hukuki normunu yoğurmak için artık sadece, toplumun içtimai, iktisadi ve sosyal şartlarını ve fertlerin psikolojik ve dini temayüllerini nazarı dikkate alacak bir hukukçuya ihtiyaç vardı. Vakıf müessesi vakıf yapıcısını bulmakta gecikmedi.[48] "Abbasiler devrinde, onların takip ettikleri dini siyasete uygun olarak, içtimai realiteleri dini esaslara uydurmak gayesiyle İslam hukukunun tedvinine çalışıldığı sırada, umumi hayatta artık iyiden iyiye yer tutmuş olan vakıf müessesinin hukuki mahiyeti de bilhassa Ebu Yusuf tarafından, zamanın temayül ve ihtiyacına uygun olarak geniş ve müsait bir şekilde tespit edildi. Ebu Yusuf, İmam-ı Azam'dan ve İmam Muhammed'den bir çok noktada ayrılmak mecburiyetinde kalmıştı. Zarûrî ihtiyaçları karşılamak için Ebu Yusuf'un kurduğu sistem, yalnız Hanefi fıkhına tabiî memleketlerde değil, diğer mezheplerin hakim olduğu bir takım muhitlerde de asırlarca tatbik olunmuştur."[49]

Bütün bu izahattan sonra, içinde bulunulan ortamlara ve zamana bağlı olarak doğan toplumsal ihtiyaçların, vakıf müesseselerini ortaya çıkardığı kanaatine varabiliriz. Bu ihtiyaçların insanlık var oldukça devam edeceği düşüncesi de, bu müesseselerin varlığını devam ettirebilmesi için gereken tedbirlerin alınması sonucunu doğurmuştur. Vakıflar hakkında, içtimai realiteyi göz önünde bulunduran hukukçular, şöyle bir fıkıh kaidesi tanzim etmek lüzumunu hissetmişlerdir: " Vakfın efdali, nasın kendüye eşedd ihtiyacı ile muhtaç olduğu bir şeyi vakf etmektir. Mesela, ahalisinin ihtiyacını def'e kâfi çeşmesi olan bir mahallenin mektebi olmasa orada vakıf olarak mektep yapmak çeşme yapmaktan efdaldir ve daha hayırlıdır."[50] İşte bu sebepledir ki söz konusu ahâlinin gözünde vakıf müessesi büyük değer kazanmıştır.

---

[48] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 52

[49] Köprülü, **a.g.m.**, s. 12

[50] Ömer Hilmi Efendi, **İthafü'l-ahlaf fî ahkâmi'l-evkaf**, İstanbul, 1307 (1189) s. 15, (Bu eser Bahaeddin Yediyıldız'ın, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi** adlı eserden aktarılmıştır. s. 52)

1.1.4 Vakfı Doğuran Diğer Sebepler

1.1.4.1 Sosyolojik Sebepler

1.1.4.1.1 İnsanın Ruhsal Yanı

Vakıflar başlangıçta ferdi ihtiyaçların giderilmesi amacıyla ortaya çıkmışken daha sonraları, bu müesseseye ilgi gösteren milletlerin sosyo kültürel yapısı, ihtiyaçları, eğilimleri ve zenginliklerine göre gelişerek hayatın her safhasında yerini almıştır. Bu sayede, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, bayındırlık, ulaşım ve güzel sanatlar gibi, bir toplumun insani hasletlerini geliştirerek, onu, başarıya ulaştıracak birçok sektörün kurucusu ve işleticisi olmuştur. İnsanlığın ilerlemesini sağlayan bilim sevgisi ve öğrenme merakı tarihin her döneminde saygı, sevgi, güç ve iktidar aracı olmuştur. Bu niteliklere sahip olmak isteyen kişi kendisi bilim yapmak için vakıf kurabileceği gibi başkalarının çalışmasına destek de verebilir. Bunun en açık örneklerinden biri vakıf kütüphaneleridir. [51]

Vakıf, insan psikolojisi ile dini inançlarla, iktisadi ve sosyal hayatın birleştiği noktada yer almaktadır. Toplumsal, kültürel şartlara ve beklentilere göre insanlarda zaman zaman çok önemli bir güdü haline gelen ve ön plana çıkan, hayatında ve ölümünden sonra hayırla yad edilme, iyi bir kişi olarak bilinme gibi psikolojik motiflerin, vakıf sistemi yoluyla, iktisadi, mali ve sosyal yönden arzulanan bazı hizmetleri gerçekleştirmede ne derece etken olabildiği tarihteki örnekleriyle ortadadır.[52]

Vâkıf, yani vakıf yapan, malını vakfetmese idi, servetini zevk ve sefa için harcayacak veya şuna buna sadaka yahut hibe yoluyla verecek ve bu suretle servetinden bir iki kişi muayyen bir devir için faydalanacaktı. Böylece servet dağılıp gidecekti. İşte bu sebeplere binaendir ki, İslam dini ve bu dinin telkin ettiği daimi yardımlaşma ve devlete yardım elini uzatma ve bu suretle en geniş biçimde

---

[51] İbn-i Kudame, **el-Muğnî,** Mısır, (Yayınevi yok)1970, Cilt IV, s.4

[52] Seyfettin Erşahin, "Vakıf Düşüncesini Doğuran Amiller Üzerine", **İslami Araştırmalar Dergisi**, Ankara, Cilt16, Sayı 2, 2003, s.334

toplumsal yardımlaşma zihniyeti, ta Hz. Peygamber zamanından bu güne kadar fertlerin vakıflara önem vermesini emir ve teşvik etmiştir.

"Vakıfları doğuran amiller" derken hatıra gelen bir husus da; insanın, öldükten sonra insanlığın kendisini iyilikle yad etmesini, hayırla anmasını arzu etmesidir. Bu, büyüklenme hissi değildir; insanın fıtraten bu suretle, bu meyil ve haslette yaratılmış olmasının nişanesidir. Böylece arkasında vakıf bırakan kişileri halk unutmayacağı gibi, onları da bu çeşit iyilikler yapmaya teşvik edici olmaktadır. Bu husus, toplumsal birlik için bulunmaz bir motivasyondur.[53]

Bugün, belki vakıf kurma fikrinde yatan temel düşünce, artık materyal olarak -yani, maddi muhteva olarak- dini bir vecibe değildir. Fakat içeriği devamlı değişen bir temel çerçeve olarak asırlardır insan tabiatında yaşayan "iyilik" ve "adalet" ideleridir. Bunun yanında tarihi ve toplumsal bir hayat vâkıası olarak insanı bunu yapmaya hazırlayan bir gerçeklik halinde görmek lazımdır. Çünkü insan bir yandan iyilik, adalet, hakkaniyet değerleri ile bezenmiş bir varlık iken diğer taraftan içinde bulunduğu tarihi ve toplumsal hayat gerçekliğinde egosunu tatmine çalışan, ölüm korkusunu giderme çabasında bir canlı vasfını korumaktadır. Bu düşünce ve ruh hâli insanın varlığında mevcuttur. Tarih boyunca dayandığı en yüksek kriterler olarak insanoğlu, "dini" ve "aklı" seçmiştir. İşte vakıf kurmak düşüncesinde de bu değişen en yüksek kriterler, değişmez bir formel temelde oluştukları için, dini menşeden çağdaş sınai ticari ve iktisadi yararlar alanına kolaylıkla geçmişlerdir. [54] İnsan psişik bakımdan çelişkilerle dolu bir varlıktır. Hayrı da şerri de; kendini de başkalarını da düşünür. İnsanın ihtiyaçları arasında yer alan mutluluk, bireysel tatmin, kendini gerçekleştirme, kendisinden sonra iyi ad bırakma, ölümsüzleşme/ebediyen yaşama gibi ruhi arzular vakıf kurma düşüncesinin temel dinamikleri arasında sayılabilir.[55]

---

[53] İ. Erol Kozak, **Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf,** İstanbul, Akabe Yayınları, 1985, s.54-55

[54] Şakir Berki," Vakfın Lüzumu, Faydaları ve Vakıfları Teşvik", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt 5, 1962 s.19

[55] Ömer Yörükoğlu, **Vakıf Müessesesinin Hukuki Tarihi Felsefi Temelleri**, 1.Vakıflar Haftası, Ankara 1985, s.115

1.1.4.1.2 İnsanın Toplumsal Yönü

Vakıf, karşılıklı yardımlaşma esasına dayanan ve insanlığın tarih boyunca iftihar edeceği bir müessesedir. Bilindiği gibi, insanlar gerek fikri ve gerekse bedeni kabiliyetleri açısından, birbirinden farklı olarak yaratılmışlardır. Kuvvetlileri de vardır, zayıfları da vardır; zengini de vardır, fakiri de vardır. Zayıflarda daima bir sığınma hissi mevcut oyduğu gibi kuvvetlilerde de himaye etme hissi ve sahip çıkma duygusu görülür. Bu duygular sayesinde toplum hayatı düzenli devam eder. O halde karşılıklı yardımlaşma, medenî hayatın esası ve temelidir. En güzel yardımlaşma ise bir şey beklemeden yapılan yardımlaşmadır ki, insanoğlu da bu ihtiyacını vakıflar yoluyla sağlamıştır.[56] Ayrıca sosyolojik açıdan toplum hayatında güven ve huzurun asgari şartı da budur. Bu sağlandığı takdirde; zayıflardan kuvvetlilere hürmet ve itaat; kuvvetlilerden zayıflara ise iyilik ve merhamet duyguları artar. Aksi halde zayıflardan ihtilal sesleri, kıskançlık bağırtıları yükselir; kuvvetlilerden ise zulüm ve hakaretler fışkırır.

"Vakfı doğuran amiller" derken onun gördüğü hizmetlerden de yola çıkılabilir yani insan ve yaşayan her canlının ihtiyaçları bu müesseseyi doğurmuştur. Örneğin camiler sadece namaz kılma yerleri değil, dine müstenit ahlak, ilim ve irfan kürsülerinin bulunduğu, içinde yüzlerce talebeye ilim öğretilen tedris halkalarının bulunduğu yerlerdir. Vakıflar bilhassa bütçesi, mali ve iktisadi kudret kapasitesi amme hizmetlerini gereği gibi görmeye müsait olmayan memleketlerde, halkın, amme hizmetlerine sürekli ve en müessir şekilde iştirakini sağlar. Devlet işlerinde hükümetlerle milletin mali ve iktisadi bakımdan el ele vermesini temin eder. [57]

Gelir dağılımı adaletsizliğinin sonucu olarak ortaya çıkan sınıfsal çatışmaları önlemek ve sosyal barışı sağlamak büyük ölçüde kişisel serveti toplumsallaştırmakla mümkündür. Bu ihtiyacı gören zenginlerden bir kısmı vakıflar

---

[56] Erşahin, **a.g.m.** s. 329

[57] Ahmet Akgündüz, **Belgeler Gerçekleri Konuşuyor 1**, Nil Yayınları, İzmir, 1990, s.119

kurmuşlardır.[58] İşte belki de Türk-İslam medeniyetinde Marksist manada bir sınıfın oluşmamasında vakıfların bu toplumsal fonksiyonunun büyük rolu olmuştur.

1.1.4.1.3 Siyasi ve Sosyal Zemin

Sayın Ülken' in dikkat çektiği, vakfın yoğun olarak ortaya çıktığı dönemdeki siyasi ve sosyal zemini de unutmamak gerekiyor. Özellikle Osmanlıda, savaşı kaybeden vezirlerin öldürülmesi ve mallarının müsadere edilmesi adet haline geldi. Bu yönetim şeklinde servet birikmesine, kuvvetli ailelerin kurulmasına, devamlı bir konak eğitiminin ve geleneğinin doğmasına imkan yoktu. Anadolu beylikleri de ortadan kalktığı için devlet idaresi başında "kapı kulu" denen sınıftan yükselen geçici aileler bulunuyor, toprak çoğunluğu da, toprağa bağlanması ve onu tam anlamı ile işletmesi mümkün olmayan yine bu sınıftan kimselerin elinde toplanıyordu. Kapıkulluğundan yükselerek beylerbeyi, vali, has ve zeamet sahibi olanların, yerlerine ısındıktan ve nüfuz kazanmaya başladıktan sonra ellerinden bu gücün alınması ve hayatlarının tehlikeye düşmesi, onları da merkeze karşı uyanık bulundurmağa sevk etti. Siyasi bütünlüğü sağlama maksadıyla tutulan bu yolun zararı ortada olmakla beraber, buna karşı tek koruma çaresi vakıf sistemi idi. Çünkü mülk, akar, toprak, hatta serveti Allah adına kamu hizmetine vakf etmek servet birikimini önleyecek başlıca tedbirdi. Bir müessese, ortaya çıktığı çevrenin dışına taştığında varlığını sürdürebiliyorsa, bunda kendisini destekleyen başka unsurların da varlığı bahis konusudur. Buradan hareketle servet birikmesinin ikinci engeli mülkü çocuklar arasında bölen veraset sistemi idi. Türklerde İslamlıktan önce de, âdetler hukuku (örf) malın çocuklar arasında bölünme işini yapmakta idi. Yani, eşit miktarda mirasa hak kazanma için bu yol az da olsa tutulmuştur.[59]

Türk toplumunda bir kısım aydınlar, özellikle Türkiye'deki vakıf müesseseleri aleyhine bir cereyan uyandırmaya çalıştılar. Tanzimat devrinde bir dönem vakıfların tamamıyla kaldırılması hakkında epey kuvvetli bir cereyan mevcut olduğu görülmektedir. Vakıf müessesinin XIX. Asırda ki perişan vaziyetine

---

[58] Şakir Berki, **a.g.m.** s.19-21

[59] Hilmi Ziya Ülken , "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Sayı IX, 1971, s.13

bakarak bu müesseseyi mahkûm etmek, sübjektif ve dogmatik bir telakkidir.[60] İslam fütuhatının süratli gelişmesi sonucunda İslam toplumu birdenbire büyük bir servet birikimi sağlayarak refah seviyesini yükselmiştir. Bu durum aynı zamanda bir takım sosyal ihtiyaçları da beraberinde getirmekte idi ki bunlardan biri de can ve yol güvenliğidir. Kervansaray vakıfların nereden neşet ettiği bir yönüyle bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Fetihler yoluyla vakıf müessesesinin vücut bulması için gereken iktisadi şartlar hazırlanmış ve benzer Hıristiyan tesisleri, İslam fakihlerine, vakfın hukuki esaslarını ve şekillerini meydana getirmek için lazım olan örnekleri vermişti. Bu dış etkenlere, İslam dininin hayır ve yardım hakkındaki ahlaki prensiplerini, uhrevi mükâfat vaatlerini, dini ve Hayri müesseseler vücuda getirmek için Müslüman zenginlerin tabii eğilimlerini ilave edecek olursak İslam vakıf müessesesini doğuran çeşitli etkenleri kolayca anlamış oluruz.[61]

1.1.4.1.4 Kültürel Etki

Türk hayatında evvela örf ve teamül hukuku ile teessüs eden, sonradan yazılmış hukuk ile teyit olunan yardımlaşma ve dayanışma hareketleri milli geleneklerin başında gelir. Geniş bir coğrafi sahaya yayılmış olan Türk topluluklarının hepsinde sevgi, şefkat, merhamet, misafirperverlik, yardım… gibi hasletler tarihin her devrinde kendini gösterir. Zaten bunun delili de, Türklerin yaşadığı yerlerdeki vakıf eserlerinin diğer İslami beldelerdekinden kat kat fazla olduğu gerçeğinde görülecektir.[62]

1.1.4.1.5 İslam'ı Yayma Aşkı

Genelde kabul edilen maddi ve manevi bu sebeplerin yanında, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, tamamen Hayri amaçla birçok vakıflar kurulmasında şüphesiz başka amillerde vardır. Bize göre bunların başında, nihai hedeflere ulaşmada, toplumla devlet arasında hiçbir ihtilaf ve uyumsuzluğun olmaması

---

[60] Ülken, **a.g.m.** s.19

[61] Köprülü, **a.g.m.** s.24-25

[62] Yörükoğlu, **a.g.m.** s.119

geliyordu. Her iki kesimde bu dünyada var olma gayesini, İslam'ı daha çok insana ulaştırmada onun daha çok insan tarafından kabul edilmesinin sağlanmasında, dünyanın imar ve ihyasında görüyordu. Bu anlayıştır ki, dervişleri ordulardan önce fethedilecek ülkelere sevk ediyordu.[63] Oralarda inşa edilen zaviyelerle coğrafya vatanlaşıyor ve insanlar toprağa bağlanıyordu. Fetihlerden sağlanan servetler, fethedilen beldelerin İslam mimarisi esaslarına göre imarına sarf ediliyor, böylece İslam'ı benimseyen insanlara fiziki ve sosyal alt yapı sağlanmış oluyordu. Bu aynı zamanda halka hizmetle hakka gitmenin ve vakıfta esas olan "kurbet kasti"ni elde etmenin en güzel yoluydu. [64]

1.1.4.1.6 Ekonomik Yönelişler

Ekonomik durumu zayıf olanlara yardım etme düşüncesi, kimi insanlardaki çok mal kazanma hırsı, servet artırma arzusu, servet teşhiri ve harcama duygusu da vakıf müessesesini doğuran sosyolojik sebeplerdendir.[65] Ekonomik faaliyetlerin özü ve itici gücü kâr unsurudur. Üretim, dolaşım, paylaşım veya tüketim safhalarından herhangi birisinde kâra hak kazanabilmek için, İslâm hukuku önce, yapılacak ticaret işinin meşru olmasını ister. İkinci olarak da şu üç unsurdan en az birisinin bulunmasını şart koşar: Emek, sermaye ve tazmin etme riski. İslâm'da bu üçüncüsü "Vücûh Şirketi"nde ortaya çıkar. Bu da, iki veya daha çok kişinin sermayesiz, borç para kullanmak veya vadeli mal alıp satmak suretiyle elde edecekleri kârı, borçların riskini üstlendikleri orana göre paylaşması esasına dayanır.

İslâm toplumlarında finans sorunu, İslâm'ın çıkışından 14. yüzyıl başlarına kadar, karz-ı hasen, zekât, sadaka dışında büyük ölçüde risk esasına ve kâr-zarar ortaklığı prensibine dayalı olarak çözümlenmiştir. Mudârebe: emekle sermayenin işbirliği neticesinde, kârın aralarındaki anlaşmaya göre paylaşılması ve zarara sermayenin katlanması yöntemi… Müşâreke: sermaye ortaklığı; kârın anlaşmaya

---

[63] Halim Baki Kunter, "Türk-İslam Sanat Eserlerine Vücut Veren Manevi Amiller", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Sayı 8, 1969, s. 9

[64] Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, Ankara Sayı 2, 1942, s.279.

[65] Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s.20

göre paylaşılması, sermaye oranlarına göre de zarara katlanmanın vücut bulduğu ortaklık… Sanâyi: taahhüt işleri yapma… Ziraat Ortakçılığı: emek ve toprak sahibi ortaklığı ve kiralama (leasing) bunlar arasında sayılabilir. 13'ncü yüzyıldan itibaren giderek büyüyen para vakıflar da önemli bir finans kaynağı oluşturmuştur. Büyük vakıflar, daima geniş servet kaynaklarına sahip ve iktisadi-mali seviye bakımından kudretli imparatorluklar zamanında tesis edilmiştir.[66] Ancak vakıf paraların kullanımında temelde İslami olmayan bazı uygulamaların da vuku bulduğunu ve bunu mütevellilerin işi bilmeyişine hamletmek gerektiğini belirtelim. Diğer yandan vakıf namelerde yer alan bazı hukuk terimlerinin, yanlış yorumlanmasının da bu uygulamalarda etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Kişiyi vakıf yapmaya yönelten ekonomik amillerden birinin de kazancını toplum önünde meşrulaştırma ihtiyacı olduğu düşünebilir. Kazanç yolları bazen meşru bazen gayri meşru olabiliyordu.[67] Özellikle gayri meşru kazancın sürdürülebilir olması ve halk gözünde meşrulaştırılmasında, bugünün deyimiyle paranın aklanmasında vakıflar önemli araçlardan biri olmuştur. Varlıklı kişiler özellikle aile vakfı veya yarı-ailevi vakıflar yoluyla hem geleceklerini teminat altına almışlar, hem de varlıklarını meşrulaştırmışlardır.[68] Kısaca İslam, hem yeni gelir kaynakları doğuran ve hem de âdil paylaşımı temin eden bir harcama tutumu öngörmektedir. Yine burada, İslam'ın üretmeyi devamlı teşvik etmesi de unutulmaması gereken sosyolojik ve dini bir gerçektir. Bu hususun dahi vakfın doğuşuna tesir ettiği söylenebilir.

1.1.4.1.7 Düşünce ve İdeoloji

Siyasal iktidarlar benimsedikleri ideoloji, meslek, mezhep veya meşrebi halka benimsetmek ve karşı akımları zayıflatmak için vakıf kurmak ihtiyacını duymuşlardır. İnsanın gönül verdiği fikir ve ideoloji de, onu, bir takım ekonomik, sosyal vb. hususlarda fedakarlığa götürebilir. Yani bu nevi fedakârlıklar onun için

---

[66] Erşahin, **a.g.m.** s.330

[67] Hamdi Döndüren-Ziya Kazıcı, Vakıf Maddesi, **Şamil İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Şamil Yayınları, 2000, s. 175-185.

[68] Yediyıldız, **XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi**, s.47-49.

bir değer ifade eder. İşte bu şekille oluşan vakıflara da rastlamaktayız. Örneğin Rıza Nur'un vakfının şartı gelirlerinin sadece "Turan" davasına harcanmasıdır.[69]

1.1.4.1.8 Devlet-Halk Münasebetleri

Halk, hiçbir zorlama olmaksızın devlete olan desteğini vakıf kurumları aracılığıyla yerine getirmiştir. Yalnız devlete destek bakımından değil, zengin ve hali vakti yerinde olan bazı kimselerin, kazandıkları statülerini korumak düşüncesiyle veya içinde yaşayıp sayesinde zengin oldukları topluma karşı bir vicdan borcunu yerine getirmek niyetiyle de vakıf eserleri tesisi yoluna gittikleri görülmüştür. Vakıflar yoluyla yapılan sosyal hizmetlerle, toplumda karşılıklı sevgi ve saygı bağları güçlendirilmiş ve insanların birbirleri ile kaynaşmalarına vesile olunmuştur.[70]

Böylece, toplumun sosyal dayanışma açısından önemli bir fonksiyonu olduğunu gördüğümüz vakıfların, iyi işlediği ve korunduğu zamanlarda; insan şahsiyetinin ve hayatının korunması, kurtarılıp geliştirilmesi, insanların hayatta karşılaşabilecekleri maddi ve manevi zorlukların, ıstırap ve sıkıntıların giderilmesi, hayatın güzelleştirilip insan haysiyetinin korunması, sosyal düzenin her türlü tehlike ve sarsıntılardan kurtarılması gibi pek çok hususta büyük hizmetleri olduğu görülecektir.

1.1.4.1.9 Gelenek Ve Muhafazakârlık

Türk toplumu, maziden gelen değerlere ve alışkanlıklara son derece bağlı bir toplumdu. Zihniyeti muhafazakarlıktı. Bu zihniyet, genel durumu olduğu gibi kabul ediyor ve geçmişin benimsenmiş fikirlerini, kurumlarını kaybetmeme endişesini taşıyordu. Vakıf müesseseleri, asırlardan beri tesis edile gelen kurumlardı. Faydaları sayılmakla bir çırpıda bitirilemeyecek kadar çoktu. Geleneklerini muhafazada ısrarlı olan Türk toplumu da atalarından göre-geldiği hayrî ve dinî müesseseleri yaşatma

[69] Erşahin, **a.g.m.** s.333
[70] Erşahin, **a.g.m.** s. 334

gayreti içine girmiş ve en tepedekinden en tabandakine kadar bütün imkân sahipleri birbirini bu yolda teşvik etmekten geri durmamışlardır. Böylece hem geleneklerini devam ettirmekte ve hem de onları en iyi şekilde muhafaza etmekte yarışarak günümüze kadar bu müesseseleri taşımışlardır.

1.1.4.1.10 Taklit

Taklidi, sosyalin bir ölçütü olarak teklif eden ünlü düşünür G. De Tarde, bir olayın tekrar edildiği ölçüde sosyal olduğunu iddia ediyordu. Moda diyordu, uzay içindeki taklittir, âdet ise zaman içindeki taklittir. Bu anlamda çoklarında olduğu gibi, vakıf kurumu, Türkler arasında hem bir moda, hem de bir âdet idi. Vakıf haline sokulmuş bazı akarlardan elde edilen gelirlerin kendilerine tahsis edildiği hayır ve kamu kuruluşları tesis ederek, toplum olarak, sadece ataların izleri üzerinde yürünmekle kalınmıyor, fakat moda da takip ediliyordu. Yani halk, orta tabakadaki vatandaş, sosyal tabakalaşmanın başında bulunan yukarıdakilerin arasından kendini akıntıya bırakıyordu. Hayat sistemi, daha doğrusu Türklerin bağlı bulundukları din, mensuplarını körü körüne geçmişi taklitten men etmesine rağmen, taklit onların zihniyetindeki en önemli unsurlardan birinin yerini tutuyordu.[71]

İslam'dan önce Türk hakanlarının halka karşı en önemli vazifelerinden birinin, fakirleri doyurmak ve giydirmek olduğunu bilmekteyiz.[72] 981 – 984 yılları arasında Uygurların başkenti Turfan Şehrini ziyaret eden Çinli seyyah Wang Yent-t'e seyahatnamesinde şunları aktarmaktadır:" Uygur ülkesinde fakir insan yoktu. Yiyecekleri olmayanların imdadına da devlet ve halk koşardı. Birçok insan, böyle sosyal bir yardım düzeni ile yaşarlardı. Bu sebeple genç yaşta ölmüş olanlara pek rastlanmazdı."[73] Türk hükümdarlar, çok defa şölen adı altında ziyafetler tertip ederek, yemek yedirmek üzere halkı davet ediyorlardı. Türklerin İslamlaşmasından sonra da uzun zaman bu âdetin devam ettiğine şahit olmaktayız. Selçuklu Sultanları zaman zaman şölenler düzenliyordu. İlk Osmanlı Sultanları da bu âdeti sürdürmüştü.

---

[71] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 61

[72] Bahattin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1971, Cilt II, s. 75

[73] Ögel, **Türk Kültürünün…** Cilt I, s. 123

Bu durumda imaret adı verilen müesseselerin, yani medrese uleması ve talebelerinin, cami personelinin, çevredeki fakirlerin ve yolcuların bedava yemek yedikleri bu mekânların, yukarıda belirtilen eski Türk âdetlerinin vakıf kuruluşları haline dönüştürülmesinden ibaret olduğu ileri sürülebilir. Böylece, bazı İslami kavramlarla bütünleşerek kendi öz inançları ve âdetlerinden birtakım unsurları ihtiva eden vakıf müesseseleri, Türklerin gözünde taklit edilecek bir model oluyordu. Ve sebebi bilinmemekle birlikte, Türkler, vakfa dini bir mana vermekte kendilerinden önceki İslam toplumlarından daha ileriye gitmişlerdi. Bir vakfın vakfiyesinde kâinatta Allah'ı en büyük Vâkıf (vakfeden) olarak telakki ettiğini ve O'nu taklit etmek için mallarını vakıf haline getirdiğini görmekteyiz.[74]

1.1.4.1.11 Ümitsizlik

Toynbee, başkasına benzeme olgusunun diğer bir ifadeyle taklidin, mazi üzerine temellendirilen bir toplumda âdetler ve netice itibariyle toplum statik kalmaktadır. Halbuki ilerleme halinde olan toplumlarda, muhite uyma hareketi, ileriye, yaratıcı şahsiyetlere yani öncülere doğru yönlendirilmiştir. Genellikle mihveri mazi olan taklit esprisiyle yönetilen Türk toplumu, henüz statik bir toplumdu. "Âdetlerin kabuğu" kırılmamıştı. Sosyal-iktisadi durumlar bozulduğu ölçüde, geçmişe dönülüyordu. Doğal olarak iyi bir neticeye de ulaşılamıyordu. Böylece, bu boş teşebbüsler, halkı yanlış bir kadercilik anlayışına, "olacak olan olur, buna karşı koymak için hiçbir şey yapılamaz" düşüncesinde ifadesini bulan ahlaki ve zihni bir vaziyet alışa sürüklüyordu. Dolayısıyla, ümitsizlik içine dalınıyordu.

Toplumun böylesine bir olumsuz vaziyet içinde bulunan fertleri, Allah'ın rızasını kazanmanın yollarını arıyorlardı. Buldukları en emin yol ise, vakıf müesseseleri kurarak insanlara yardımda bulunmak ve böylece Allah'ın rızasına kavuşmak oluyordu. Söz konusu devirde kurulmuş vakıf müesseselerinin, doğrudan bu dünyayı ilgilendiren hedeflerden çok ahret ile alakalı gayelere yönlediklerini söylemek, bu ruh halini izah etmeye yetecektir. Zira vakfedenlerin ruhlarının selameti için dua ettirmek gayesiyle kurdukları vakıflar ile dini alakadar eden

[74]Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s 63

vakıfların sayısı, sosyal, iktisadi ve kültürel meseleleri çözümlemek gayesiyle kurulmuş vakıfların sayısından daha yüksektir. Hatta birincilerin hedefi ikinciler içinde de büyük rol oynamaktadır[75].

1.1.4.1.12 Sosyal Baskı

Yardımlaşma ve iyilik yapma ananesi Türk toplumunun ortak bir hususiyetiydi. O derece ki, bu toplum, zengin olup da vakıf yapmayanları hor görecek bir ölçü ve seviyeye ulaşmıştı. Bu yargı, bir sosyal baskı halini ifade etmektedir. Vakıfların gelişmesinde böyle bir sosyal ve ahlaki baskının ehemmiyetli bir rol oynamış olduğuna hiç şüphe yoktur. Fakat bu baskının temelinde sırf yardımlaşma ve iyilik yapma duygusu yoktu.[76] Toplumda iktidar ve otoritesi paraya dayanan bazı yüksek devlet ricali veya mültezimler[77] gibi Devletin Müslüman veya gayr-i Müslim sınıflarının emeklerinin ürününü sahiplenen bazı gurupların varlığı sebebiyle ve kişiler arasında yürütülen rekabetler yüzünden büyük servetler toplama olgusu zemmedilecek bir olguydu. Diğer taraftan, yüksek faiz oranlarıyla ödünç para veren gözü doymaz tefeciler, halkın zenginlere karşı düşmanlığına sebep oluyorlardı. İşte halkın zengin olup da vakıf yapmayanları kınamasının altında yatan motiflerden bazıları bunlardı.[78]

Vakfın kurulmasındaki diğer bir sebebe göz atacak olursak; vakıf, özellikle aile vakfı veya yarı ailevi vakıflar, sırf vakıf kurucularının mallarını bütün saldırılara karşı korumakla kalmayıp, düzenli gelir, prestij, saygı gibi manevi olduğu kadar maddi menfaatler de sağlayan bir nevi hazine kurma faaliyeti de oluyordu. O halde, zenginler bir yandan siyasi kuvvetlerin baskısından korunmak, bir yandan da hayırsever adını alarak halkın sevgisini kazanmak için vakıf yapmışlardı diyebiliriz.[79]

---

[75] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 68

[76] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 70

[77] Mültezimler, tespit edilen parayı önceden devlete ödeyerek, eyaletlerin vergilerini devlet adına toplayan kişilerdir. Bu sistem tımar sisteminin bozulmasıyla ortaya çıkmaya başlamıştır.

[78] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 73

[79] Ülken, **a.g.m.** s. 22

Bunların yanında bir takım baskı gurupları da vakıf kurulması hususunda, zenginler üzerinde baskı oluşturmuşlardır. Bu baskı gurubu içinde ulema, tekke şeyhleri ve dua okuyucular sayılabilir. Sırf vakıf gelirleriyle yaşayan ulema ve şeyhlerin vakıfların gelişmesi için nasıl büyük bir gayret içinde olacaklarını anlamak güç değildir. Gerçekten de şeyhlerin tesiri altında pek çok tekke ve tekke yararına kurulmuş vakıflar olduğu bilinmektedir. Mesela XV. Asrın ikinci yarısında ve XVI. Asrın başında, Emir Buhari'ye ait Nakşibendi Tekkesi lehine kırk dört vakıf yapılmıştı; çünkü bu tarikata mensup şeyhlerin vaazları devlet adamları ve İstanbul'un zenginleri üzerinde son derce etkili olmuştu. Ulema tarafından kaleme alınmış ahlak kitaplarında, vaizler tarafından sık sık tekrarlanmış olan aynı propagandayı bulmaktayız. Bir Türk ahlakçısına göre, insanın ellerinin vazifesi, kılıç sallamak, ok atmak ve cenneti kazanmak için malından vermektir.[80]

Bu tahlil, vakıfların bazılarının kuruluş sebeplerinin, yalnızca İslami olmadığını ve tamamen ilahi faziletlere dayanmadığını beyan etme imkânı vermektedir. Vakfın, İslam'daki yardımlaşma kavramının ve özellikle sadaka-i cariye yani sürekli sadaka kavramının en gelişmiş şekli olduğunu kabul etsek bile, İslam'da bu türlü nafile sadakalar esas itibariyle devletin birinci derecedeki kurumları değil, fakat daha çok yardımcı organlarıdırlar. Dolayısıyla, devletin istenildiği gibi işlemediği durumlarda, toplumun tamamen sarsılmaması gayesiyle, halka karşı devletin görevlerini geçici olarak üstlenmektedirler. O halde vakıflar, aslında devletin yardımcı bir müessesesi olarak değerlendirilebilir.

1.1.5 Vakfın Kuruluş Şartları

Bilindiği gibi, gerek diğer İslam ülkelerinde, gerekse Osmanlılarda günün şart ve ihtiyaçlarına göre her alanda vakıflar kurulmakta idi. Bu arada vâkıf, imkân ve anlayışına göre vakfı üzerinde arzu ve iradesinin devamını istiyordu. Bu durum, normal karşılanmalıdır. Zira senelerin çaba, emek ve alın teri ile kazanılmış bir mülk üzerinde, o kadar zahmet çekmiş olan bir kimsenin, kayda geçirdiği şartları ile ölümünden sonrada vakfı üzerinde tasarruf sahibi olmak istemesi normaldir. Eğer

[80] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 79

biz, böyle hayır sahipleri için bu yetkiyi çok görerek bu hakkı ellerinden almış olsaydık, o zaman toplumun büyük bir kesimine faydası dokunan vakıflar, ya hiç olmayacaklar veya devam edemeyeceklerdi. Böyle bir durumun, ancak vakıftan yararlanan toplum fertleri için ne denli büyük bir kayıp olacağını söylemeye gerek olmadığı kanaatindeyim. Zira ibadetten eğitime, sağlıktan spora, askerlikten fakirliğe, yolculuktan köle azat etmeye varıncaya kadar, toplumun dini, ahlaki, sosyal, ekonomik ve imar hayatında önemli rol oynayan hizmetlerden hemen hemen hiç birisi yapılmayacak demekti. Bu ve benzer sahalarda imkân sahibi olanlar tarafından böyle eserlerin yapılmaması ise ülkenin gelişmesine ve her türlü sosyal yardımlaşmaya indirilen büyük darbelerden biri olurdu.

Dini ve hukuki bir müessese olan vakıf işleminin meydana gelebilmesi için gerek vakfı tesis eden vâkıfta, gerekse vakfedilen malda bazı şartların bulunması gerekir. Bu şartların neler olduğu ve nasıl olması gerektiğine geçmeden önce bir vakfın, vâkıf tarafından kurulduğunu gösteren kelimelere işaret etmemiz gerekir. Zira bu kelimeler, vakfın rüknünden sayılmaktadır. Bunlar: "Malımı vakfettim", "Malımı habs ettim, tasadduk ettim" veya "Sadaka-i müebbede ile sadaka ettim" gibi ifadelerdir. Burada şuna da işaret edelim ki vakfın kuruluşu ile ilgili şartlar, biraz girift oldukları için birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmazlar. Bununla beraber biz konuyu vâkıfta (vakf edende) aranan şartlar ve vakf edilen malda aranan şartlar olmak üzere iki kısımda ele alacağız.[81]

1.1.5.1 Vâkıfta (Vakıf Kuran) Bulunması Gereken Şartlar

1. Vâkıfın, temlik ve teberrua ehil olması gerekir. Temlike ehliyet, kendi malını bir başkasına bedel veya bedelsiz olarak temlik (satabilme) edebilme ehliyetidir. Teberrua ehliyet ise bir şahsın kendi mülkünü yada hakkını karşılıksız olarak temlik veya ıskat edebilmesi ve muamelenin hukuken geçerli sayılmasıdır. O halde vakıf işlemi, tıpkı bağışlama gibi, bir şahıs hakkında mutlak zarar olan tasarruftur. Bunun sahih olarak kurulabilmesi için de vâkıfta ehliyet-i kamile, yani tam fiil ehliyetinin aranması gerekmektedir. Bir şahsın kamil ehliyete sahip

[81] Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, s.41-42

olabilmesi için temyiz kudreti (aklı) nın tam, büluğa ermiş, reşit ve bazı sebeplerden hacr altına alınmamış olmasının yanında, hür olması gerekir. Binaenaleyh, küçüğün, mecnunun, matuh olanların yapacakları vakıflar, sahih vakıf muamelesi göremez.

2. Vâkıf, borcundan dolayı mahcur (hacz edilerek malını kullanmaktan men‘ edilmiş) olmamalıdır. Eski hukukumuza göre hacrin pek çok sebebi vardır. Bütün bu sebepleri bir kenara bırakıp konuya sadece iki yönü ile temas edeceğiz. Bunlardan biri, günümüzde israf ve ayyaşlık olarak zikredilen ”sehef” halidir. İkincisi ise vâkıfın borçlu olmasıdır. Hacr altına alınmış şahsın, hacr kararından sonra yaptığı her türlü hukuki işlemler ile vakıf muteber değildir.

3. Vâkıfın, vakfa rızası bulunmalıdır. Bu bakımdan, hangi şekilde olursa olsun zorlama sonucu yapılan vakıf sahih değildir. Zira vakfın sıhhati, rızaya bağlıdır.

4. Vâkıf, vakfettiği mülkü inancına göre hayır ve sevap kazanmak niyetiyle yapmış olmalıdır. Zira vakıfta gözetilen gaye, Allah'ın rızası ve toplumun menfaatidir. Bilindiği gibi bir şeyin hükmü gayesine göre tayin olunur[82].

1.1.5.2 Vakfedilen Malda Bulunması Gereken Şartlar

1. Vakfedilen mal, vakıf esnasında vâkıfın mülkü olmalıdır. Şu halde bir kimse, vakıf anında, kendi mülkü olmayan bir şeyi vakfedemez. Zira bir şahıs, başkasının mülkünde vakıf suretiyle bir tasarrufta bulunamaz.

2. Vakfedilen mal deyn (borç) veya menfaat (alacak) olmamalıdır. Bu bakımdan, bir kimse, başkasından alacağını vakfedemez. Alacağın o anda bil mal olarak mevcut olmaması, onun vakfedilmesine engeldir.

---

[82] Bütün bu maddeler hakkında daha geniş bildi için bkz. bkz., Berki, **a.g.e.** s.46-66, Bilmen, **a.g.e.** cilt IV, ss 311-316, Ahmet Akgündüz, **Vakıf Müessesesi,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, ss.114-129

3. Vakf olunacak malın akar olması gerekir. Akar, ev, daire, dükkân, ağaç ve arazi gibi gelir getiren taşınmaz mülk olmalıdır. Hakkında nass olsun veya olmasın hakkında örf ve adet cari ise gelir getiren taşınır mallar da vakf edilebilir.

4. Vakfedilen mal, malum ve muayyen olmalıdır. Vakfa konu teşkil eden malın, sonradan meydana gelebilecek anlaşmazlıkları önleyecek kadar bilinmesi ve belirli olması gerekir. Zira bilinmeyen bir şeyde tasarrufta bulunmak anlamsızdır. Bu sebeple bir kimsenin, kendi mülkünden olan rastgele bir şeyi vakfetmesi muteber değildir. Mesela bir zeytinlikten birkaç ağaç veya bir çiftlikten birkaç dönüm şeklinde yapılan vakıflar, sahih olmaz.

5. Vakfedilecek bina ve ağaçlar yıkılmaya veya sökülmeye mahkum olmamalıdır. Bilindiği gibi mülk olan arsa ve ağaçların vakfı caizdir. Ancak, başkasının arsası üzerine yapılmış bina ve başkasının tarlasına dikilmiş olan ağaçlar, arsa veya arazi sahibi tarafından her an yıktırılabilecekleri için vakfı mümkün değildir.

6. Vakıfta muhayyerlik olmaz. Mesela bir kimse belli bir zaman içinde vakıf yapma veya yapmama hususunda muhayyer olmak üzere bir malı vakfetse bu vakıf sahih bir vakıf olmaz.

7. Vakıf, gelecekti bir duruma bağlı olmamalıdır. Sözgelimi bir kimse “şu işim olur” veya “şu hastalıktan kurtulursam şu mülküm vakıf olsun” dedikten sonra arzusu yerine gelse bile, yaptığı vakıf sahih bir vakıf olmaz. Zira vakfın kurulması, gelecekte meydana gelecek olay veya kazançlara bağlanamaz.

8. Vakfın ebedi olması şarttır. Vakfın hedef ve gayesi bakımından bunun devamlı olması gerekir. Nitekim vakfın tarifinde de görüldüğü üzere vakıfta devamlılık şartı bulunmaktadır.

9. Vakıftan yararlanacak olanlar belli olmalıdır. Bununla beraber bazen vakıftan yararlanacak olanlar gösterilmeyebilir. Fakat bir tereddüte yer bırakmamak için söylenmesi gereklidir. ” Malımı filan hastaneye veya filan okula vakfettim” dese, vâkıfın bu iki kurumdan hangisini kastettiği kesin olarak bilinmeyeceği için vakıf sahih olmaz. [83]

1.1.6 Vakıf Teşkilatı

Tezin bu bölümünde**,** bazı dönemlerde hemen hemen devlet gelirlerinin yarısına eşit bir gelir temin etmeye elverişli menkul ve gayri menkul vakıf akarlarından ve diğer taraftan, söz konusu akarlardan gelen gelirlerin, büyük bir kısmı kendilerine tahsis edilen binlerce kişinin dini, kültürel veya başka bir fonksiyon icra ettiği hayır ve kamu kuruluşlarından müteşekkil bir bütün olarak vakfın, idari organları ve kontrol sistemi üzerinde durulacaktır.

1.1.6.1 Yönetim Sistemi

Osmanlı Devleti, Devletin bütün siyasi ve iktisadi güçlerini merkezi bir idare altında toplama gayretinde bulunmasına rağmen, vakıflar 1826 yılında Evkaf Nezareti'nin kuruluşuna kadar merkezi bir teşkilatla yönetilmiyordu. Gerçekten bu döneme kadar hükmi bir şahsiyete sahip olan her vakıf, idari açıdan da bağımsız bulunmaktaydı. İdaresinin şekli vakıf kurucusunun şartlarına göre tayin edilmişti. Vâkıf kurmuş olduğu vakfı istediği gibi tanzim etmekte tam yetkili idi, öyle ki bu düzenlemeleriyle o ilk idareciyi (mütevelli) ve ona halef olacak kişileri bile tayin edebiliyordu.[84]

Bir vakıf mütevellisinin görevi şöyle söylenebilir. Bu vazife, esas itibariyle kendisine emanet edilmiş vakıf mirasının her türlü gasp ve tecavüze karşı bütünlüğünü korumak, bu mirası daima üretim yapacak halde bulundurmak ve onun gelirlerini arttırmaktan ibarettir. Her mütevelli, masraflarını yönettiği vakıf

[83] Bkz. bir önceki dipnot (82)

[84] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi**, s. 177

tarafından karşılanan kuruluşlarda çalışan görevlileri, örneğin, bir cami söz konusu olduğu zaman, imam ve vaizleri, bir tekke söz konusu olduğu zaman şeyh ve dervişleri, medresenin müderrisini veya mektebin muallimini, denetlemek ve onların ücretlerini ödemek; kısaca vakfın akarlarıyla olduğu kadar vakfın personeliyle de alakalı bütün meselelerle meşgul olmak, vâkıfın şartlarının tatbikini ve kamu hizmetlerinin vakfiyenin muhtevasına uygun olarak yürütülmesini temin etmek vazifeleriyle de yükümlüydü.[85]

1.1.6.2 Kontrol Sistemi

Vakıf, hem siyasi hem iktisadi ve kültürel cephelere sahip kurumlardan biri olduğundan, doğrudan doğruya Kadının gözetimi ve denetimi altında bulunması, doğaldır. Vakıf hususunda, Kadının yetkileri son derece genişti. O, mütevellinin yönetimi üzerinde sürekli ve mutlak bir denetim icra ediyor, her an hesapların tetkikini isteyebiliyor, gelirlerin vakıf tarafından ön görülmüş gayeye uygun olarak harcanıp harcanmadığını araştırabiliyordu. Uzun vadeli kiralama, mübadele, ödünç alma, dava açma veya müdafaa hazırlama gibi vakıflarla ilgili önemli işleri karara bağlıyordu. Vakfın menfaati gerektirdiği takdirde, bizzat vakfın kendisi tehlikeye düştüğü vakit, vakfiyedeki hükümlere zıt tedbirler alma hakkına sahipti[86].

Bazı vakıf kurucuları vakfiyelerine, vakıflarının denetimiyle ilgili şartlar koyarak, denetim görevini, belki de vakfını Kadının kontrolünden kaçırmak gayesiyle, genellikle kendi meslek guruplarına mensup başka şahıslara, veya idari hiyerarşiye göre kendi otoriteleri altında bulunan kişilere tevdi ediyorlardı. Böylece bazı vakıfların denetimini üstlenen şahıslar nazır unvanını alıyorlardı. Nazır, kontrolü altında bulunan vakıflar konusunda Kadının bütün yetkilerini icra etme hakkına sahipti. Böylece bazı vakıfların denetimi için özel teşkilatlar kurulmuştur. Ayrıca, denetimi bizzat vâkıflar tarafından tayin edilmiş özel nazırlara ait olan vakıfların Kadılar tarafından denetlenemediğini vurgulamak gerekir.[87] Kadının böyle

---

[85] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 181

[86] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 186 - 187

[87] Köprülü, **a.g.m.** s. 23

müfettişliğin ihdası değil fakat Kadının bu konudaki yetkilerinin tasdiki söz bir denetimde bulunabilmesi için vakfın nazırından izin alması gerekiyordu.

Bu özel nazırlar arasında vakıf kurucuları tarafından nazır tayin edilen dört Kadının da bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu durumda, elbette özel bir müfettişliğin ihdası değil, fakat Kadının bu konudaki yetkilerinin tasdiki söz konusu olmaktadır. Vakfiyelerdeki kayıtlara göre, nezaret görevlerine karşılık olarak, vakıf gelirleri üzerinden ücretlerde tahsis edildiği bilinmektedir[88]. Kadıları nazır olarak tayin eden ve onlara ücret bağlayan vakıf kurucularının bu davranışlarını, vakıflarını muhtemel bütün tecavüzlere karşı daha iyi koruma arzularının bir neticesi olarak yorumlamak mümkündür.

1.2. SOSYAL POLİTİKA

1.2.1 Sosyal Politika Kavramının Gelişimi

Kavram olarak sosyal politikanın geçmişi birkaç asır öncesine dayanmakla birlikte, süreç itibariyle insanlık tarihi kadar eski olduğunu söylemek mümkündür. Bu alanda yapılan çalışmalar, tarihin her döneminde hastalara, özürlülere, yoksullara ve işsizlere kimi sosyal yardım ve sosyal hizmetlerin yerine getirildiğini, eğitim, sağlık gibi bazı alanlarda faaliyetler yapıldığını ortaya koymaktadır.

İnsanlık tarihini sanayileşme bakımından; sanayi öncesi, sanayi sonrası ve sanayi ötesi dönemler itibariyle üçe ayırdığımızda, her bir dönemde ortaya çıkan zihniyet ve fikir dünyasındaki farklılıklar sebebiyle değişik şekil ve düzeylerde sosyal politikaların uygulandığı görülecektir. Geleneksel ilişkilerin hüküm sürdüğü sanayi öncesi toplumlarda gerek toplumsal hayatta gerekse çalışma hayatında dini ve ahlaki duygular, örf, adet ve geleneksel değerlerle toplumun tüm kesimlerinin yanı sıra özellikle işsizleri, fakirleri, yoksulları, hastaları, kimsesizleri vb. gurupları koruyucu birçok sosyal yardım ve hizmet yapılmış, bu alanda günümüzün adeta sivil toplum örgütleri olarak kabul edilebilecek ve bir çok alanda faaliyette bulunan

[88] İbrahim b. Hüseyin Vakfiyesi, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, Haremeyn VI, s. 241

vakıflar oluşturulmuştur. Toplumun geniş kesimlerinin korunmasında ve bunlara sosyal yardım ve hizmetlerin götürülmesinde kurumsal olarak faaliyette bulunan vakıfların yanında geniş aile ve akrabalık ilişkilerinin de büyük payı olmuştur[89].

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında insan gücü yerine makineleşmenin ikame edilmesiyle sanayi toplumu olarak kabul edilen yeni bir dönem oluşmaya başlamıştır. İlk önce İngiltere'de yaygınlaşamaya başlayan sanayi devrimi, bir yandan çağdaş sanayi tekniğinin gelişmesine, diğer yandan da bu gelişmelerle derin sosyolojik değişimlere yol açmıştır. Dünya tarihinin hiçbir döneminde dünyanın tablosu bu dönemdeki kadar kısa bir zaman içinde değişmemiştir. Bu değişme, bazı alanlarda değil, her yerde olmuştur. Daha önceki geleneksel toplumlar sanayi bölgelerine göç ederek geçmişle bağlarını koparmıştır. Sanayi bölgelerine göç eden bu insanlar tamamen yeni bir hayat ve çalışma şartları altına girmişlerdir. Göç olayı sadece bir mekân değişikliği şeklinde olmamış, göçle birlikte meslekler, sosyal durum ve sosyal varlık da değişmiştir. Sanayileşme ile yoğun bir üretime geçilirken, bir yandan emek, diğer yandan da doğal kaynaklar aşırı şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu teknolojik gelişmelere paralel olarak liberal bir iktisat anlayışı da kendini gösteremeye başlamıştır. Bu zihniyetin sonucu olarak "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" sloganı döneme damgasını vurmuştur. Bu düşünceye göre, devlet iktisadi ve sosyal hayata müdahale etmemeli veya bunu asgari düzeye indirmelidir. Çünkü kişisel menfaat ilkesine uygun olarak, kişilerin neyi en iyi şekilde nasıl ve ne zaman üretebileceğini devletten daha iyi bilebileceği düşünülmektedir. Bu sebeple devlet savunma, adalet, bayındırlık işleri gibi toplum için yararlı, fakat yeteri kadar çıkar sağlamayacağı için kimse tarafından yapılmayacak işleri üzerine almalıdır[90].

Liberal ekonomik anlayış doğrultusunda ekonomik ve sosyal dengelerin bozulacağı düşüncesiyle mal ve emek piyasalarına müdahale edilmemesi ve sanayileşme hareketlerinin tamamen serbest bırakılması, tahmin edildiği gibi müreffeh bir toplum oluşturamamıştır. Böyle bir gelişmenin neticesinde gittikçe zenginleşen bir sermaye kesimi ile gittikçe fakirleşen ve sayıları büyük miktarlara

---

[89] Murat Aydın, **Sosyal Politika ve Yerel Yönetimler**, İstanbul, Yedirenk Yayınları, 2008, s. 13

[90] Aydın, **a.g.e**, s. 14

ulaşan geniş bir emek kesimi ortaya çıkmıştır. Sanayi kapitalizmi çarpık kentleşmeden barınma sorunlarına, sağlık sorunlarından sosyal güvenlik sorunlarına kadar sosyal hayatın her alanında olduğu gibi çalışma hayatında büyük miktarlara varan işsizlik, ücretlerin düşmesi, çalışma sürelerinin alabildiğine artması, çocukların ve Kadınların yoğun bir şekilde çalışma hayatına sokulması ve emeklerinin istismar edilmesi gibi bir dizi sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu vahşi kapitalizm anlayışına yönelik olarak dini, hümaniter, ekonomik ve siyasi düşüncelerle başta işçiler olmak üzere bazı işverenler, siyasiler ve dini çevreler tarafından sıkça tepkiler gösterilmiş ve bu tepkiler sonunda, devlet çıkarmış olduğu yasalar ve kurmuş olduğu kurumlarla ekonomik ve sosyal hayata müdahale etmiş ve bazı sosyal politika önlemleri almaya başlamıştır.[91]

Genellikle merkezi hükümetler tarafından alınan ve uygulanan sosyal politika önlemleriyle çalışma hayatındaki sorunların büyük bir kısmı ortadan kalkmış, gelir dağılımında ve refahın yaygınlaşmasında önemli iyileşmeler sağlanmış ve ortaya refah devletleri çıkmıştır. Ancak yirminci yüzyılın sonlarında bir taraftan neo liberal düşüncenin yeniden filizlenmesi diğer taraftan da küreselleşmenin artmasıyla birlikte devletin sosyal ve ekonomik hayattan elini çekmesi ve küçülmesi gerektiği düşünceleri gelişmiş ve bu doğrultuda özelleştirme faaliyetlerine hız verilmeye başlanmıştır. Bilgi çağı olarak da isimlendirilebilecek bu yeni dönemde devletin sosyal politika önlemleri almaktaki rolü azalırken, bu alanda ortaya çıkan boşluğu sivil toplum örgütlerinin ve özellikle de yerel yönetimlerin doldurmaya başladığı görülmüştür. İçinde bulundukları topluma daha yakın olmaları, daha iyi tanımaları ve sorunlarını daha gerçekçi tespit edip bu doğrultuda onlara daha gerçekçi hizmetler götürebilmeleri açısından merkezi yönetimlere göre üstünlükleri bulunan ve ön plana geçen yerel yönetimlerin kimi sosyal politika hizmetlerini yerine getirebilmeleri için önleri açılmış ve yeni yasal düzenlemeler yapılmıştır.[92]

Sosyal politika kavramının literatüre girişi ve sosyal politikanın bir bilim dalı olarak kabulü yakın geçmişte gerçekleşmiştir. Sosyal politika hem kavram hem de

---

[91] Aydın**, a.g.e**, s. 15

[92] Aydın, **a.g.e**, s. 16

uygulama olarak XIX. Yüzyılda endüstri devriminden sonra doğmuştur. Kavramı ilk defa XIX. Yüzyılın ikinci yarısında, Almanya'da Prof. Riehl kullanmıştır. Ancak, kavramın yayılıp bilimsel bir nitelik kazanması 1873'de Alman Sosyal Siyaset Derneği'nin kurulması sonrasında mümkün olmuştur. Kavram ilk çıkışında devletin o devrin burjuva bölümü karşısında alması gereken önlemleri belirten dar ve politik bir kavram olarak benimsenmiştir[93]. Konunun bir bilim dalı haline gelişi ise, 1911 yılında Alman Otto. v. Zwiedineck-Südenhorst'un yazdığı "Sosyal Politika" adlı eserle birlikte gerçekleşmiştir. Ülkemizde ise, kavramın 1916-1917 yıllarında Ziya Gökalp'in başında bulunduğu "Yeni Mecmua"da kullanıldığı görülmektedir. Ancak, kavramın Türk terminolojisine girişi, 1933-1934 yılında gerçekleştirilen Üniversite Reformu ile ülkemize gelen Alman profesörlerden özellikle Prof. Dr. Gerhard Kessiler aracılığıyla olmuştur.

Kavramı meydana getiren terimler incelendiğinde, "politika" teriminin kökenindeki politik kelimesinin Yunanca polis kelimesinden gelmekte olduğu ve bu kelimenin devlet ve şehir anlamlarını ihtiva ettiği görülecektir. Kavramın ikinci terimi olan "sosyal" kelimesi ise Latince kökenli olup, ortak, arkadaş, yoldaş manaları taşımaktadır. Böylece birbirinden oldukça farklı anlamlara sahip Yunanca ve Latince iki kelimeden oluşan bu birleşim, Almanya'da bir ilmi disipline isim olarak verilmiştir. Bu sebeple sosyal politika kavramı, literatürde "sosyal siyaset", "sosyal ekonomi", "toplumsal politika", "çalışma ekonomisi", "endüstri ilişkileri", v.b. farklı isimlerle ifade edilmekte[94] ve üzerinde bir anlaşma sağlanamayan kavramlardan birisi olarak gelişmiş bulunmaktadır.

Sosyal politika genel manasıyla, bir ülkede çeşitli toplumsal konulara ilişkin olarak uygulanan politika ve önlemler bütünü olarak tanımlanmaktadır[95]. Ayrıca sosyal politika dar ve geniş manada tanımlanmaktadır. Dar manada sosyal politika endüstrileşmeyle birlikte başlamış olup, bütün ilgisini sadece iki sınıf ilişkilerini düzeltmeye yöneltmiştir. Bu sınıflar, endüstrileşmeden fazlasıyla yararlanan ve sermayeyi temsil eden "işverenler" ile her değişim ve gelişmede olduğu gibi, bu

[93] Orhan Tuna, Nevzat Yalçıntaş, **Sosyal Siyaset**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1999, s. 20-22.
[94] Tuna ve Yalçıntaş, **a.g.e.** s. 21-26
[95] Meryem Koray ve Alper Topçuoğlu, **Sosyal Politika**, Bursa, Ezgi Yayınları, 1995, s.1.

gelişme trendinden yeterince faydalanamayan ve emeğinden başka geliri bulunmayan "işçi" sınıfıdır[96]. Dar manada sosyal politikalar, kapitalist toplum yapısını ve iktisat düzenini esas almaktadır ve bu düzen içerisinde yalnız iki sınıf (işçi sınıfı ve sermaye sınıfı-işveren) ve bu iki sınıf arasındaki ilişkiler ile bunlar arasındaki çelişkilerden yola çıkmakta, hızlı sanayileşmenin ortaya çıkardığı sosyal problemleri çözmeye ve özellikle işçi sınıfını bu sorunlardan korumaya çalışmakta ve mevcut düzeni koruma maksadı taşımaktadır. Netice itibariyle dar manadaki sosyal politikalar, âdil bir gelir dağılımı sağlayacak tedbirleri bahis konusu etmektedir. Geniş manada sosyal politika ise, toplumsal hayatta ortaya çıkan ve bu bilim dalının kapsamına giren tüm problemlerle ilgilenir. Bu manada sosyal politika, bütün sosyal alanlar ve bütün sosyal grupların problemleri ile ilgilenmekte ve çözümler üretmektedir. Çalışma ilişkilerinden kaynaklanan sosyal politikalar daha yeni olmasına rağmen, geniş anlamdaki sosyal politikalar insanlık tarihi kadar eski olup, işçi ve işveren sınıfı ve bunlar dışındaki tüm sosyal sınıflar ve problemleriyle ilgilenmektedir.[97]

Sosyal politika, sosyal yardımlar ve sosyal refah hizmetleri insanlığın başlangıcından beri var olmuşlardır. Nitekim her toplumda yoksullar, fiziki veya zihni engelliler, hastalar, yaşlılar, kimsesiz çocuklar sosyal yardım ve sosyal hizmetlere ihtiyaç duymuşlardır[98]. Bu şahısların ihtiyaçlarının karşılanmasında, diğer bir ifadeyle sosyal politikanın temelinde "hümanist ve hayırsever" duygular yer almaktadır[99]. Bu nevi duygular, tabiatıyla dinler ve hümanist düşüncelerden beslenmektedir. İnsanları, ihtiyaç sahibi diğer şahıslara yardıma yönelten temel unsur, ilahi dinlerdeki tavsiyeler ve insan sevgileridir. Bununla beraber, bazı görüşler bu düşüncemizle çatışmaktadır. Çünkü onlar, yardım yapmaya teşvik unsuru olarak; gösteriş merakı, toplumda mevki sahibi olmak, insanlardan daima saygı duymak, devlet baskısından korunmak gibi insanî tatmin duygularının da insanı zaman zaman yardıma teşvik ettiğini düşünmektedirler[100]. Bu gibi duygu ve düşüncelerin, bazı kimseleri yardıma teşvik edebileceği düşünülse bile, bunu genele teşmil etmemiz

---

[96] Sami Güven, **Sosyal Politikanın Temelleri**, Bursa, Ezgi Yayınları, 1995, s. 10.
[97] Tuna ve Yalçıntaş, **a.g.e.** s. 27-30.
[98] Aydın, **a.g.e.** s.26
[99] Aydın, **a.g.e.** s.26
[100] Ülken, **a.g.m.** s. 22

mümkün değildir. Bizce, bu yardımlaşma duygusunun asıl sebebi dini öğretiler ve insan sevgisidir. Aslında, bir toplumdaki sosyal politika ve sosyal yardımların seviyesi bu toplumu oluşturan insanların hayırsever ve hümanist duygularına bağlı olarak değişmektedir. Gerçekten halkın bu yöndeki talepleri sivil toplum kuruluşları –başta vakıflar- ile yerel ve merkezi düzeydeki seçilmiş veya atanmış yöneticileri harekete geçirmekte, önlem almaya yöneltmektedir. Bu açıdan bakıldığında hizmetler, merkezi veya yerel yöneticiler ile diğer sosyal politika kurumları tarafından sağlanmakla birlikte bu konudaki nihai sorumluluk topluma aittir.

Sosyal politikalara başvurulmasındaki diğer bir etken ise toplum düzeninin korunması olmuştur. Toplumların varlığının sürdürülebilmesinde, toplumsal düzenin korunmasında bireyler arası rekabetten daha çok işbirliğine ihtiyaç vardır. Zaten karşılıklı yardım insan topluluklarının temel bir özelliğidir[101]. Sosyal politikanın dönemler itibariyle gelişimi incelendiğinde, endüstri devriminden önce daha çok aileler, gönüllü organizasyonlar yani vakıflar ve dini kurumların bu hizmetleri ürettikleri; endüstri devrimi döneminde, devletin sosyal politikaların sağlanmasına etkin olarak katılmaya başladığı görülecektir. Çünkü bu devrim, ancak kamu erkine sahip olan kamu yönetim birimlerinin sistemli bir mücadelesi ile giderilebilecek boyutlarda büyük bir sefalete yol açmıştı. Ancak, sosyal politikadaki asıl gelişme, gelişmiş batılı ülkelerde sosyal devlet, refah devleti seviyesine erişilen İkinci Dünya Harbi'nden sonra ortaya çıkmıştır. Bu harpten sonra batılı ülkelerde sosyal devlet-refah devleti anlayışının benimsenmesiyle birlikte, sosyal politikada işçi sınıfı merkezli politikalardan bütün topluma yönelik politikalara doğru bir değişim süreci başlamıştır[102].

Sosyal düzen içinde farklı sosyal grupların sosyal barış içinde birlikte yaşamalarına ve sosyo-ekonomik dengesizliklerin giderilmesine yönelik kamusal sosyal politikaların hayata geçirilmesi, sadece sosyal devlete ait bir görev değildir. Katılımcı demokrasiyi benimsemiş devletlerde, hayırseverler de sosyal sorunların çözümünde önemli roller üstlenebilmektedir. Kaldı ki sosyal devlet, bazı durumlarda

---

[101] H. Yunus Ersöz, "Doğuşundan Günümüze Sosyal Politika Anlayışı ve Sosyal Politika Kurumlarının Değişen Rolü", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, 53. Cilt, Sayı: 2, s.121-122.

[102] Ersöz, **Doğuşundan Günümüze…** s.122-130

(belirli ideolojik veya siyasî görüşlere sahip olduğu için) objektif olarak bazı sosyal sorunları görememekte veya görmek istememekte; bazen kaynakları yetersiz kalmakta, bazen da bürokrasinin yavaş işlemesine bağlı olarak çözüm odaklı kalıcı sosyal politika yöntem ve mekanizmaları üretememektedir. Bu noktada sosyal nitelikli kanunî düzenlemelerin etkinliği, halkın katılımı ve desteği olmaksızın sınırlı kalmaya mahkûm olmaktadır.

Herhangi bir maddî karşılık beklemeksizin, belirli sosyal amaçlar uğruna ve başkalarının sosyal sorunlarına çözüm üretmek maksadıyla gönüllü olarak bir araya gelen sosyal sorumluluk duygusu taşıyan insanların meydana getirdikleri vakıflar ise, bazen devletten daha etkili bir şekilde sosyal politika aktörü olarak rol alabilmektedirler. Sivil sosyal politika aktörleri, bir dinamik güç olarak muhtaç olan belirli sosyal grupların refah ve saadetlerini temin etmek maksadı çerçevesinde çeşitli sosyal projeleri hayata geçirirken, hemen daima kendi kaynaklarını kullanmaktadır.[103] Sosyal girişim projelerinin devlet dışı hayırseverler; yani, vakıflar tarafından da yürütülmesi, o toplumun sosyal sermayesinin; dolayısıyla, gerek kamusal ve gerekse sivil sosyal politikaların da güçlü olduğunun bir işaretidir. Kapasite, bilgi ve becerileri ile güçlü bir insan sermayesine sahip olan hayırseverler, sosyal ilgi, ilişki, empati ve etkileşimleriyle daha kolay sosyal sermaye oluşturabilmektedir.[104] Sosyal sermaye sayesinde oluşan güven ortamının sağladığı psiko-sosyal avantajlarla ve daha büyük katılımlarla hem daha etkin sosyal girişimcilik faaliyetleri sürdürülebilmekte, hem de toplumsal refah düzeyi istikrarlı bir şekilde artırılabilmektedir.

1.2.2 Sosyal Politika ve Merkezi Yönetim

Sosyal politikanın sağlanmasında en etkili kuruluş kamu gücüne ve kamu erkine sahip olan devlettir. Devlet, toplumda güç kullanımının kontrolünden, iç ve

---

[103] Ali Seyyar, **Sosyal Siyaset Terimleri** (Ansiklopedik Sözlük); II. Baskı; Sakarya Kitapevi; Şubat 2008, bkz. İlgili maddeler: Sosyal Siyaset; Sivil Toplum Kuruluşları; Sivil Toplum; Sosyal Sermaye.

[104] M. Eva Meyerson, Human Capital, Social Capital and Compensation: The Relative Contribution of Social Contacts to Managers' Income, Konwledge ans Socila Capital, Ed. Eric L. Lesser; Butterworth-Heinemann; 2000; s. 288. Nakleden Ali Seyyar, **21. Yüzyılın Sosyal Sorunlarının Çözümünde Yerel Sivil Toplum Kurumlarının Yeni Rolleri**, erişim: http:// sosyalsiyaset.net/documents/ 25122009_2.asp, Mayıs 2010.

dış barışın korunmasına ve çeşitli amaçları gerçekleştirmek maksadıyla kaynak hareketlerinin kontrolü ve toplumsal amaçlara yönelik politikaların belirlenmesine kadar oldukça geniş bir alanda etkilidir. Bu denli geniş etkinlik alanına sahip olan devletin sosyal politikanın sağlanmasında görev alan diğer kuruluşlara göre daha baskın bir rol üstlenmesi doğaldır. Devletin sosyal politika alanındaki etkinliği ise endüstri devriminden sonra ortaya çıkmaya başlamış, İkinci Dünya Harbi'nden sonra 1970'li yılların ortalarına kadar en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ancak, bu dönemde gündeme gelen neo-liberal politikalar devletin sosyal politika alanındaki etkinliğini azaltıcı etkiler yapmıştır. Endüstri devriminden önce "yoksulluk yasaları" ile sosyal politikaların hayata geçirilmesinde rol oynayan devlet, bu devrimden sonra sistematik bir biçimde sosyal politikaları uygulamaya başlamıştır[105]. Çünkü endüstri devriminin işçi sınıfı üzerinde meydana getirdiği olumsuz çalışma koşulları ve buna bağlı olarak yol açtığı konut, çevre ve sağlık sorunları, onların, gerek merkezi ve gerekse yerel yönetimlerden kamu hizmeti taleplerini oldukça artırmıştır. Çünkü endüstri devriminin ortaya çıkardığı hızlı göç bir anda kentsel nüfusta patlama yapmış ve kentlerin banliyölerinde sağlıksız koşullarda yaşayan on binler toplanmıştır[106]. Endüstrileşen ülkelerde merkezi yönetimler ve yerel yönetimler, çeşitli temel kentsel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik önlemler üretmek durumunda kalmışlardır. Merkezi yönetimler, ücretten çalışma sürelerine kadar çok geniş bir alanda çalışma koşullarının iyileştirilmesi için gayret sarf ederken, yerel yönetimler de, temiz su temininden barınma ve salgın hastalıklarla mücadeleye kadar pek çok probleme çareler aramışlardır. İkinci Dünya Harbi sonrası ise, sosyal politika bakımından altın çağ adı verilen bir dönemin başlangıcı olmuştur. Gelişmiş ülkelerde sosyal devlet-refah devleti adı verilen devlet tipi doğmuştur. Bunda, liberal iktisat politikalarının yerini Keynesyen iktisat politikalarına bırakması, diğer bir ifadeyle iç ve dış güvenlik, adalet ve kısmen eğitim ile sınırlı fonksiyonlara sahip devletten, ekonomik ve sosyal hayata müdahaleci devlet anlayışına geçilmesi etkili olmuştur. Bu dönemde devlet, eğitim, sağlık, konut, sosyal güvenlik ve kişisel sosyal hizmetler gibi temel sosyal politikaların sağlanmasında birincil kurum haline gelmiştir.[107]

---

[105] Aydın, **a.g.e.** s.38

[106] Nusret Ekin, **Endüstri İlişkileri,** İstanbul, İ. Ü. İşletme Fakültesi, Yayın No: 208, 5. Baskı, 1989, s.9.

[107] Ersöz, **Doğuşundan Günümüze…** s. 127-129.

1.2.3 Sosyal Politika ve Yerel Yönetimler

Yerel yönetimlerin sosyal politika alanındaki rolü Avrupa'da Ortaçağ'da uygulamaya konan "yoksulluk yasaları" ile somutlaşmıştır. Bu yasalardan önce şüphesiz şehir yönetimleri, kentlerdeki sosyal yardım ve sosyal hizmet ihtiyacının karşılanmasında çeşitli fonksiyonlar yerine getirmişlerdi. Bu fonksiyonlar Kadın ve çocuk emeğinin denetimi, kamu sağlığı sistemlerinin oluşturulması, okullar, yoksullar ve yaşlılar için bakım imkânlarının geliştirilmesidir.

Ortaçağ Avrupa' sında feodal yapının bozulması ve kıtlık; harp ve salgın hastalıklar sebebiyle yardıma ihtiyaç duyan kitlelerin hızla artmasına yol açmıştır. Bu sebeple İngiltere'de 1300'lü yılların ortalarından 1800'lü yılların ortalarına kadar bir dizi "yoksulluk yasası" yapılmıştır[108]. Bu yasalardan en önemlisi Kraliçe 1. Elizabeth tarafından 1601 yılında yapılmış olanıdır. İngiltere'de ve Amerikan kolonilerinde geçeli olan yasanın uygulama sorumluluğu yerel yönetimlere verilmiştir. Yasaya göre, yapılan harcamaların mahalli düzeyde temin edilecek hayırsever bağışları ve arazileri ile evler ve üretimden alınan yerel vergilerden karşılanacağı düzenlenmiştir. Yardım, bugünkü kamu yardım programlarının bir kısmında hâlâ var olan ikamet şartına bağlanmıştır. Bu yasaya göre yerel yönetimler, çalışamayacak durumdaki yoksullara yardımda bulunacak; kimsesiz çocuklar ve yaşlılar için barınaklar inşa edecekti. Endüstri devriminden İkinci Dünya Harbi'ne kadar olan dönemde ise, yerel yönetimlerin endüstrileşme, nüfus artışı ve kentleşmenin ortaya çıkardığı problemler sebebiyle sosyal politikadaki fonksiyonları artmıştır. Bu dönemde hızlı nüfus artışı, göç ve kentleşme, yeni şehirlerin doğuşunu hızlandırmış, mevcutların ise nüfuslarında artışa yol açmıştır. Bu ise yerel yönetimlerin kentsel ve sosyal politika sorumluluklarının genişlemesine sebep olmuştur. Bununla birlikte, yerel yönetimlerin fonksiyonlarındaki asıl artış İkinci Dünya Harbi'nden sonra olmuştur. Bu harp sonrasında gelişmiş ülkelerde ortaya çakan refah devleti anlayışı, yerel yönetimlerin sosyal politika alanındaki görevlerinin kapsam, tür ve nitelik olarak artmasını sağlamıştır. Çünkü yerel yönetimler 1945 -1975 döneminde ulusal ölçekte planlanan sosyal politikaların yerel düzeyde hayata geçirilmesinde temel araç olarak

[108] Aydın, **a.g.e.** s.40

vazife görmüşlerdir. Bu kurumlar ulusal ölçekte tespit edilen sosyal refah politikalarının mahalli düzeyde uygulanması ve yorumlanmasından sorumlu olmuşlardır. Hatta bu dönemde bazı ülke yerel yönetimleri, sosyal fonksiyonlarıyla nitelendirilmişlerdir. Mesela, İskandinav yerel yönetimleri "refah belediyesi", bazı yazarlar tarafından ise İngiliz yerel yönetimleri "yerel refah devleti" olarak nitelendirilmiştir[109].

Sosyal Politika Kavramı ile vakıflar, merkezî yönetim ve yerel yönetimlerin oluşturdukları sosyal politikalara kısa bir bakıştan sonra, Türk Şehir Tarihi'ne ve ilk Türk şehirlerinin oluşumuna temas etmek istiyoruz. Arkasından da, vakıfların şehirlerin teşekkülündeki hizmetleri ile yerel yönetimlerin kurulmasından önceki yerel hizmetleri ele alacağız. Adı yerel yönetim olmasa bile, insan unsurunun bulunduğu her semt, bölge veya şehrin mutlaka temizliğe, aydınlanmaya, imara ve sair beledî hizmetlere ihtiyaç duyduğunu ve bütün bu hizmetlerin ya merkezi yönetimler eliyle veya vakıflar ve diğer sivil toplum örgütleri kanalıyla yapılmış olduğunu göreceğiz. Kültür ve medeniyetimizin abideleri olan vakıflarımızın hizmetleriyle bir kez daha gurur duyacağız.

1.2.4 Sosyal Politika ve Vakıflar

Sosyal politikanın sağlanmasında rol oynayan, görev alan kurumların başında şüphesiz devlet gelmektedir. Yerel yönetimler ise kamu yönetimi sisteminin bir parçası olarak merkezi yönetimle birlikte sosyal politikaların sağlanmasında ülkeden ülkeye değişen düzeyde görev almaktadırlar. Çünkü birçok ülkede yerel yönetimler anayasal güvenceden yoksun olup, bu kurumların yapı, görev ve sorumlulukları ile fonksiyon nitelikleri yasama organı tarafından belirlenmektedir.[110] Sosyal politikanın sağlanmasında rol oynayan kuruluşlar ise; aile, arkadaş, komşu ve akrabalardan oluşan sivil kesim, dini kurumlar, özel sektör, işyeri ve işletmeler, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar (vakıflar) ve merkezi, bölgesel ve yerel yönetimleri de ihtiva eden kamu yönetim sistemidir.

---

[109] H. Yunus Ersöz, "Sosyal Politika-Refah Devleti-Yerel Yönetimler İlişkisi", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, (Prof. Dr. Toker Dereli'ye Armağan), 55. Cilt, Sayı: 1, 2006, s. 762-770.

[110] Acar Örnek, **Kamu Yönetimi**, İstanbul, Meram Yayın Dağıtım, 1998, s. 71.

Hem bir sivil toplum kuruluşu, hem bir dini kurum ve hem de kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olarak Vakıflar, başlangıçta, ferdî ve içtimai ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonra cemiyet hayatında meydana gelen değişime ve gelişmelere uygun olarak, içinde bulunduğu toplumların sosyo-kültürel yapısı, ekonomik imkânları ve kabiliyetleri oranında değişmiş ve gelişmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde, serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı hükmi şahsiyeti haiz, devletin yükselme ve duraklama hareketlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan, toplum ve devlet hayatımızda sosyal, kültürel, ekonomik hatta siyasi açılardan belirgin bir potansiyele sahip bir sektör hâline gelmiş ve mahallî idarelerin, Türk belediyeciliğinin temel yapı taşları olmuştur.

Çünkü vakıflar bir sosyal siyaset aracıdırlar. Sosyal siyaset, ahlaki saiklerle asilleştirilmiş bir iktisat siyaseti olarak tarif edilmektedir. İktisat ilmi, iktisadi faaliyetlerin, gelir ve servet dağılımının, benimsenen ahlaki temele ve adalet anlayışına göre nasıl oluşması gerektiği ve bu yolda alınacak tedbirler üzerinde durmaktadır. Vakıflar, üst tabakadan alt tabakalara doğrudan servet transfer eden kurumlar değildir. Fakat üst tabakanın servetinin onların mülkiyetinden çıkarılarak toplumsallaştırılmasına ve elden ele nemalarının alt tabakalara gelir ve hizmet olarak yayılmasına imkân veren bir sistemdir. İşte bu yönüyle vakıflar, önemli bir sosyal siyaset müessesesi olarak karşımıza çıkmakta ve ürettikleri sosyal politikalar ve buna bağlı olarak sağladıkları sayısız faydalarla dikkatlerimizi çekmektedirler.

İKİNCİ BÖLÜM
TÜRKLERDE ŞEHİR GELİŞİMİ

2.1 İSLÂM ÖNCESİ TÜRK KENT MODELİ

İslâm öncesi Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kurgusu irdelenirse Hakan/orduğ geleneği ve Budist felsefesindeki kozmik inanışlar boyutunda Temür Kazug adı verilen dünyanın merkezinde bulunduğuna inanılan dağı temsil eden suni tepeler üzerinde kurulan Hakan sarayı ya da ordugâhı merkez olmak üzere dik açılı yol sistemi ve kare plân esasına göre örgütlendiği söylenebilir.[111] Buradan hareketle, İslâm öncesi Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kurgusunu biçimlendiren dinamiklerin; orduğ adı verilen askeri kökenlere dayanan Türk Hakan geleneği ile Budist felsefedeki kozmik inanışlara dayandığı anlaşılmaktadır.

İslâm öncesi Orta Asya Türk kentleri yukarıda tanımlanan mekânsal nitelikleriyle kimi araştırmacılar[112] tarafından Roma dönemi Castrum Romanum[113] yerleşme düzenine benzetilmekle birlikte, gerçekte mekânsal unsurlarının her birinin Budist felsefedeki imgelerin mekânsal yansıması olarak anlam kazandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Türk kentlerinin kare plân esasına göre biçimlenen formu yeryüzünü, kentleri çevreleyen su hendekleri denizleri, surlar ve kuleler dağları, kentlerin ortasında yer alan suni tepeler ise kozmik inanışta Temür Kazug adı verilen kutup yıldızını temsil etmektedir.[114] Uygur dönemine tarihlenen mitolojik kökenli gelenekler irdelenirse; Türk kentlerinde veya tarımsal üretim merkezleri niteliğindeki köylerde, yerleşmelerin ortasında köyün direği adı verilen bir direk dikildiğine ve belli zamanlarda kurbanlar adandığına ilişkin kayıtlar, Temür Kazug geleneğinin, Türk kentlerindeki önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

---

[111] Emel Esin, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş**, **Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar,** İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1978, s. 140

[112] Ögel, **İslâmiyetten Önce…** , s. 353

[113]Castrum Romanum, Ortaçağ Avrupa kentlerinin kökenini oluşturan Roma dönemi kare plânlı askeriordugâh yerleşme düzenidir.

[114] Emel Esin, **"Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesinde Gelişme**, Malazgirt Armağanı, Ankara, 1970, s. 77

Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kuruluşu, suni bir tepe üzerinde inşa edilen hükümdar sarayı ya da orduğ odak olmak üzere başlayan yerleşim sürecinin, Türk oymak ya da boylarının orduğ çevresinde gruplar halinde çadırlar kurmaları ve süreç içinde çadırların taş ya da ağaç veya kil ya da kamıştan oluşan balçık malzemeden yapılmış bir ya da iki katlı kalıcı konutlara dönüşmesi ve savunma duvarları ile çevrilmesiyle tamamlanmıştır.[115] Nitekim Orta Asya Türk kentlerinin yerleşme alanı olarak tanımlanan balık kelimesinin kökeni de konutların yapı malzemesi olan balçık kelimesine dayanmaktadır.

Orta Asya Türk toplumsal örgütlenme düzeni açısından bir değerlendirme yapılırsa, göçebe yaşam geleneğine sahip Türklerin, yerleşik yaşama geçiş sürecinde kentlerde boy farklılıklarına göre gruplar halinde yerleştiğine ilişkin kayıtlar[116], aile ya da akrabalık bağlarının Türk yerleşim kültürü ve mekân organizasyonları üzerinde etkili olduğunu düşündürmektedir. Orta Asya Türk kültür çağına ilişkin kitabe ve efsaneler gibi tarihi kayıtlardan varlığı belirlenebilen ilk Türk kentleri,[117] VIII. yüzyılda (M.S. 757-8) Uygur hükümdarı Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kağan tarafından Selenge-Orhun vadilerinde Çin ve Sogdlu mimarlara kurdurulan hakan sarayı ya da ordugâhının bulunduğu kent anlamına gelen Ordubalık, Moyun-Çor Noyan tarafından kurdurulan zengin kent anlamında Bay-balık ve Göktürk kitabelerinden Toğla nehri kıyısında kurulduğu anlaşılan doğu kenti anlamında gelen Togu-balık kentleridir.

Türk kentlerinin kuruluşunda Çin ve Sogd asıllı mimarların kullanıldığına ilişkin kayıtlar, Türk yerleşik yaşam kültürü açısından çekici olarak değerlendirilmektedir. Nitekim döneme ilişkin kitabelerden,[118] Türk hakanlarının kent kuruluşunun yanı sıra saray ya da abide veya türbe gibi anıtsal yapı inşa faaliyetlerinde de Çin ve Sogd asıllı mimar ve sanatkârları kullandığı dikkate alınırsa; Göktürk döneminde Türklerin kent kurma düzeyinde yerleşik yaşama

---

[115] El-Câhiz, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 1967, s. 33

[116] Kazım Mirşan, "Türk Şehirciliği", **Arkitekt**, İstanbul, sayı 219 -220, 1950, s. 74-77

[117] Orkun, **Eski Türk Yazıtları I**, s. 48

[118] Orkun, **Eski Türk Yazıtları I**, s. 28

katılmakla birlikte, bir kentin mekân organizasyonunu tanımlayabilecek ya da kurgulayabilecek düzeyde yerleşik yaşam kültürüne sahip olmadıkları söylenebilir.

Uygur döneminde Türk Hakan kenti (başkent) işlevindeki Ordu-balık/Karabalsagun kentine ilişkin arkeolojik araştırma bulguları irdelenirse,[119] Orhun-Selenge vadisinde, çeşitli yörelerden getirilen Türk topluluklarının iskân edilmesiyle kurulan Ordu-balık kentinin yaklaşık 17.5 km² alana yayıldığı belirlenmiştir Uygur dönemine tarihlenen seyahâtnâmelerde, suni bir tepe üzerinde konumlanmış orduğ adı verilen hakan sarayı odak olmak üzere geliştiği anlaşılan kentin kırsal yerleşmelerden oluşan geniş bir tarımsal art bölgeye sahip olduğuna ilişkin kayıtlar, Uygur döneminde yerleşik yaşam kültürünün ulaştığı gelişme düzeyini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal gelişim süreci ve tarihsel kökenleri açısından ele alınırsa; Türklerin Taş-kend, Öz-kend, Semiz-kend veya Sagrı-balık, İlibalık gibi yeni kentler kurmanın yanı sıra Karaşar, Kumul ve Koçu gibi fethedilen kentleri de yeniden imar ettikleri görülmektedir.[120] Nitekim, X. yüzyıla ilişkin seyahât anlatılarında, Uygur hakanlarının yazlık merkezinin Penci-kend ya da Beş-Balık, kışlık merkezinin ise Kao-Ch'ang ya da İdikut kenti olduğu, su kanalları ve değirmenler ile sulanan bağ ve bahçelerle çevrili İdikut kentinde, elliden fazla Budist mabed bulunduğuna ilişkin kayıtlar, İdikut kentinin dinsel merkez işlevine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Burada dikkat çekici nokta, Türklerin yerleşik yaşama geçmekle birlikte, Beş-balık yazlık ve İdikut kışlık olmak üzere mevsimlik yer değiştirme kültürü mirasını korumuş olmalarıdır. Nitekim bu gelenek, XII.-XIII. yüzyıllarda başlayan Moğol istilasının neden olduğu göç hareketi sonunda, Anadolu coğrafyasına kadar taşınmıştır.

Buraya kadar açıklanan mekânsal kurguya dönük çözümlemeler, Orta Asya Türk kentinin mekânsal unsurlarının tanımlanmasına dönük irdelenirse;[121]

---

[119] Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Türkler**, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 2002, s. 509

[120] Şinasi Tekin, "Hoço-Uygurlarının Medeniyetine Ait Notlar", **Bilgi Dergisi**, İstanbul, XIII/147,1959, s. 10

[121] Ahmet Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1993, s. 32

Orduğ; Şaman/Budist inanışında Temür Kazug olarak adlandırılan suni tepe üzerinde konumlanmış hakan sarayı ile beylerin ikametgâhlarının bulunduğu surlarla çevrili alan,

Balık; Orduğ çevresinde yayılmış konut alanlarını içeren ve hendek, sur ve kulelerle çevrilmiş yerleşim alanı,

Kıy; Ticaret/zanâat faaliyetlerinin gerektirdiği açık ve geniş mekân ihtiyacı ile güvenlik unsurlarına dayalı olarak kent surları dışında konumlandırılan pazar alanları olmak üzere, üç unsurdan oluştuğu ve kentlerin çevresinin de bağ-bahçe işlevindeki çiftliklerden oluşan tarımsal nitelikli alanlarla çevrelendiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda sıralanan mekânsal unsurların kent planları üzerinde irdelenmesi yoluyla İslâm öncesi Orta Asya Türk kent modeli üzerine bir tipoloji denemesine gidilirse;[122] İslâm öncesi Türk kentlerinin orduğ adı verilen iç kalelerin kentsel mekân organizasyonu içindeki konumsal niteliklerine göre üç farklı yerleşim tipolojisi gösterdiği söylenebilir:

A tipi kentler; Ordu-balık/Karabalsagun ve İdikut/Karahoca gibi, Hakan ve beylerin ikâmetgâhı işlevindeki saray ya da karargâhın yer aldığı orduğ adı verilen iç kalelerin kentlerin fiziki olarak merkezi bir noktasında konumlandığı kentlerdir.

B tipi kentler; Yengi-balık, Can-balık ve Kuz-balık/Ak-Beşim, Orduğ adı verilen iç kalelerin kentlerin bir köşesinde ve kent surlarına bitişik olarak konumlandığı kentlerdir.

[122]Yılmaz Can, **Anadolu Öncesi Türk Kenti, Türkler**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 3, 2002, ss. 150-160

C tipi kentler; Beş-balık/Penci-kend gibi, iç kalelerin derin vadi ya da nehirler ile yerleşim alanından ayrıldığı kentlerdir.

2.1.1 Türklerin Ana Yurdu

Coğrafi çevre şartları diğer insan topluluklarında olduğu gibi Türk topluluklarının da sosyal yapılarının oluşmasında etkili olmuştur. Türklerin tarihi çok eski devirlerden beri var olmakla beraber İlk Türklerin anayurdu hakkında kesin bir fikir yoktur. Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak Altay dağları çevresini ilk Türk anayurdu olarak kabul ederler. Sanat tarihçileri, kuzeybatı Asya'yı, kültür tarihçileri ise İrtiş nehri ile Urallar arasındaki bölgeyi ilk Türk anayurdu olarak kabul ederler. Son dilbilim araştırmaları, Türk anayurdunun Ural-Altay dağları arasında olduğunu; hatta, Hazar denizinin kuzeydoğu bozkırlarının esas Türk anayurdu sayılması gerektiğini ortaya koymuştur. M.Ö. 2000 yıllarına ait bazı dil kaynakları bu durumu ispatlamıştır. Ayrıca orta Asya'da, Kisele ve Çernikov tarafından yapılan arkeolojik kazılar, M.Ö. 2000 yıllarından önce de bu bölgenin Türklerin ilk anayurdu olduğu görüşünü kuvvetlendirmiştir.[123]

2.1.2 Türk Kültüründe Yerleşik Yaşama İlişkin Kanıtlar

Türk kültüründe yerleşik yaşama ilişkin ilk kayıtlar Hun hakanı Tsü-k'ü Meng -Sün tarafından M.Ö. IV. yüzyılda "Chou-yüan" ya da "Hun kaynağı" olarak tanımlanan Hun-Çin siyasal-askeri sınır bölgesindeki Kan-Su vadisinde yönetim merkezi/başkent olarak kurulan Ku-T'sang / Ejder kenti ile Orhun yöresi ve Altay Dağları'na uzanan askeri yol üzerinde konumlanmış Hun hakanı Teoman'a atfedilen T'ouman Ch'eng kalesinin varlığına ilişkindir.[124]

---

[123]Cihat Özönder, **Kent Sosyolojisi 2**, Erişim: http://www.bilgeler.net/sehir-ve-medeniyet/kent-sosyolojisi-2-cozonder, 3 Kasım 2009

[124] Enver Behnan Şapolyo, "Orta Asya Siteleri", **Belediyeler Dergisi**, Ankara, 1938,cilt 40, s. 29 -31

Hun çağında Türklerin Budist inanç sistemini benimsediği ve ejder motifinin Budist felsefede kutsal kabul edildiği göz önüne alınırsa,[125] kurulan kentin ejder motifine atfen adlandırılması, dinsel yapılanmaların Türk yerleşik yaşam kültürü üzerinde etkisini ortaya koymaktadır. Hun ve Göktürk çağında Çin ile kurulan ekonomik faaliyet ve alış-veriş ilişkileri kapsamında döneme ilişkin kayıtlar irdelenirse, tohumluk buğday ve tarımsal araç-gereç alım-satımına ilişkin metinler, Yenisey havzasında Ak-Tura ve Tö-Tö su kanallarının varlığına ve Altay Dağları'nda demir ocakları işletildiğine ilişkin arkeolojik- etnografik buluntuların varlığı, yerleşik ya da -en azından- yarı-yerleşik yaşam geleneğinin proto-Türk olarak kabul edilen Chou/Hun hanedanına kadar uzandığını düşündürmektedir.[126]

2.1.3 Göçebe-Yerleşik Yaşam Ortaklık Ve Farklılıkları

Bu noktada, Orta Asya Türk kültür tarihi üzerine yapılan araştırmalarda, Hun ve Göktürk çağlarının göçebe ve akıncı yaşam dönemi olarak kabul edildiğine ilişkin tespitler, tarımsal üretim faaliyetlerinin varlığına ilişkin buluntular, yerleşik ya da yarı-yerleşik yaşam kültürü açısından değerlendirilirse; Türklerin yaz dönemlerinde yaylak alanlarında göçebe ve akıncı, kış dönemlerinde ise kışlak alanlarında yarı-yerleşik olmak üzere ikili yaşam biçimine sahip olduğu söylenebilir. Nitekim Göktürk çağına tarihlenen kitabeler incelenirse; "…Amga kurgan'da kışladım...."[127], "...Ötüken yerinde kışladım..." [128], "...yeşil yayla yaylağım, kızıl kaya kışlağım...." [129] ve "...yapraklı ağaç yaylağım, kuşlu ağaç kışlağım..." [130] gibi ifadeler, Türklerin iklimsel koşullara dayalı olarak yaylak ve kışlak alanları olmak üzere mevsimlik yer değiştirme geleneği kapsamında ikili yaşam biçimine sahip olduğunu doğrular niteliktedir.

---

[125] Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları; Bir Kaynak Kitabı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942, s. 77

[126] Bahaeddin Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 89

[127] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları I**, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1936, s. 50

[128] Orkun, **Eski Türk Yazıtları I**, s. 170

[129] Hüseyin Namık Orkun**, Eski Türk Yazıtları II**, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939, s. 86

[130] Orkun, **Eski Türk Yazıtları II**, s. 88

Ancak, yine Göktürk çağına tarihlenen kitabelerde; "…Ötüken ormanında oturup kervan ve kafile gönderirsen hiçbir mihnet ve zaruretin olmaz…" [131] ya da "...Doğuda Kadırgan Ormanı'nın ötesine kadar Türk milletini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. Batıda Kengü-Tarman'a kadar Türk elini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk..." biçimindeki ifadeler, Türklerin ikili yaşam şekline sahip olmakla birlikte, yerleşik yaşama bakış açılarını ve isteklerini ortaya koymaktadır. Ancak, Türk toplumsal düzeni içinde yerleşik yaşama geçiş üzerinde toplumun her kesiminin katıldığı bir eş zemin ya da ortak paydanın var olduğu da söylenemez. Bu noktada, M.S. VII. yüzyılda Doğu Göktürk Hakanı K'i-Min Kağan ve T'u-lan Kağan'ın kent kurma düşüncelerine [132] ya da yerleşik yaşama geçmek isteyen Türk hakanı Bilge Kağan'a veziri Tonyukuk'un muhalefet ettiğine ilişkin kayıtlar, [133] Orta Asya Türk toplumsal düzeni içinde yerleşik yaşama ilişkin ikilemi ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Dolayısıyla Hun ve Göktürk çağları yerleşik yaşam kültürünün tarihsel kökenleri açısından, göçebe yaşam düzeninden yarı-yerleşik yaşam düzenine geçiş dönemi olarak tanımlanabilir.

Nitekim Türk devlet anlayışında ülüş adı verilen ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında paylaştırıldığına ya da yaylak ve kışlak alanlarının Türk boylarına verilmek yoluyla tahsis edildiğine ve kentlerin yakın çevresindeki özel bakım gerektiren bağ ve bahçelerin vergi muafiyetleri verilmek yoluyla özel mülkiyete bırakıldığına ilişkin toprak alım-satım veya kiralama senetleri ya da vergi kayıtları niteliğindeki hukukî belgelerin Uygur dönemine tarihlenmesi,[134] Orta Asya Türk toplumunda tarımsal üretim faaliyetleri ve özel mülkiyet sahipliliği gibi örgütlenmiş yerleşik yaşam düzeninin Uygur döneminde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

---

[131] Orkun, **Eski Türk Yazıtları I**, s. 26

[132] Faruk Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 5-6

[133] Sümer, **a.g.e.** s. 7-8

[134] R. Rahmeti Arat, "Uygurca Yazılar Arasında", **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, İstanbul, Sayı III, 1936, s. 101-112

2.1.4 Orta Asya Türk Kent Ağı ve Ulaşım Sistemi

Bu araştırma kapsamında, Orta Asya Türk kentlerinin, VII.-XIII. Yüzyıllar arasında Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasındaki örgütleniş biçimi ve gelişimi değerlendirilecektir. Orta Asya Türk kentlerinin organizasyonları ve gelişim süreci değerlendirilmeden önce, söz konusu dönemde Orta Asya Türk kent ağının ortaya konulması yararlı olacaktır. Kent ağı kavramından kastedilen; belli bir coğrafya üzerinde ve belli bir zaman diliminde her türlü gelişmelere açık, siyasal ve idârî egemen bir merkezi gücün denetimi altında bulunan, kırsal ve kentsel yerleşme kümelerinin oluşturduğu mekânsal örgütlenmelerdir. Bu örgütlenmeler, bulundukları mekânın stratejik durumuna bağlı olarak savunma sistem ve teknolojilerine sahiptirler. İşlevsel bir uzmanlaşma gösterirler. Sosyal, kültürel ve dinî yönleri vardır. Üretim-dağıtım sistem ve teknolojilerine dayanan, karşılıklı sosyal ve ekonomik ilişkiler içindedirler.[135]

VII.-XIII. yüzyıllar Orta Asya Türk egemenlik dönemi kent ağının, coğrafyanın özel koşulları, Türk-Çin ikili askeri-siyasal-ekonomik ilişkiler ağı ve Çin-Orta Asya-Hindistan-Avrupa milletlerarası uzak mesafe ticaret potansiyelinin yansıması olarak organize edildiği söylenebilir.[136] Bu organizasyon içinde, kent ağının mekânsal yansımaları olarak tanımlanan kentler dizgisinin, işlevsel ve mekânsal farklılıklara dayalı olarak kademelenme gösterdiği görülmektedir. Buradan hareketle, Orta Asya Türk egemenlik dönemi kent ağı; siyasal-yönetsel merkezler, üretim-dağıtım merkezleri, askeri-stratejik merkezler, dinî yapılanma merkezleri, Hatun yerleşmeleri ve tarımsal üretim merkezleri işlevindeki köyler olmak üzere kademelendirilebilir.

---

[135] Tekin Aydın, **Anadolu'da İnsan Toplulukları ve Yerleşme İlkeleri Üzerinde Bir Deneme**,İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1964, s. 145-146.

[136] Enver Behnan Şapolyo, "Orta Asya'da İlk Türk Şehirleri ve Ticaret Yolları", **İller ve Belediyeler Dergisi,** İstanbul, Sayı 9, 1946, s. 333

2.1.5 Başkent Ya Da Eyalet Merkezleri

Orta Asya Türk devlet gelenekleri kapsamında, umumî valiler veya sınır bölgelerinde askeri valiler tarafından idare edilen başkent ya da eyalet merkezleri vardı. Valilerden her biri Hakan soyundan gelen prensler veya yerel yöneticilerden seçilirdi. İdari birim ya da eyalet merkezlerine Ordu-balık ya da Beş-balık veya Nomlug Törülüg- Balık gibi isimler verilirdi.[137]

2.1.6 Üretim - Dağıtım Merkezleri

2.1.6.1 Ticaret / Zanâat Ya Da Madencilik Merkezleri

Dönemin milletlerarası uzak mesafe ticaret ilişkilerine dayalı olarak sosyal-ekonomik kurumlar ile örgütlenmiş Ham ipekçilik, Turfan dokumacılık gibi belirli zanâat/ticaret ya da Minusinks/Demirciler kenti, Baykend/Bakırcılar kenti, Yen-kend (Bakır kale) ve Bakır-balık/Bakırlıg denilen; demircilik, bakırcılık ve madencilik gibi faaliyetlerde uzmanlaşmış merkezlerdir[138].

2.1.6.2 Kervansaray Ya Da Ribât Yerleşmeleri

Hakanlar tarafından doğu-batı yönünde uzanan İpek yolu ile kuzey-güney yönünde uzanan Kürk yolu gibi uzak mesafe ticaret yolları üzerinde, ticaret hayatının gelişmesine dayalı olarak belirli mesafelerle konumlanmış, dörtgen formda koruma duvarları ile çevrelenmiş ve süreç içinde ekonomik faaliyetlerin gelişmesine dayalı olarak yerleşme alanlarına dönüşerek, art bölgesi için sosyal-ekonomik çekim

---

[137] Reşid Rahmeti Arat, **Eski Türk Şiiri,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s. 318. (Nomlug Törülüg-Balık; kanun şehri ya da kanunun vaaz edildiği şehir anlamına gelmektedir)

[138] Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre, Orta ve Garbî Asya Halklarının Tarihi", **Türkiyat Mecmuası,** İstanbul, VII-VIII, 1942, s. 133

merkezi işlevini kazanmış konaklama merkezleri niteliğindeki kervansaraylar veya ribâtlardan gelişen yerleşmelerdir.[139]

2.1.6.3 Pazar Yerleşmeleri

Orta Asya coğrafyasında kuzey-güney yönünde uzanan Kürk yolu ile doğu-batı yönünde uzanan İpek yolu güzergâhları üzerinde ya da yaylak-kışlak alanları arasında konumlanmış, tarımsal-hayvansal ürünlerin alım-satım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği belirli zaman aralıklarında ve geçici nitelikli olarak kurulan bölgesel pazarlardan, yerleşik yaşama geçiş sürecinde daimi yerleşmelere dönüşerek ticaret merkezleri işlevi kazanan Cuma pazarı, Ordu pazarı, At pazarı ve Şal pazarı gibi pazar yerleşmeleridir.[140]

2.1.6.4 İletişim-Haberleşme Merkezleri

Orta Asya Türk dönemi yerleşme ve ulaşım sisteminin mekânsal unsuru olan ticaret ve askeri yollar üzerinde belirli mesafelerle konumlanmış, temelde devlet belgelerinin hızlı tebliğini amaçlamakla birlikte aynı zamanda tüccar kervanlarına konaklama imkânı da sağlayan iletişim-haberleşme merkezleri işlevindeki posta istasyonlarıdır[141].

2.1.6.5 Askeri-Stratejik Merkezler

Milletlerarası ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması ya da askeri organizasyon merkezleri gibi askeri stratejik işleve sahip olmakla birlikte işaret veya gözetleme kulesi olarak istihbarat işlevi de taşıyan askeri-siyasal sınır bölgelerinde

---

[139]Vassiliy V. Barthold, **Türkistan Kültür Hayatının Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basılmamış Tercümeler 118, 1927, s. 53

[140] Wilhelm Barthold, **Uluğ Bey ve Zamanı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 127

[141] Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 458

konumlandırılmış T'ou-man ch'eng veya Amga kurgan ya da Tok-kale gibi kale yerleşmeleridir[142].

2.1.6.6 Dinî Yapılanma Merkezleri

İslâm öncesi Budist inanç sisteminin mekânsal yansıması olarak müstahkem mevkilerde inşa edilmiş ya da kayalara oyulmuş vihara adı verilen Budist manastır veya mabet ya da tapınaklarla donatılmış dinî hizmetler merkezi işlevindeki Karahoca/İdikut ya da İslâm sonrasında eren ya da derviş adı verilen inanç guruplarının kurduğu tekkeler ve zaviyeler çevresinde gelişen Evliya Ata/Talas gibi dinî hizmet merkezlerdir[143].

2.1.6.7 Hatun Kentleri

Türk yaşam felsefesinde güvenlikleri büyük önem taşıyan Kadın ve çocukların, özellikle savaş dönemlerinde, korunmaları için kuy adı verilen doğal koşulları ile güvenlik/korunma imkânı sağlayan sarp-dağlık bölgelerde kurulan Hatun-sını ya da Hatun-balık gibi hatun kentleridir[144].

2.1.6.8 Tarımsal Üretim Merkezleri Veya Köy Yerleşmeleri

Orta Asya coğrafyasında, kentsel yerleşmelerin art bölgelerinde, toprak ve tarımsal araç-gereç yardımı yapılması yoluyla göçebe ya da yarı göçebe toplulukların iskân edilmesiyle kurulmuş tarımsal/hayvansal üretim merkezleri niteliğindeki uluş adı verilen köylerdir.

---

[142] Emel Esin, **Türkistan Seyahatnamesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959, s. 13

[143] Sümer, **a.g.e.** s. 16

[144] Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları III,** İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1940, s. 39

2.2 İSLÂM SONRASI TÜRK KENT MODELİ

Bu bölümde, İslâmiyet'in benimsenmesi ve yayılması ile İslâm kültür ve medeniyet kurumlarının Türk kentlerinin mekânsal organizasyonlarına eklemlenmesinin, Türk kentlerinin mekânsal kurgusu üzerinde ortaya çıkardığı etkiler irdelenecektir.

İslam Dünyası'nda ilk şehir tarihi yazıcılığı, sahabî ve tâbiîn devrinde başlamıştır. Bu târîh yazıcıları, Hz. Peygamberin vücut şekillerini, hal ve hareketlerini konu edinen "siyer"ler ve yapılan gazâları konu edinen "megâzî" olmak üzre; islam öncesi târih, umûmî târih, kabilelerin nesebleri ile ilgilenen "ensab", ulemânın derece derece hallerini beyân eden "tabakât", sıra sıra gelen fetihleri konu edinen "fütûh" vâdîlerinde kalem oynatan ve başlıklarını zikre çalıştığımız bu hususlarda nice şah eserler vücuda getiren hamiyyet sahibi insanlardır. Bu insanlar, ya Hz. Peygamberi dünya gözü ile görerek "sahabî" veya sahabîyi görerek ve ona tâbi olarak "tâbiîn" ismiyle anılmışlardır.

İslam dünyasındaki ilk şehirlerin isimlerini, buralardaki sosyal ve siyasal hayatı, insanların mutluluk ve üzüntülerini, bu târîh yazma hamiyyetinin sâhibleri insanlardan öğreniyoruz. Şehir tarihi yazarları, iktisâdî, siyâsî, ilmî vs. sahâlârda olduğu gibi, gezip gördükleri ve tarihini araştırdıkları şehir ve bölgelerin kaleleri, sarayları, yolları, köprüleri, konakları, camileri, mescidleri, tekkeleri, zâviyeleri vs. eser ve yerler hakkında da çok geniş bilgi verirler. Bütün bu hususlar, oldukca zengin bir anlatımla gelecek kuşaklara aktarılırlar. Müslümanlar, çok erken devirlerden itibâren şehir ve bölgelerin havası, suyu, tabiî özellikleri, coğrafî durumları ve insanların yaşayışları ile bulundukları çevrenin insanlar üzerindeki tesirlerine kadar pek geniş bir alan ile ilgilenmiş ve bütün bu durumları tesbite özen göstermişlerdir.

İslâm sonrası Orta Asya Türk Sanat Tarihi üzerine yapılan araştırmalar irdelenirse; IX. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk kent medeniyeti üzerinde etkisini göstermeye başlayan İslâmî inanç sisteminin, ilk mekânsal yansımalarının dinî kurumlar üzerinde olduğu ve ulu cami ya da namazgâh gibi İslâmî kurumların kent

formuna eklenmeye başladığı anlaşılmaktadır.[145] İslamlaşma sürecinin Orta Asya Türk Kentleri üzerindeki bir başka yansımasının toponomi alanında gerçekleştiği ve Türk toponomisinin İran-İslâm Kültürü etkisinde etimolojik değişime uğradığı gözlemlenmektedir. Bu çerçevede, Orta Asya Türk kentindeki Orduğ, Balık ve Kıy olarak adlandırılan mekânsal unsurlar; Erk ya da Ahmedek veya Kûhendîz, Şehristân ve Rabâd olarak değişmiştir.[146]

Bu evrim sürecinin Orta Asya Türk kentleri üzerindeki ilk mekânsal yansımalarının, Buyan adı verilen Budist rahipler ve yolcuların konaklaması ya da tıp ve din eğitimi gören öğrencilerin ve Otacı adı verilen hekimlerin yerleştiği, Türk Hakan ya da hatunları tarafından vakıf olarak yaptırılan ve vergiden muaf tutulan Budist külliyeler veya vihara adı verilen manastırlar üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.[147] Bu süreçte, bir taraftan Budist külliyeler İslâmî külliyelere dönüştürülürken, diğer taraftan da mescid-türbe ikilisi biçiminde mekâna yansıyan yeni İslâmî külliyeler ortaya çıkmıştır.

İslâmiyet öncesinde mekânsal kurgusu Hakan sarayının bulunduğu Orduğ merkez olmak üzere örgütlenen Orta Asya Türk kentleri, İslâmlaşma sürecinde ulu cami ya da medrese gibi İslâmî kurumların kentsel mekân organizasyonlarına eklemlenmesiyle, İslâmî inanç sisteminin kentsel mekân organizasyonları üzerinde egemen ya da belirleyici unsuru olarak İslâmî külliyeler odak olmak üzere gelişmeye başladığı anlaşılmaktadır. Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal organizasyonu üzerinde dikkat çekici gelişme,[148] Budist tapınakları üzerinde yapılandırılan camilerin süreç içinde kentsel nüfus artışına ve kentlerin surlarla çevrili olmasının yarattığı kentsel mekân yetersizliği gibi demografik ve fiziki koşullara bağlı olarak, XI. ve XIII. Yüzyıllarda kent surları dışındaki Ribâd adı verilen bölgede inşa edilen yeni camiler odak olmak üzere gelişmeye başlaması ve Orduğ odaklı kent merkezinin yer değiştirmesi ve kentlerin sur dışına yayılması olarak değerlendirilmektedir.

---

[145] Vassiliy V. Barthold, **Türkistan Kültür..**, ss. 56-57

[146] Vassiliy V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 82

[147] Halim Baki Kunter, **Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939, s.19- 20

[148] Vassiliy V. Barthold, **Türkistan Kültür..**, s. 56-57

Bu mekânsal evrim sürecinin kent modeli üzerindeki yansımaları irdelenirse, İslâmlaşma sürecinin mekânsal etkileri kapsamında iki farklı yerleşim tipolojisi gösterdiği söylenebilir. Buna göre; İslâmiyet sonrasında cami ve külliyelerin kent merkezinde konumlandığı Türk kentleri, İslam öncesi Hakan sarayı merkezli A tipi kentlere, demografik ve fiziki koşullara bağlı olarak İslâmî külliyelerin kent surları dışında konumlandığı Türk kentleri de, İslam öncesi Türk yerleşim tarihinde adı geçen ve Orduğ adı verilen mekanların şerhin bir kenarında ve surlara yakın mekanlarda yer aldığı B tipi kentlere benzetileceğini ifade etmek gerekmektedir.

2.2.1 İslam'ın İlk Dönemlerinde Şehirlerin Gelişimi

Bu bölümde İslam'a ait ilk şehirlerin nasıl kurulmaya başlandığı ve kurulan bu şehirlerin planlanmasının nasıl olduğu üzerinde durulacak ve ilk kurulan İslam şehirlerinin kurulma hikâyeleri anlatılacaktır. İslam şehirciliğinde temel unsurlar şöyle sıralanabilir; Şehrin insanların yaşaması için planlı ve güzel olması, Şehrin emniyetinin sağlanmış olması, Şehri yönetenin şehirde yaşayanların birbiriyle yardımlaşan faziletli insanlar olmaları ve yeni kurulacak şehirlerde planlama. Bilindiği gibi İslam'ın doğduğu Mekke ve geliştiği Medine şehirleri daha önceden kurulmuş şehirlerdi. Müslümanlar bir taraftan fetih veya sulh yoluyla aldıkları şehirleri İslamlaştırırken, diğer taraftan da kendi anlayışlarına göre yeni şehirler kurdular[149]. Müslümanlar, yeni şehirler kurarlarken öncelikle şunlara dikkat ederlerdi:

Mekân Seçimi: Yer seçiminde bu yerin su kaynakları, ulaşım, emniyet, ziraat ve orman gibi hayati ihtiyaçları karşılamaya elverişli olmalarına dikkat edilmiştir. İslam Tarihinde ilk şehir kurma faaliyetleri Hz. Ömer zamanında vuku bulmuştur. Hicretin 16. Yılında halife, Ukbe b. Gazvan'ı Irak ve İran'ın fethiyle görevlendirdiğinde, bu komutan, Müslümanların kışlayacak ve savaştan döndüklerinde dinlenecek yerlere ihtiyacı olduğunu halifeye yazdı. Hz. Ömer'de: "Sen arkadaşlarını bir yere topla, bu

[149]Cahit Baltacı, "Dört Halife Devri Şehir Hayatı ve Yerel Yönetim Hizmetleri", **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler**, Editör Vecdi Akyüz, İstanbul, İlke Yayınları, Cilt 1, 2005, s. 83

yer suya ve otlak yerlerine yakın olsun. Seçtiğin bu yeri bana anlat, bir de mektup yaz" dedi. Ukbe, Hz. Ömer'e şu cevabı yazdı: "Ben saha tarafında ekili yerlere doğru uzanan, çok verimli, yakınında su yatakları ve kamışlığı bulunan bir yer buldum" dedi. Hz. Ömer bu mektubu okuyunca "İşte verimli, su yerlerine, otlaklarına ve odunluklara yakın bir yer" dedi ve Ukbe'ye halkı orada konaklatması için mektup yazdı.[150] Müslüman Araplar çoğunlukla uzak savaşlara giderken aileleriyle birlikte giderlerdi. Bunun içinde o bölgelerde ordugâh şehirler kurarlardı. Zamanla bu şehirler büyük ve devamlı şehir halini alırlardı.

Mekânın Planlanması: İlk devirlerden beri Müslümanlar, İslam'ın intizam fikrinden hareketle şehirlerini bir plana göre kurmuşlardır.[151]

a. Şehrin ortasında cami ve meydan,

b. Cami yakınında şehrin idare merkezi ve çarşı,

c. Merkeze ulaşan birinci derecedeki geniş caddeler,

d. Bunlara bağlı ve biraz daha dar ikinci derecedeki geniş caddeler,

e. Bu caddelere bağlı sokaklar,

f. Kabristan.

İslam medeniyeti geliştikçe şehir plancılığı da gelişmiştir. Daha sonraki dönemlerde şehir planlarına han, hamam, suyolları, çeşmeler, eğitim tesisleri ve tekke ve zâviyelerin ilave edildiği görülmektedir. Müslümanlar, fetih veya sulh yoluyla sahip oldukları şehirleri ise İslamlaştırmakla yetinmişler, o şehirleri baştan başa yıkıp yeniden kurmayı düşünmemişlerdir. Şehrin İslamlaşması şehirde mevcut en büyük mabedin camiye çevrilmesi, mektep, medrese tekke, han, hamam, çarşı ve çeşme gibi müesseselerin ilavesiyle tahakkuk etmiştir. İstanbul'un fethinde Ayasofya Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesi ve şehre Kapalıçarşı'nın ilavesi bunun bariz örnekleridir. Evlerin İslamlaşması ise evlerin haremlik selamlık haline getirilmesi,

[150] El Belazuri**, Fütuhul Buldan**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1978, s. 197-198

[151] Baltacı, **a.g.m.** s. 84

pencerelere kafes ve paravana ilavesi şeklinde zuhur etmiştir.[152] İslam mimarisi üç ana çeşit üzerinde gelişmiştir. Bunlar, dînî, askeri ve sivil mimaridir.[153]

a. Dînî mimari: Kubbeler, minareler, sütunlar ve kemerlerle temayüz eder. Bu mimaride Arap, Fars, Türk ve diğer İslam milletleri kendi kültür özelliklerine göre farklılıklar gösterirler.

b. Askeri Mimari: İslam tarihinde askeri mimari de önemli gelişmeler göstermiştir. Şehirlerin savunmaya elverişli surlarla çevrilmesi ve belli kapılarla dışarıya açılması, sanat erbabının sur içinde belli yerlere yerleştirilmeleri, ülkeyi savunmak maksadıyla stratejik yerlere inşa edilen kaleler bu mimarinin başlıca özellikleridir. Emeviler döneminde ortaya çıkan ribatlar ve Osmanlıların derbentleri de bu mimarinin önemli unsurlarındandır.

c. Sivil Mimari: Tarih içinde Müslümanlar, genellikle içerisinde kuyusu bulunan bir avlu içinde tek katlı binalar inşa etmişlerdir. Hz. Ömer devrinde İslam fütühatı genişleyip Hicaz'ın dışına taştığında hem Müslümanlar yeni yapılarla karşılaştılar, hem de birçok yabancı mimar İslam ülkesine geldi. Böylece İslam sivil mimarisinde gelişmeler oldu. Başta Mekke ve Medine olmak üzere taş ve mermerden, büyük binalar inşa edildi.

Evlerin Planlanması: Müslüman Arap ve Türkler tarih içinde iki türde meskenler yapmışlardır. Bunlar, taşınır ve taşınmaz evler olarak ikiye ayrılır. Taşınır evler, deri, yün, kıl ve pamuktan yapılmış çadır evlerdir. Taşınmaz evler ise tel veya iki katlı kerpiç, taş veya ahşaptan yapılmış evlerdir. Umumiyetle Müslümanlar, evlerini avlu ile çevrilmiş bir bahçe içinde aile efradını barındıracak odalar ve iki katı aşmayan bir yükseklikte yaparlardı. Bu günkü apartman ve gökdelen tipi binalara Müslümanlar iltifat etmemişlerdir. Hz. Peygamber'in yüksek inşaattan hoşlanmamasının sebebini böbürlenme, başkasının mahremiyetinden harebdar olma gibi çeşitli sebeplerle açıklayanlar olmuşsa da, bugün bunu; psikolojik, sosyolojik ve tıbbi bir takım

[152] Baltacı, **a.g.m**, s. 85
[153] Baltacı, **a.g.m**, s. 86

sebeplerle açıklamak mümkündür[154]. Hz Osman devrinden itibaren Medine'de bile yüksek binaların inşa edilmeye başlandığı bilinmektedir.[155]

2.2.1.1 Müslümanların Kurdukları İlk Şehirler

Basra: Müslümanların tarihte kurdukları ilk şehir, hicri 14. yılda kurulan Basra şehridir. Bizzat Ukbe tarafından yapılan şehrin planı şöyledir. Ortada kamıştan yapılmış bir cami, ana cadde, buna bağlı ikinci derecede caddeler ve bağlantı yolları bulunuyordu. Her mahalleye bir kabile yerleştirilmişti ki her kabilenin bir mescidi ve kabristanı vardı. Kamıştan yapılan cami ve evler yangına dayanıksız oldukları için hicri 17. yılda yandılar, üç odadan fazla olmamak üzere daha sonra bunlar kerpiç ve tuğladan inşa edildi. Basra valisi Ebu Musa el-Eş'ari, Basra'ya üç fersah uzaktaki Ebele ırmağından şehre içme suyu getirdi156. Ayrıca, Hz. Ömer'in emriyle Dicle'den Basra'ya açılan Ebu Musa kanalı da dokuz mil uzunluğundaydı. Bu kanal açıldıktan sonra her eve bol miktarda su sağlandı157. Yine Hz. Ömer, hicri 17. yılda Mekke ile Medine arasındaki yolları açtırdı, bütün konak yerlerinde hacıların seyahatlerini rahatça yapabilmeleri için barınacak yerler inşa ettirdi, tıkanan kuyuları temizletti ve suyun kıt olduğu yerlerde kuyular açtırdı158.

Kûfe: Müslümanların ikinci olarak kurdukları şehir Kufe şehridir. Basra'nın su ve bataklıklarının çokluğu yüzünden sıhhate elverişli olmaması sebebiyle Müslümanlar, rutubetten uzak bir yerleşim yeri aramayı düşündüler. Diğer taraftan Medayin'de oturan komutan Sa'd b. Ebu Vakkas, bir heyeti, Medine'ye göndermişti. Hz. Ömer gelen heyetin renklerinin değişmiş olduğunu görerek sebebini sorduğunda heyet, Medayin'in iklimi sebebiyle bu değişikliğin olduğunu söylediler. Hz. Ömer de Müslümanlar arasında bir deniz ve köprü bulunmayan bir yer olmasını istedi159. Böylece Kufe'nin yeri seçildi. Ebu'l-Heyyac b. Malik el Esedi şehrin planını çizdi. Şehrin ortasına bir cami ve yakınına valilik (hükümet) binası inşa edildi. Sa'd b. Ebu

---

[154] Baltacı, **a.g.m.** s. 87

[155] Mevlana Şibli, **İslam Tarihi Sadr-ı İslam**, İstanbul, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Yayınları, 1928, cilt. 8, s.26

[156] El Belazuri, **a.g.e.** s. 484

[157] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1986, cilt 2, s. 115

[158] Şibli Numani, **a.g.e.** s. 121

[159] El Belazuri, **a.g.e.** s. 394

Vakkas caminin bulunduğu yere gelerek dört yöne oklar attırdı ve böylece mescidin etrafı tespit edildi. Bundan sonra caddeler ve sokaklar kurularak şehir inşa edildi.160 Kufe, diğer şehirlerle kolayca irtibatın sağlanabileceği kavşak bir yerde, sulak ve verimli bir arazi üzerinde kurulmuştur.

Fustat: Müslümanlar fethettikleri zaman Mısır'ın başkenti İskenderiye şehri idi. Bu şehirle hilafet merkezi arasında Nil nehri vardı, hem de İskenderiye, Mısır arazisini kontrol edebilecek merkezi bir şehir değildi. Fetihten sonra komutan Amr b. As, Hz. Ömer'e İskenderiye'yi hilafet merkezi yapmak istediğini bildirmesi üzerine halife, ''Müslümanların kışın ya da yazın benimle onların arasını bir suyun ayıracağı bir mevkiye yerleştirilmesini kesinlikle istemem. Benimle onların arasında deniz veya nehir bulunmasın. Öyle ki size gelmek istediğim zaman, bineğime binip sizin yanınıza kolayca gelebileyim" diye yazdı. Böylece Mısır'ın bütün bölgelerine hâkim, ulaşım imkânı mükemmel, hilafet merkeziyle arasında herhangi bir engel bulunmayan ve etrafı verimli arazilerle çevrili stratejik bir yerde Fustat şehri kuruldu. Komutan, şehrin planının yapılması için dört subayı görevlendirdi. Onlar da mahalle ve sokakları tespit ederek her mahalleye bir kabile yerleştirdi.161

2.2.2 SELÇUKLULARDA ŞEHİR

Türkler sadece İslâm dinine girmekle kalmamışlar, İslâm dünyasını en kudretli savunucuları, İslâm medeniyetinin de en büyük temsilcileri olmuşlardır. Daha Halife Me'mun (813-833) zamanında kurulmaya başlayan Türk hassa ordusu ve başlarında bulunan Türk komutanları, Abbasi-İslâm İmparatorluğu'nun iki asır süre ile iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla savunmuşlardır. Fakat Türk komutanlarının imparatorluk içinde nüfuzlarını gittikçe artırmaları, halifelerin güvensizliğine mucip olmuş ve böylece Türk komutanları ile halifeler arasında başlayan iç mücadele, müspet hizmet safhasının kesilmesine yol açmıştır. XI. yüzyıla gelindiğinde, sadece Bağdat ve çevresine hükmeden Abbasi iktidarı, İslâm dünyasını korumak şöyle dursun, kendisini bile korumakta acze düşmüştür.

---

[160] Baltacı, **a.g.m.** s. 90

[161] Baltacı, **a.g.m.** s. 90

Başta temellerine kadar sarsılmış olan Abbasi iktidarını ayakta tutmak üzere, birliğini kaybetmiş, bölünmüş, parçalanmış, maddeten ve manen çökmüş İslâm dünyasını koruyacak ve savunacak taze kuvvetlere ihtiyaç vardı. Bu durumu tam zamanında idrak etmiş olan Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah (1031-1075), Horasan'da yeni bir Türk devleti kurmuş olan Tuğrul Bey'i (1040-1063) Bağdat' a davet edip, dünyevî yetkililerini büyük Türk hükümdarına bırakmakta tereddüt etmemiştir.[162] Bu surette Türkler, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan tam 15 yıl sonra İslâm dünyasının kaderine tamamen hâkim olmuşlar ve onu iç ve dış tehlikelere karşı başarıyla korumaya ve savunmaya başlamışlardır. Böylece, büsbütün sönmeye yüz tutmuş olan İslâm medeniyeti de Selçukluların mükemmel devlet idaresi, kurdukları sosyal ve kültürel müesseseler,[163] sağladıkları huzur ve emniyet dolayısıyla tekrar canlanmış ve onların şahsında yeni bir hamle kudretine kavuşmuştur.

Tuğrul Bey ve Alp Arslan gibi Selçuklu sultanları, göçmen Oğuz kitlelerini Anadolu'ya sevk ediyorlar. Böylece hem İslam ülkelerini huzursuzluktan kurtarıyorlar hem de Anadolu'nun yurt edinilmesini sağlıyorlardı. Türkmenler bu dönemde Batı Anadolu'ya kadar ulaşmalarına rağmen, henüz Bizans'ın takibinden kurtulup, sürekli bir yerleşik hayata geçememişlerdir. Yine fetihlerden önce de birçok Anadolu şehrinde bazı Müslüman Türk cemaatleri yerleşmişti. Bu da ya ticaret kolonileri şeklinde veya Türklerin Bizans ordusunda görev almalarıyla mümkün olmuştu. Fakat Anadolu'nun Türkler tarafından iskânı sistematik bir şekilde Malazgirt zaferinden sonra Melikşah tarafından başlatılmıştır. O'nun emriyle, Anadolu'ya Türk aşiretlerinin yerleşimi yavaş yavaş gerçekleşme yoluna girmişti. Hatta Kuzeybatı ve Güneybatı Anadolu'nun kıyı bölgelerine doğru da hareketler oldu. Büyük göç hareketleri Anadolu'nun etnik yapısını tamamen değiştirmiştir. Bu, hareket silahlı güçlerin desteğinde olup, yerleşme niyeti taşımaktadır. Batı kaynakları ilk kez Sultan I. Mesud döneminde Anadolu'dan "Türkia" diye bahsetmeye başladılar.[164]

---

[162] Mehmet Atalay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1963, s. 168

[163] Mehmet Atalay Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1983, s. 263

[164] Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008, s. 103

Orta Anadolu dışında kalan bölgelerde daha fazla Hıristiyan nüfusu vardı. Fakat 13. asrın ilk yarısından itibaren, özellikle 1219'da İslam topraklarına yönelmeye başlayan Moğol istilası doğudan batıya doğru ikinci ve büyük bir göç hareketine yol açtı. Bu da Anadolu'daki Türk nüfusunun yoğunlaşmasına, özellikle uçlara ve Bizans sınırlarına doğru yayılmasına sebep oldu. Bu büyük Türkmen göçleriyle 13. ve 14. asırda Batı Anadolu, Orta Anadolu'ya göre daha kuvvetli ve yoğun bir şekilde Türkleşmiş ve nüfusu artmıştır.[165]

İlk Selçuklu fetihlerinin, Haçlı seferlerinin, Bizanslılarla mücadelelerin ve iç nüfuz çekişmelerinin ilk döneminde Anadolu'da şehir hayatını sarstığı ileri sürülebilir. Ancak 12. asrın ikinci yarısından itibaren Anadolu Selçuklu Devleti siyasi ve idari bakımdan pekişmiş, sınırları Karadeniz ve Akdeniz'e kadar ulaşmıştır. Bunun sonucunda gelişen iç, dış ve transit ticaret Anadolu şehir hayatının önem kazanmasına yol açmıştır. Bizanslılardan ele geçen eski şehirlere Türkler yerleştirilmiş, Bütün Anadolu Şehirleri muhtelif etnik unsurlara, dinlere, sosyal tabakalara, mesleklere mensup insanların yaşadığı büyük sanayi ve ticaret merkezi halini almıştır. [166]

Anadolu şehir hayatı önce Orta ve Doğu Anadolu'da, 14. asırdan sonra ise Batı Anadolu'da gelişmiştir. Ticari ve sanayi faaliyetlerin gelişmesiyle Anadolu şehirleri de çok büyümüştür. Konya, Sivas, Kayseri gibi büyük merkezler genişleyerek sınırlarını aşmıştır. Antalya, Sinop, Erzurum, Erzincan, Harput, Amasya, Tokat, Niğde, Niksar, Aksaray, Ankara, Malatya, Akşehir, Beyşehir, Kırşehir, Gülşehir, Gümüş ile Karahisar ve Ilgın adlarını taşıyan birçok şehir ya büyütülüyor, ya harap olanlar yeniden genişletiliyor ya da Türkler tarafından yeniden kuruluyordu.[167]

---

[165] Tabakoğlu, **a.g.e.** s. 110

[166] Tabakoğlu, **a.g.e.** s. 118

[167] Tabakoğlu, **a.g.e**, s. 120

2.2.2.1 Sosyal Hayat Ve Yönetim

Eski Türk toplumu, beyler ve halk olmak üzere iki tabakadan meydana geliyordu. Beyler toplumun siyasî askerî ve idarî sorumluluğunu üzerinde taşıyan kesimi idi. Devlet teşkilâtının dışında kalan bütün kitle ise, halkı temsil ediyordu. Toplumda kesin hatlı sınıflaşma yoktu. Büyük Selçuklu Devleti sınırları içinde yaşayan Arap ve Fars toplumu ise, tamamen farklı bir sosyal yapıya sahipti. İslâm'ın eşitlik ilkesine rağmen, her iki toplum da birinden ötekine geçilmesi güç sınıflara ayrılmıştı. Hatta meslek ve makamlar bile irsi idi; yani babadan oğla geçiyordu.

Türkiye Selçukluları döneminde Müslüman halk ile Hıristiyanlar uyumlu bir hayat yaşamışlardır.[168] Bilhassa Konya büyük bir şehir ve başkent olduğundan, burada birçok din ve milletten insan olması normaldir. Anadolu şehirlerinde 19. asır ortalarına kadar gayr-i müslimler kendi ayrı mahallelerinde otururlardı bu mahalle ayrı bir surla da çevrili olabilirdi. Türkler bir Bizans şehri aldıklarında temel düşünce kendi güvenliklerinin sağlanmasıydı. Bunun için şehrin ya da kalenin stratejik yeri kesinlikle Türklerin elinde olurdu. Mesela Konya'nın sur içindeki ikamet alanları Türklere aitti.[169]

Köylerde yaşayan Türkler Anadolu nüfusunun çoğunluğunu oluşturuyordu. Savaşlar ve iç karışıklıklar köylerin tenhalaşmasına yol açmıştı. Anadolu'daki Türk devletleri, ilk zamanlardan beri göçebelerin yeni köyler kurmalarını teşvik ediyorlardı. Aslında orta Asya'dan Anadolu'ya yönelen göç hareketleri içerisinde önemli bir miktar yerleşik köylü, hatta şehirli nüfus bulunuyordu. Ticaret yolları ile büyük şehir ve kasabaların çevresinde, maden ocakları civarındaki köy hayatı daha gelişmişti. Fakat büyük yollar ve göçebelerin yaylak – kışlak güzergâhı üzerindeki köyler her zaman göçebelerin tehdidi altındaydı. Her köyün bir kethüdası vardı. Köy gençleri bu kethüdaya bağlı bir gençlik ocağı oluşturuyorlardı. Bu teşkilat muhtemelen fütüvvet ve ahilik ile ilgili idi. Köyün en ileri gelen şahsiyeti olan kethüda gençlerden birini yiğitbaşı tayin ediyordu; bir vilayetin köy kethüdaları bir

---

[168] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008, s. 254

[169] Tuncer Baykara, **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 44

ilbaşının yönetimi altında bütünleşmişlerdi. İlbaşları, hükümet ve halk arasındaki ilişkileri düzenliyor ve vergilerin tarhında söz sahibi oluyordu.[170]

Şehir yönetiminin, belediye teşkilatının başında kadı bulunurdu. Esnaf şeyhleri, şeyhülislam, iğdiş başı ve güvenlik işlerinden sorumlu subaşılar teşkilatlarıyla birlikte kadıya bağlıydılar. Genel ahlakın korunması ve ticari denetimle görevli olan muhtesipler de kadıya bağlı olarak çalışıyordu.[171] Bununla birlikte 14. asırda orta büyüklükteki şehirlerin sayısı artmıştır. Şehirlerdeki binalar çoğalmış ve şehir yönetiminde Ahilerin ağırlığı artmıştır. Bunun temel nedeni, merkezi otoritenin oldukça zayıflaması ve en teşkilatlı ve disiplinli kurum olarak ahilerin ayakta kalmış olmasıdır. Üstelik devlet ahilerden doğrudan yardım istemiş ve geçiş döneminde de bazı şehirlerde yönetimi doğrudan üstlenmişler ve Osmanlı devletinin oluşmasında da önemli bir rol oynamışlardır.[172]

2.2.2.2 Türk Toplum Anlayışı

Selçukluların içinden çıktıkları Oğuzlar, sınıfsız, kaynaşmış ve demokratik bir toplum yapısına sahipti.[173] Özellikle, mevki ve servet toplumda sınıf farkı yaratmıyordu. Ayrıca, soy asaletine dayanan bir sınıf da yoktu. Selçuklular, bu sınıfsız toplum anlayışlarını, Orta ve Yakın Doğu'ya hâkim olduktan sonra öteki İslâm topluluklarına da aynen uyguladılar: Onlar, soy ve servetten gelen asilliğe bakmaksızın devlet kadrolarına yerli halktan bol bol eleman aldılar. Hatta aşağıdan yukarıya doğru yükselme yolunu açarak, son derece durgun olan İslâm toplumunda hareketlilik yarattılar.[174]

Böylece, gerekli azim, irade, zekâ, kabiliyet, cesaret, mertlik, teşkilâtçılık ve fizikî güç gibi özelliklere sahip olan herkes, hiçbir engelle karşılaşmaksızın en yüksek mevkilere kadar yükselebiliyordu. Meselâ, "gulam" (köle) olarak saraya giren

---

[170] Tabakoğlu, **a.g.e.** s. 116
[171] Tabakoğlu, **a.g.e.** s. 124
[172] Tabakoğlu, **a.g.e.** s. 124
[173] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s. 363
[174] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, s. 291

bir Türk, gerekli meziyetlere sahipse, 10-15 yıl içinde ordu komutanı olması daima mümkündü. Aynı şekilde, idarî kadroya basit bir memur olarak alınan yerli halktan bir kimse de, belirli bir süre sonra sivil valilik makamına (amidlik) kadar çıkabiliyordu.[175]

2.2.2.3 Şehir Düzeni

Selçuklu dönemi şehir sisteminin, savunma sistemi, üretim–dağıtım sistemleri, yönetim mekanizması ve toprak kullanım–yerleşme politikaları ile bunların yansıması olarak, işlevsel bir kademelenme içinde organize olmuş mekânsal örgütlenmelere dayandığı görülmüştür. Dolayısıyla Selçuklu döneminde şehir sistemini yönlendiren birden çok dinamik olduğu ya da sistemin bütünsel bir organizasyon içinde birden çok bileşene dayalı olarak örgütlendiği söylenebilir.

Bu çerçevede, Selçuklu şehir sistemi kurgusunun, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya yaklaşık iki yüzyıl süren göçleri sürecinde, Orta Asya Türk kültür ve medeniyetinin, Anadolu'ya taşınmış ya da aktarılmış değerleri ile İran yöresindeki karşılaştıkları İslâm kültürü ve İslâmlaşma sürecinin Türk kültür ve medeniyeti üzerinde yarattığı sosyal, kültürel ve ekonomik dönüşümlere dayalı olarak ortaya çıkan İran Türk-İslâm kültür ve medeniyet değerlerinin, Anadolu coğrafyasında devralınan Bizans (Doğu Roma) kültür ve medeniyeti altyapısı üzerinde örgütlendiği söylenebilir.[176]

Türklerin göçebe ya da yarı–yerleşik ve yerleşik yaşama dair tüm kültürleri ile birlikte; IX. yüzyılda başlayan ve yaklaşık iki yüzyıl süren Orta Asya'dan Anadolu'ya göç hareketi sürecinde, karşılaştıkları birtakım farklı millet ve kültürlerle temasları neticesinde, Orta Asya kent yaşamına ait kültürlerinin, Horasan, Maveraü'n-nehir ve Acem-i Irak yörelerinde yayılmış İran–İslâm ve Hint kültürü ile Anadolu'da karşılaştıkları Yunan Roma kültür ve medeniyetlerinin karşılıklı etkileşiminin bir ürünü olarak; Anadolu'da İslâm dünyasında görülmeyen bir

[175] Mehmet Atalay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, MEB Yayınları, 1976, s. 116

[176] Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklular Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modeli", **İTÜ Dergisi**, İstanbul, Cilt 6, Sayı 1, s. 5, Mart 2007

anlayışla, taassuptan uzak Türk-İslâm kültür ve medeniyeti olarak adlandırılan yeni ve özgün bir kent medeniyeti meydana getirmişlerdir. Nitekim, Anadolu Selçuklu kent kültür ve medeniyeti savunma sistemleri, üretim–dağıtım sistemleri, dinsel örgütlenmeler ya da İslâmî alt felsefeler, kent ya da eyalet yönetimi ve kurumları ile toprak kullanım düzeni gibi kent kültür ve medeniyet kurumlarının, Orta Asya ya da İran Türk–İslâm Devletleri'nden alınarak, Türklerin Anadolu'da karşılaştıkları ve karşılıklı sosyal, kültürel, ekonomik ya da hukuksal ilişkiler kurdukları Bizans kültür ve medeniyetine adapte ettikleri anlaşılmaktadır.[177]

Selçuklu kültür ve medeniyetinin İslâm-Hıristiyan ve Orta Asya-İran Türk kültürleri ile karşılıklı etkileşimleri ve göçebe-yerleşik farklılıklarının sanatsal ürünleri üzerine yapılan araştırmalara göre, Horasan ve Orta Asya'dan gelen gurupların yoğun olarak yerleştiği Tokat, Niksar, Sivas ve Kayseri kentlerini kapsayan Danişmentli vilayetinin, Orta Asya geleneklerine bağlı olduğu bilinmektedir. Eski Şaman felsefesinin izlerini taşıyan; Malatya-Harput yörelerini kapsayan eski Artuklu egemenlik bölgesinin İran ile ilişkilerin yoğunluğuna dayalı olarak İran kültürü etkisinde olduğu ve politik merkez olarak başkent Konya ve çevresini kapsayan Orta Anadolu bölgesinin eski gelenek ve kültüründen kopuk, Hıristiyan-İslâm kültürlerinin sentezine dayanan yaşam biçimini benimsediğini göstermektedir.[178]

Daha genel bir ifadeyle Anadolu coğrafyasında örgütlenen Selçuklu kültür ve medeniyetinin; yaşam biçimi boyutunda Fars (İran) kültürü ile Orta Asya Türk geleneklerini birleştiren, dinsel boyutta ise Hıristiyanlıkla kaynaşmış ve eski Şaman geçmişinin izlerini taşımakla birlikte İslâm dinine dayandığı söylenebilir. Anadolu'da Türk toponomi verileri üzerine yapılan araştırmalarda, yeni kurulan yerleşmelerin adlandırılmasında ya da Hıristiyan nüfusun egemen unsur olduğu yerleşme adlarının, etimolojik değişime uğramasıyla verilen yeni Türkçe yer adlarının Orta Asya ve İran-Türk yerleşim kültüründen köklendiğine ilişkin tespitler,

---

[177] Özcan, **a.g.m.** s. 6

[178] Doğan Kuban, **Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995, s.s 163–197

Türklerin Anadolu öncesi yerleşik yaşam kültürünün Anadolu coğrafyasına taşınmış yansımaları olarak değerlendirilmektedir.[179]

Yine Selçuklu döneminde bazı önemli ve büyük Anadolu kentlerine unvanlar verilmesi geleneğinin, İran–İslâm kent medeniyeti ve kültürünün Anadolu'ya taşınmış mirası olduğu bilinmektedir. Bu anlamda Anadolu Selçuklu yerleşme sistemi ve sistemi oluşturan kent modelleri üzerinde; gerek kültür ve medeniyet kurumları gerekse toponomi gelenekleri açısından Orta Asya ve İran-İslâm kültür ve medeniyetlerinin etkili olması kaçınılmaz bir sonuç olarak görünmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta; Anadolu coğrafyasına gelen Türklerin henüz göçebe yaşam geleneğinden tam olarak kurtulmamış ve İslâmlaşma sürecinin de Orta Asya Türk kültür ve medeni değerlerinin yerini tamamen almamış olmasıdır. Başka bir deyişle; Türkler bu dönemde ne tam anlamıyla İslâmlaşmış, ne de Orta Asya geleneksel yaşam biçimlerinden tam olarak kurtulmuşlardır. Nitekim, yerleşik ya da yarı göçebe Türklerin süreç içinde çiftçi sınıf olarak köylere ya da asker ve tüccar-zanaatkâr sınıflar olarak kentlere yerleşerek kentlileştiği ve İran–İslâm kültür ve medeniyeti etkisine girdikleri, buna karşılık, Orta Asya gelenek ve yaşam biçimlerini koruyan ya da sürdüren göçebe Türklerin ise Uç olarak adlandırılan kültürel temas bölgelerdeki verimli yaylak–kışlak alanlarında yerleştikleri bilinmektedir.[180]

Dolayısıyla Anadolu coğrafyası üzerinde Bizans-Selçuk ikili siyasal egemenlik düzeninin sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıklara dayanan mekânsal tercihleri ortaya çıkmıştır. Bu mekânsal tercihler, Anadolu'nun Uç bölgelerindeki verimli kışlak–yaylak alanlarında değişken ve geçici koşullar içinde, ekonomisi hayvancılık ve yağmacılığa, dinsel kimliği Şaman ya da Budizm inanç ve gelenekleri ile İslâmî inanç sisteminin sentezine dayanan göçebe ya da yarı yerleşik Türklerin mekân organizasyonları ile yerleşik yaşam kökeninden gelen ya da yerleşik yaşam biçimini benimseyerek Hıristiyan nüfusla karışarak kentlileşen ve Sünnî İslâmî

---

[179] Tuncer Baykara, "Türk yer adlarının Orta Asya'daki benzerleri üzerine bir kaynak", **Türk Yer Adları Sempozyumu**, Ankara, 1984, s.s 265–273

[180] İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk, "Ortaçağda Bazı Anadolu Şehirlerine Verilen Unvanlar", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Ankara, XXIV/2, 1986, s.s 65–69.

inançları taşıyan Türklerin mekân organizasyonları olmak üzere ikili mekân organizasyonları olarak tanımlanabilir.

2.2.2.4 Kent Modelleri

Anadolu'da Selçuklu döneminde örgütlenmiş yerleşme sisteminin mekânsal yansımaları olarak tanımlanan kent modellerinin tanımlanmasında temel sorun, Selçuklu kentlerinin "mekânsal ve demografik büyüklüklerin nasıl bir yöntem ile tespit edilebileceği?" ve "kentsel mekân organizasyonlarını biçimlendiren dinamiklerin neler olabileceği?" sorularına dayalı olarak ortaya konulmuştur. Bu çerçevede, demografik ve mekânsal çözümlemeler için temel dayanak noktası, Selçuklu döneminde –istisnasız– tüm kentlerin surla çevrili olduğu ya da en azından ana yerleşim odağının sur içinde olduğu varsayımıdır. İkinci varsayım olarak, coğrafyanın kent modellerini biçimlendirdiği gerçeğinden hareketle, Anadolu'nun özgün coğrafi koşullarıdır. Üçüncü varsayım ise mekânsal ve demografik çözümlemelerde Selçuklu dönemi saray ya da köşk işlevindeki konut yapıları ve anıtsal kamusal hizmet yapıları işlevindeki ulucami kapasitelerinin değerlendirebileceğidir. [181]

Bu yöntem kurgusu içinde, Selçuklu dönemi kentlerine ilişkin yapılan demografik–mekânsal çözümlemeler sonunda, kentlerin mekânsal–demografik büyüklükleri ile işlevsel kimlikleri arasında bir bağıntı olduğu belirlenmiştir. Bu bağıntı Selçuklu dönemi kentlerinin modellerini belirlemektedir. Selçuklu dönemi kent modellerini belirleyen ve biçimlendiren temel etkenlerin, Anadolu'nun özgün coğrafi koşullarının mekânsal altyapısı üzerinde dönemin askeri–siyasal koşullarına dayanan yerleşim politikaları ve toprak kullanım sistemi ile sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler zinciri olarak tanımlanmıştır.[182] Yapılan değerlendirme sonucunda; Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinin "kale kent", "açık kent" ve "dış

[181] Özcan, **a.g.m.** s. 8
[182] Özcan, **a.g.m.** s. 8

büyüme odaklı kent" olmak üzere temelde üç farklı model gösterdiği belirlenmiştir;[183]

Bu modellerden "kale kent modeli" işlevsel ve konumsal niteliklerine göre iki alt kategoride değerlendirilmiştir. Buna göre; Selçuklu dönemi yerleşme ve ulaşım sisteminin odak noktalarında konumlanmış, belirli bir nüfus büyüklüğünü aşabilmiş (ortaçağ kentleri için yaklaşık 10.000 nüfus) askeri–siyasal–yönetsel merkez işlevine sahip Konya, Kayseri ve Erzen-i Rûm gibi kentler sahip oldukları işlevlere dayalı olarak kolonizasyon yapıları ya da anıtsal kamusal hizmet yapıları ile kısmen sur dışına taştıkları için "A tipi kale kent" ya da "eklemli–kale kent modeli" adı altında tanımlanmıştır. "B tipi kale kent modeli" olarak tanımlanan diğer kategorideki kentler ise; Anadolu'nun bölgelerarası ticaret potansiyeli kapsamında örgütlenmiş Selçuklu dönemi üretim–dağıtım sisteminin dışa açılan aktarma–dağıtım merkezi ve askeri üs işlevine sahip Antalya, Alâîyye ve Sinop gibi tamamen sur içinde gelişme/büyüme gösteren kıyı yerleşmeleri ile Anadolu yerleşme–ulaşım sisteminin odak noktasındaki konumuna dayalı olarak ülkesel boyutta mübadele merkezi işlevi kazanan Sivas ve Selçuklu dönemi Anadolu savunma sistemi boyutunda askeri faaliyet ve organizasyon merkezleri işlevindeki Karahisar–ı Sahip, Karahisar–ı Kögonya, Karahisar–ı Yavaş gibi Karahisar yerleşmeleridir.

"Açık kent modeli" olarak tanımlanan ikinci tip kent modeli; Selçuklu dönemi yerleşme ve ulaşım sistemi bütününde sahip oldukları bölgelerarası sosyal–ekonomik potansiyeller ile coğrafyanın özgün koşullarının kent formu üzerindeki yönlendirici etkisi kapsamında iki kategori altında değerlendirilmiştir. Bu kentler temel işlevlerinin ticaret faaliyetleri olmasına ya da coğrafyanın yerleşim olanaklarını kısıtlamasına dayalı olarak sur dışında gelişmiştir. Selçuklu dönemi üretim–dağıtım sisteminin aktarma–bağlantı ya da coğrafi geçiş noktalarında konumlanmış, bölgelerarası ticaret potansiyeline dayalı olarak vakıf yoluyla gerçekleştirilen ekonomik– askeri işleve sahip kervansaray yapıları ile gelişen, temel işlevi bölgesel ticaret merkezi olan Ziyâret Pazarı, Yabanlu Pazarı, Yılgûn Pazarı gibi Pazar yerleşmeleri ile Ahi örgütlenmeleri kapsamında ticaret ve zanâat

[183] Özcan, **a.g.m.** s. 9- 10

faaliyetlerine dayalı olarak gelişen Kırşehir gibi Ahilik merkezleri "A tipi açık kent modeli" olarak tanımlanmıştır. Bizans egemenliğinden devralınan ve topografyanın mekânsal gelişme kapasitelerini sınırlandırdığı kale–kent niteliğindeki Bizans kentlerinin, Selçuklu döneminde örgütlenen ulaşım ve yerleşme sisteminin yarattığı yeni sosyal– ekonomik dinamikler etkisinde sur dışındaki yerleşilebilir alanlara doğru yayılmasıyla gelişen Amasya ve Tokat gibi yerleşmeler "B tipi açık kent modeli" olarak değerlendirilmiştir. Bu kentlerin mekânsal gelişiminde temel dinamik, sur dışında yapılandırılan anıtsal–kamusal hizmet yapı faaliyetleridir.

Diğer bir kent modeli olarak ortaya konulan "dış büyüme odaklı kent modeli" ise Anadolu'nun Bizans–Selçuklu ikili siyasal yapısının mekânsal yansıması olarak, Ankara, Çankırı, Kütahya ve Tunguzlu gibi Uç bölgeleri olarak tanımlanan savunma ve güvenlik unsurlarının kentsel mekân organizasyonları üzerinde egemen olduğu kentler için geçerlidir. Bu kentler, Bizans–Selçuklu karşılıklı kültürel, ekonomik ve askeri temas bölgelerindeki konumlarına dayalı olarak Türk–İslâm kolonizasyon ve yerleşimini teşvik amacıyla sur dışı yapılanma odakları niteliğindeki tekke ve zaviye ya da cami ve mescit gibi islâmi anıtsal–kamusal yapılanmaların gerçekleştirilmesiyle mekânsal gelişme göstermiştir. Yukarıdaki Anadolu'da Selçuklu dönemi kent modellerine ilişkin tesbitler söz konusu döneme ilişkin model arayışlarının tek bir modele bağlanamayacağını ortaya koymaktadır.

Bu noktada "sanayi öncesi kent modeli" ve "İslâm kent modeli" bütününde bir irdeleme yapılırsa, söz konusu modellerin belirli ve tanımlı bir siyasal–yönetsel egemenlik döneminde, özgün coğrafi koşullar ya da sosyal–kültürel yapılanmalar veya askeri–siyasal koşulların mekân organizasyonları üzerindeki (olası) evrimsel etkilerini dikkate almadığı düşünülmektedir. Bu yönüyle, söz konusu kent modellerinin her dönem ve her coğrafya için geçerli olamayacağı gibi Anadolu coğrafyasında Selçuklu egemenlik dönemi için de "sanayi öncesi kent modeli" veya "İslâm kent modeli" gibi belirli ve tanımlı bir kent modelinin geçerli olamayacağı söylenebilir. Dolayısıyla, –gerek Bizans yerleşim mirası üzerinde gelişen, gerekse Türk–İslâm yerleşim kültürü etkisinde yeni kurulan– Selçuklu dönemi Anadolu yerleşme sisteminin mekânsal örgütlenmeleri olarak değerlendirdiğimiz Selçuklu

kentlerinin; Anadolu'ya aktarılan ve Anadolu'da devralınan yerleşim kültürü mirası, Anadolu'nun özgün coğrafi koşulları, üretim dağıtım organizasyonları, farklı dinsel–kültürel–siyasal yapılanmalar, göçebe/yarı–göçebe yaşam biçimine dayalı örgütlenmeler gibi aralarında çok yönlü ilişkiler bulunan birden çok değişkene dayalı olarak işlevsel–konumsal boyutta mekânsal farklılıklar gösterebilen modellerden oluştuğu anlaşılmaktadır.[184]

2.2.2.5 Ekonomik Hayat

Ekonomik hayat ile Türk devlet anlayışı arasında çok sıkı bağ vardır. Türk devlet anlayışına göre, halkı beslemek, hatta bütünüyle refah içinde yaşatmak ve zengin etmek, devletin başında bulunan hükümdarın başlıca görevidir. Ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de, bu anlayışın bir gereği olarak, hükümdarın ve devlet adamlarının servetlerini kendilerine bir şey kalmayıncaya kadar halka dağıtmaları tavsiye edilir.[185] Tolunoğulları'ndan itibaren İslâm dünyasında kurulmuş bütün Türk devletleri, tıpkı toplum anlayışında olduğu gibi, yukarıda belirtilen devlet anlayışını hükmettikleri topluluklara soy, din ve kültür farkı gözetmeksizin uygulayarak, ekonomik hayatta da canlılık ve hareketlilik yarattılar. Özellikle Selçuklular, Türk devlet anlayışının uygulanmasından ibaret olan bir dizi ekonomik tedbir aldılar. Meselâ, onlar, gümrük ve alım-satım vergilerini kaldırarak, ticareti teşvik ettikleri gibi, daha önce alınmakta olan miras vergisinden de vazgeçerek, halkı büyük bir yüktenkurtardılar.[186]

Selçuklular, bazı vergileri kaldırma tedbirine sadece ticareti teşvik ve halkın yükünü hafifletmek için değil, harap şehirlerin gelişmesini sağlamak için de başvuruyorlardı. Mesela, Tuğrul Bey, ele geçirdiğinde harap bir vaziyette olan İsfahan'ı 3 yıl vergiden muaf tutarak, bu şehrin kendini toparlamasını sağlamıştır.[187] Selçuklular, ticaretin engelsiz yürümesi, yani düzgün gitmesi için de türlü tedbirler alıyorlardı. Meselâ, onlar, ekonominin altyapısını oluşturan yolları devamlı kontrol

---

[184] Özcan, **a.g.m.** s. 13

[185] Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, İstanbul, Kare Yayınları, 2006, s. 220, beyit 2983

[186] Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s.124

[187] Nasr-ı Husrev, **Sefernâme**, İstanbul, MEB yayınları, 1985, s. 144

altında tutarak, ticaret kervanlarının güvenlik içinde gidip gelmelerini temin ediyorlardı. Ayrıca, kervanlarının soyulması halinde de, soyguncular üzerine seferler düzenliyorlardı.[188] Selçuklular tarımı da ihmal etmiyorlardı. Özellikle, Melikşah (1072-1092) ve Sancar (1118-1157) zamanlarında Irak, Horasan ve Harezm'de açtırılan sulama kanalları vasıtasıyla ziraî üretim son derece artmış, bolluk ve zenginlik köylere kadar yayılmıştır.[189]

Türk devlet anlayışının etkileri imar faaliyetlerinde de kendini gösteriyordu: Tolunoğlu Ahmed (ölm. 884), Mısır'da Fustat yakınlarında çeşme, hamam, cami, hastane, eczane gibi medenî ve sosyal tesislerle donatılmış mükemmel bir şehir kurdurmuştu. Fakirler hastanelerde parasız tedavi ediliyordu. Öte yandan, Karahanlı hükümdarları da Kaşgar ve Balasagun gibi devletin önemli merkezlerinde cami, medrese, türbe, yol ve köprü türünden birçok eserle zengin vakıflar bırakmışlardır. Aynı imar faaliyetleri Gazneliler ve Selçuklular ile devam etmiştir. Sultan Mahmud (999-1030), devletin merkezi olan Gazne için büyük paralar harcayarak, burasını zamanın en mamur şehri haline getirmiştir. Tuğrul Bey de harap bir vaziyette olan Isfahan şehri için bir defada 500 bin dinar harcayarak, yüksek binalar, köşkler, mescitler yaptırmıştır. Aynı Selçuklu Sultanın Bağdat yakınlarında kendi adına kurduğu, 'Tuğrul Bey şehri" de kısa sürede gelişerek, öteki şehirlerin seviyesine ulaşmıştır.[190]

2.2.3 Osmanlılarda Şehir

Osmanlı şehir yapısı Selçuklu şehir yapısının bir devamı niteliğindedir. Klasik Selçuklu şehirleri olarak Konya, Kayseri ve Sivas'ı gösterebiliriz. Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla ve batıya doğru genişlemesiyle birlikte şehirler, Ahilerin katkısıyla, Selçuklu örneklerine uygun bir şekilde Türk şehri haline getirilmiş ve Bursa, Edirne ve İstanbul gibi klasik Osmanlı şehirleri meydana gelmiştir.[191] Osmanlı döneminde hazırlanan tapu tahrir defterlerinde şehir ve kasaba "Cum'a

[188] **Ahbarü'd Devleti's Selçukiyye**, trc. Necati Lügal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943, s. 24
[189] Turan, **a.g.e.** s. 342
[190] Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 122
[191] Tabakoğlu, **a.g.e.** s. 151

kılunur ve bazarı durur" yer olarak tanımlanmıştır. Tarım dışı üretim yapılan kent sınırları içinde kalan topraklar miri arazi sayılmadığından sipahi dirliği olmayacak kadar küçüktür. Tarım dışı mal ve hizmet üreten Osmanlı şehirleri genel toplanma yerine ve güvenlik içinde kısmî otonomiye dayanan kurumlara ihtiyaç duyuyorlardı. Nitekim bu kurumlar Avrupa şehirlerinde olduğu gibi abidevi binalar kullanmıyor ama basit yapılarda, hatta bürokratların evlerinde gereken görevi yerine getiriyorlardı.[192]

Bir Osmanlı şehrinde oturanları birkaç zümreye ayırabiliriz. Bunların başında âyân ve eşraf vardır. İkinci zümreyi memurlar oluşturmaktadır. Sonra esnaf ve tüccarlar gelmektedir. Yine bir Osmanlı şehrinin oluşum ve gelişiminde imaretlerin çok büyük yeri vardır. Bunlar, genellikle bir caminin etrafında oluşturulan medrese, kütüphane gibi eğitim kurumlarıyla hastane, hamam, aşevi gibi çeşitli hayır kurumlarıdır. Bunlardan başka bu kurumları finanse etmek için kurulan han, çarşı, fırın, değirmen, boyahane, salhane gibi kuruluşlar bir şehrin çekirdeğini teşkil eder. Bütün bunları bir İslam şehrinin 3 temel unsuru olan cami, çarşı ve medreseye indirgemek mümkündür.[193]

2.2.3.1 Alışveriş Merkezleri

Osmanlı şehirlerinin ekonomik gelişmesi iç ticaretle sınırlı kalmıştır. Uluslararası ticarette ise hammadde ihraç etmek ve mamul madde ithal etmekten öteye gidememiştir. Sanayı öncesi toplumlarda kentleşmeyi ifade eden en önemli gösterge açık ve kapalı alışveriş merkezleridir. Hafta pazarı veya sürekli pazarlar açık alışveriş yerleridir. Bedesten, han, çarşı gibi alışveriş merkezleri kapalı alışveriş merkezleridir. Alışveriş merkezleri Osmanlı kentinin fizikî konumunu doğrudan etkilerler.

---

[192] Halime Doğru, **18.Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995, s.101-102.

[193] Tabakoğlu, **a.g.e.** s. 151-152

Açık Alışveriş Merkezleri: Hafta pazarları ve sürekli pazarlardır. Bu pazarlar haftanın belirli günlerinde aynı alan üzerinde kurulurlar. Sürekli Pazarlar hacimli, hacimli olduğu kadar kârı az olan ve sürekli tüketilen bir kısım ticari emtia için yılın her günü açık olan sürekli pazarlardır.

Kapalı Alışveriş Merkezleri: Bedestenler, hanlar ve çarşılardır. Kentin asıl kapalı alışveriş merkezini bedesten oluşturur. Burası büyük tüccarın bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların alınıp satıldığı kapalı Pazar yeridir. Hanlar, bedestenin çevresinde yalnızca geceleme yeri niteliği taşımayan aynı zamanda ticaret yapılan konaklama yerleridir. Bir de kapan hanları vardır. Un kapanı, yağ kapanı gibi. Kapan hanları, her biri tek bir cins ticaret maddesinin toptan satışına ya da dağıtımına hizmet eden kapalı alışveriş yerleridir.[194]

Çarşı, Kentin gün boyu en hareketli alışveriş merkezidir. Uzun bir ana cadde ve buna açılan sokaklardan oluşur. Alışveriş yapanların rahatı ve iş sahipleri için iş yerlerinin korunmasındaki kolaylık göz önünde bulundurularak olanaklar elverdikçe üstü kapalı yapılmaya çalışılmıştır. Kentte üretilen her türlü mal ve hizmet erbabı burada yer alır. Ana caddeye açılan yan sokaklarda her bir ayrı iş kolunda mal ve hizmet üreten esnaf örgütleri de ayrılmıştır. Örneğin: Çanakçılar, demirciler, iplikçiler gibi.

Şehir ahalisi genellikle ticaret, endüstri ve benzeri işleri yapan, geçimini ve kazancını bu gibi işlerden sağlayan kimselerden teşekkül etmekteydi. Genelde esnaf olarak adlandırılan bu gibiler, devlet ekonomisine pazarlarda sattıkları mallar dolayısıyla verdikleri vergilerle katkıda bulunmuşlar, buna bağlı olarak da "Lonca" adıyla meydana getirdikleri teşkilatlar sayesinde idarede söz sahibi olmuşlardır. Özellikle şehirlerdeki esnaf teşkilatları tarafından mal standardının temini ve

[194] Doğru, **a.g.e.** s. 114

tüketiciyi koruma düşüncesi, iktisadi hayatın canlanmasına ve toplum düzeninin teminine yardımcı olmuştur.[195]

Osmanlılarda, temel yerleşme birimi, genellikle dini yapının ya da pazarın etrafında gelişmiş olan mahalleler idi. Her mahalle kendi gelenekleri ve yaşama tarzları ayrı ve farklı cemaatleri içine alıyordu. Mahallenin yerleşikleri dini inanç, ekonomik meşgale ve onları komşularından ayıran diğer faktörlerle birbirlerine bağlanmışlardı. İbadet yeri ya da pazar yeri, bütün mahallenin ortak faaliyeti gerektiğinde genişletilmiş cemaat merkezi olarak şekilleniyordu. Bu yüzden mahalle şehir hayatının bir fiziksel merkezi olduğu kadar, bütün yerleşiklerinin katıldığı bir tarikatın ya da bir loncanın veya bir milletin yerel birimi olarak düşünülebilir. Devlet yapısının altında, ilkel bir mahalle yapısı varlığını sürdürür. Mahalle örgütünde söz sahibi olanlar, ortaçağların lonca geleneğini sürdüren loncaya benzer meslek örgütlerinin yöneticileridir. Bu örgütlerde, birey iktisadi hayatın güçlüklerine ve devletin ihmal ve sırasında baskılarına karşı bir dereceye kadar güvenlik bulmaktadır. Loncalar ticaretin adil yapılmasını denetlemek kadar, işsiz kalan ve felaketlere uğrayan üyelerine de yardım eli uzatırlar. Kısacası Osmanlı şehri, aralarında organik bağ olmayan, mahalle denilen birimlerin oluşturduğu bir bütündür ve planı etkileyen sevk edici öğeler yoktur. Çünkü şehirli kendini yönetecek kurumları geliştirememiştir.[196] Osmanlı Şehirleri İslam şehirleridir. Çeşitli maddi ve kültürel sebepler ile diğer İslam şehirlerinden ayrılan, ancak; İslami temelde onlarla bütünleşen özelliklere sahiptir. Bu şehirlerin asli özellikleri XlX. asır başına kadar zedelenmeden devam etmiştir. XlX. asır başından itibaren de, batının gösterişçi ve merkeziyetçi yönetim felsefesi ve batıya hâkim olan Helenistik kültür kaynaklarının üstünlüğü inancı Osmanlı-İslam kültür temellerinin adım adım terk ve tahrip edilmesine yol açmıştır.[197]

Bugün Osmanlı şehirleri ile ilgili her türlü araştırma, tanıtma ve açıklama girişiminin en azından zaman zaman hala Osmanlı şehirlerinin bugün arta kalmış şu

---

[195] Yusuf Halaçoğlu, **XIV. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s.93.

[196] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", **Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler**, Editör Vecdi Akyüz, İstanbul, İlke Yayınları, cilt 1, 2005, s. 415

[197] Turgut Cansever, **Şehir ve Mimari**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1993, s. 115

veya bu köşesindeki çözümlerden veya 30 ila 50 yıl geride kalmış izler ve bilgilerden yararlanılarak yapılması gerekmektedir.

Osmanlı şehirleri, diğer İslam kültürlerinin, Kuzey Afrika, İran, Hindistan gibi, büyük kültür çağlarının şehir ananelerinden farklılaşan özellikleri ile İslam kültürleri ve insanlık tarihinin çok özel bir tecrübesi ve şehir sorununun çözümü için önemli bir yaklaşımlar bütünlüğüdür. Osmanlı şehirleri, tabiat ve insanın inşa ettiği kolektif bir mimarinin bütünlüğüdür. Bu temel özelliği anlamak için Kuzey Afrika'nın tabiata çok az yer bırakan yoğun şehir dokularına bakmak yeterlidir. Osmanlı Şehirleri'nin, tabiatı; evin bahçesi, bahçedeki havuz, çeşme vs. ile bütünleştiren bir yaklaşıma sahip olduğu görülür. Osmanlı şehir tasarımı, sun'îliği, doğal özelliği olan geometrik, vakur ve sade mimarisinin farklılaşmayı ve bir arada bulunmayı temin ederek aşmıştır.[198]

Osmanlı şehirlerinde ev mimarisi bağımsız yaşama birimleri olan otağdan türediği bilinen odaların bir araya getirilmesi ile teşekkül etmiştir. Odalar, bağımsız varlıkları ile tektonikler olarak bütünlüğe tezyînî bir düzen olarak katılırlar. Yol ve bahçe arasında diziler olarak yer alırlar. Bunların iç ve dışı arasında sonsuz mekân içinde inşa sistemleri, pencere düzenleri ile her birine ait olan özel tavan vs. ve mimari unsurlar ile farklılaşan özel kimliğe sahip olan varlıkların topluluğu olarak var olurlar. Evler genellikle tek katlıdır. Zemin seviyesi iç avlunun devamı olarak boş bırakılmış olup, ev birinci katta yer alır. Ancak düşük gelirliler zemin kattan ibaret evlerde, yüksek gelir seviyesine sahip az sayıda aile ise zemin, birinci ve ikinci kattan oluşan evlerde otururlar. Büyük aile için ve çok maksatlı kullanışa imkân veren odaların oturma, yemek ve yatma gibi değişik biçimlerine imkân verecek şekilde düzenlenmesi, odalardan oluşan Osmanlı evi aile yapısında meydana gelen değişmelere uymak bakımından özel bir üstünlüğe sahiptir. Buna ilaveten, evin bütünlük olarak tasarlanmış özelliğine bağılı olarak yapılan ön ve arka bahçelerinin varlığı, eve alile yapısında oluşan değişmelere göre ilaveler ve tadilat yapma imkânı verdiği gibi, pek çok defa evin gerektiğinde bölünmesine de olanak sağlar.[199]

---

[198] Cansever, **a.g.e.** s. 117

[199] Cansever, **a.g.e.** s. 120

Osmanlı şehrinde mahalleli, mahalle yönetiminden, emniyetinden, sokakların bakımından, temizliğinden, çöpün toplanması ve yok edilmesinden, çocukların gözetilmesinden, yeni yapıların çevre ilişkileri ve ilgili nihai kararlarını vermekten sorumludurlar. Osmanlı şehirleri, mahalle yapısı ile iktisadi yatırım ve kullanım safhalarında ciddi tasarruflar sağlayan bir düzenleme idi. Üç katı geçmeyen evlerden oluşan mahallelerde, evler; hafif, önceden inşa edilmiş mimari veya inşaat elemanlarının kullanılmasıyla yapılırdı. Her ev kendi parseli içinde bulunurdu. İnşaatta, küçük kazı ve toprak tasfiye işleri elle yapılırdı. Bu sebeple toprak taşımaya lüzum kalmazdı. Mescit, mektep gibi tesisler, mahallenin kuruluşu sırasında mahalle merkezlerinde en başta inşa edildiği için, mahallenin içine ağır vasıta girmesi söz konusu olmazdı. Yollar, esas itibariyle insan ölçeğinde hafif yükler için inşa edilirdi. Evlerin mahallenin çok maksatlı kullanışına imkân vermesi ve büyük aileler için planlanmış olması, yatırım safhasında da ısıtma ve bakım harcamalarında da önemli tasarruflara imkân veriyordu.[200]

Şehir inşa ve işletme ekonomisi açısından önemli bir husus, aile fertlerinin tabiatla yoğun temasını sağlayan evlerin arka ve yan bahçelerinin meydana getirdiği yeşil kümelerdir. Bu yeşil kümeler, ev sahipleri tarafından en yoğun şekilde kullanılırlar. Şehrin evleri tabiatla bütünleşmiştir. Arka bahçeler, evlerin mahrem bölgelerini oluşturmuşlardır. Her türlü bakımı ev sahipleri tarafından sağlanan bahçeler, aynı zamanda ev halkına meyve ağaçları, çiçek yetiştirme imkânları verirler. Bugün, batılı şehir planlamasında adına "pasif yeşil alan" denen bu bahçe tarzında mekânların, "aktif yeşil alan" denilen mekânlardan, kullanıcısına, kat kat daha fazla hizmet verdiği herkes tarafından bilinmektedir. Pasif yeşil alanların, aynı zamanda şehrin yeşil alan yatırım ve bakım harcamalarına, belediyelere çok önemli tasarruflar sağladığı da bilinmektedir.[201] Şehirlerin çevrelerinde, şehir halkının beslenmesini sağlayan kıymetli tarım alanları, bostanlar, bağlar ve zeytin meraları ile hayvancılık alanları tesis edilmiştir. Ok meydanları ve bayram yerleri, pek çok defa şehre özellikler ve güzellikler katarlar. Şehrin çeşitli bölümlerini birbirinden ayıran dere boyları, mesire yerleri Osmanlı şehrinin ayrılmaz parçalarını oluştururlar.

---

[200] Cansever, **a.g.e.** s. 124

[201] Cansever, **a.g.e.** s. 126

Osmanlı Şehirlerinde ve çevresinde tabiatın korunması ve geliştirilmesi için çok büyük gayretler sarf edilmiş ve itina gösterilmiştir. Bu itina ve gayretin büyüklüğünü anlamak için, İstanbul Okmeydanı'nda veya Boğaziçi, Kâğıthane gibi mesire yerlerinde geliştirilen çayırların korunması maksadıyla tutulan "çayır bekçilerinin", toprak erozyonunu önlemek için de funda dikmek ve yetiştirmekle sorumlu "fundacı takımlarının" Cumhuriyet'e kadar varlıklarını sürdürdüğünü hatırlamak yeterli olacaktır.[202]

2.2.3.2 Osmanlı Mahallesinde Sosyal Hayat

Osmanlı kentinde mahalle, sosyal ve fiziki bir birimdir. Mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. Osmanlı çağındaki tanımı ile, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir. İslam şehirleri için gözlenenler, bir ölçüde Osmanlı şehirleri için de doğrudur. Osmanlı şehirlerinde de genellikle Müslüman olmayanlar, ayrı mahallelerde bir arada oturuyorlardı. Bundan başka, kimi meslek mensupları, kendi mesleklerinin adları ile anılan mahallelerde topluca yaşamışlardır. Örneğin Ankara'da sofçuların Avancık'larda kümelenişi gibi. Ancak bu ayrı gurupların şehir içinde, diğer guruplardan her türlü organik ve sosyal bağlantıyı keserek, kendilerine ait bir şehir kesiminde, dışa kapalı bir birim oluşturdukları yargısına götürecek ölçüde değildi.[203]

Osmanlı döneminde, Osmanlı şehrinin mahallesi bir savunma unsuru değildi. Çünkü XVl. Yüzyılın ikici yarısı şehirlerin nüfus bileşimlerinde Türk-Müslüman oranı büyük ağırlık kazanmıştı. Ayrıca, Osmanlı kentinde istenilen koşullara uymayı ve yükümlülükleri yerine getirmeyi kabul ettikten sonra, mahalle değiştirmek, bir diğer kente göç etmek Osmanlı toplumunda açıktı. Bu yüzden şehirde kiracılara, bir başka yerden gelenlere ilişkin kayıtlara sık sık rastlanır. Birlikte ekonomik uğraşıda bulunan, para ve emek ortaya koyarak ticaret yapan Müslüman ve zımmîlerin sosyal

---

[202] Cansever, **a.g.e.** s. 127

[203] Ergenç, **a.g.m.** s. 417

yaşantılarını birbirlerine kapalı ayrı çevrelerde geçirmeleri gayr-i tabiî olurdu. Ayrı zımmî mahallelerinin oluşu, doğal olarak inanç ve gelenek birliğine sahip kimselerin yan yana yaşamalarının daha rahat oluşuna ve merkezi otoritenin zayıf bulunduğu Osmanlı öncesi dönemlerin koşullarının, yerleşmeye yaptığı etkilere bağlı olabilir.[204]

Osmanlı'da mahalle kolektif bir yapı olmakla birlikte, gelenekler ve görenekler, içtimai bilinç ve dini ritüeller dışında şehir hayatının idari ve iktisadi bir birimi olarak belirlenmiş, hukuk sistemi içerisinde de müşterek yükümlülükler ile sınırları belirlenmiş bir oluşumdur. Görevlendirilmelerinde hassasiyet gösterilen imamların belirli bir eğitim düzeyinde olmaları ve halk tarafından benimsenip, birçok mesuliyeti yerine getirmeleri gerekiyordu. Çünkü cami mahalle için sadece bir ibadet mekânı değil, toplumundan beklendiği gibi sosyal bir müesseseydi. İmamların bilinen dini vazifelerinin dışında, devletin emir ve yasaklarının mahalleliye bildirilmesinden ve mahallede hasıl olan hukuki sorunların, dilek ve şikayetlerin kadıya iletilmesinden sorumluydular. Yükümlülükleri bununla kalmayıp mahallenin asayiş ve düzeni, temizlik faaliyetlerinin icrası, doğum ve ölüm durumlarında bunların kayıt altına alınması, mahallede ikamet edenlerin kimliklerinin, mesleklerinin, sahip oldukları malların, dahası mahalledeki konut ya da varsa ticarethane gibi mekânların durumlarının tespiti ve kaydı gibi bir nevi bugünün beledi işlerini de imamların yapması gerekirdi. Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerde de bu anlamda kendi dini liderleri yani hahamlar ya da papazlar vazifeliydi.[205]

Osmanlı mahallesindeki müttehid (bitişik, birleşmiş) yapı ve korumacılığın şekillenmesinde mahalle sakinlerinin çoğunlukla ve doğal olarak aynı din, etnik köken ve mezhepten olmaları, hem-şehrîlik ve akrabalık bağlarının oluşu gibi unsurların etkisi önemlidir. Mahallelerin oluşumundaki bu homojen yapı mahalle isimlerinin de belirlenmesinde etkili olmuştur. Memleket isimleri, meslek grupları, kurucu manevi şahsiyetler ya da önemli kimseler gibi. Birbirine bu denli organik

---

[204] Ergenç, **a.g.m**., s. 418

[205] Murat Demirci, "Osmanlı'da Mahalle, İnsanlar, Mekanlar ve Gündelik Hayat", Erişim, **http://www.degirmendergi.com/haber_detay.asp?haberID=582**, 16.04.2010. Ayrıca bkz. Tezin "Camiler ve Mescitler" bölümü, s.

bağlarla kenetlenmiş olan mahalleli yaşam alanına giren çıkanları da kontrol etmeye çalışırdı. Daracık yollar, çıkmaz sokaklar, alt katında penceresi yokken cumbasından tüm sokağın görülebildiği evler korumacılığın mimariye yansımaları olarak değerlendirilebilir. Ayrıca zenaat ve ticaret erbabının çoğunlukla mahallelerden ayrı hanlar, kapalı çarşılar gibi 'iş merkezleri' etrafında toplanması da mahallenin dışa kapalılığını ve kontrolünü kolaylaştırmıştır. Mahalleye taşınıp yerleşmek isteyen birinden de en az iki mahallelinin ve imamın kefaleti istenirdi. Ayrıca bir mahallede beş yıldan daha az bir süre oturmuş olanlar gerekli görüldüğü durumlarda memleketlerine gönderilirlerdi. Mahallenin asayiş ve güvenliğinin sağlanmasında kefalet sisteminin işlevsel anlamda katkıları olmuştur. Mahalle sakinleri birbirlerine kefil kılınmış, sonra da imamın mahalleye kefil kılınması aracılığıyla resmi anlamda devlete karşı sorumlu olmuşlardır. Bu anlamda mahallede işlenilen bazı suçlarda da müşterek bir cezai müeyyide uygulanmıştır. Özellikle faili meçhul hırsızlık, cinayet gibi vakalarda ödenmesi gereken cezai bedeller (diyet) tüm mahalleliden takside bağlanarak temin edilir, maktul yakınlarına, ilgili kişi ya da kurumlara ödenirdi.[206]

Osmanlı devletinin etnik ve dini farklılıkları kabul ederek gerekli kolaylıkları sağlaması, hak ve özgürlüklerin dağıtımında çok sesliliğe müsamaha göstermesi ve bu sayede farklı olanların farkına vararak bir arada tutması toplumsal barışın tesis edilmesini sağlamıştır. Üstelik kefalet sisteminin getirdiği toplumsal öz kontrolle birlikte asker ya da polis gibi modern devletin, gücünü rütbesinden alan asık yüzü yerine bekçilik gibi yerli ve samimi bir birimi oluşturmuşlardır. Bekçi yetkisini içinde yaşadığı halktan, gelenek ve göreneklerden alırken toplumsal dinamiklerle de güvenliğin sağlanabileceğinin bir göstergesi olmuştur. Osmanlı mahallesinde asayiş ve güvenliğin sağlanmasında önemli görevler üstlenen bekçiler imam ve bekçi başına bağlı olarak vazifelendirilirlerdi. Bekçilerin maişeti yine mahalleliden toplanan bahşişlerle sağlanırdı. Geceleri mahallede dolaşarak hırsızlık, yangın gibi durumlara müdahale ederler, halkı uyarırlar, resmi kararları halka duyururlar, Ramazan geceleri de davul çalarlardı.[207]

---

[206] Demirci, **a.g.m.** s. 3

[207] Demirci, **a.g.m.** s. 4

Osmanlı mahallesindeki bir diğer mekân da mahalle mektepleri veya sıbyan mektepleridir. Cami ve ya mescitlerin yanında, genellikle tek odalı bir taş bina şeklinde inşa edildikleri için 'Taşmektep' de denirdi. 5-6 yaşlarından başlayıp 14-15 yaşlarına kadar devam edilirdi. Sabah saatlerinde başlayan eğitime sadece öğle saatinde ara verilir, ikindiye kadar da sürerdi. Genellikle mahalle imamlarının öğretmenlik yaptığı okullar için özel olarak öğretmen yetiştiren kurumlar yoktu. Fatih döneminde girişilen, bu okullara yönelik özel bir eğitim programı da bir süre sonra uygulamadan kalkmıştır. İmam ve müezzinler, belli bir yaşın üzerinde olmak kaydıyla okur-yazar kimseler, kız öğrenciler için imam eşleri ve hafız bayanlar öğretmenlik yapabilirlerdi. Bu okullar doğrudan devlet tarafından yaptırılmayıp, devlet ileri gelenleri, ilim ehli ve cemiyet içerisinde hali vakti yerinde olanlarca yaptırılırdı. Yine okulun ve personelinin giderleri için de, düzenli gelir sağlayacak vakıflar kurulurdu. Külliyelerin bünyesinde bulunan bazı sıbyan mekteplerinde günde iki kez yemek verilir, bayramlarda fakir ve kimsesiz öğrencilere kıyafet alınırdı. Temel olarak okuma-yazma eğitimi ile birlikte dini bilgiler verilir, ahlaki sorumluluk ve uygulamalar, âmin alaylarında okumak için ilahiler öğretilirdi. İlk üç yıl içinde Kuran-ı Kerim hatim ettirilirdi. Aritmetik ve güzel yazı çalışmaları da yaptırılırdı. Perşembe yarım gün, Cuma tam gün tatil edilirdi.[208]

Osmanlı mahallesinde 16. Yüzyıl ve sonrası için bahse değer bir diğer mekân da kahvehanelerdir. Kahvenin ortaya çıkışıyla ilgili farklı rivayetler olsa da ilk kez Yemen'de içilmeye başlanılan kahve, 16. Yüzyılın başında Hicaz ve Kahire gibi merkezlere yayıldı. Yaklaşık on yıllık bir süre içerisinde, muhtemelen hac kervanlarının da etkisiyle Suriye'ye ulaştı. 16. Yüzyılın ortalarında da iki Suriyeli, Hakem ve Şems İstanbul'da ilk kahvehaneyi açtılar. Bazı kaynaklara göre de bu işten bir servet kazandılar. Çok önemli bir ticaret aracı haline gelen kahvenin ve kahvehanelerin kimi zaman bazı Müslümanların muhalefetine, türlü tartışmalara ve yasaklara rağmen yaygınlaşmasında, menşei ve yapısı itibariyle sadece Müslümanlara özgü bir kurum oluşu önemlidir.

[208] Demirci, **a.g.m.**, s. 5; Osmanlı'da eğitim için ayrıca bkz. Tezin câmiler, medreseler, küttâblar ve tekkeler bölümleri.

İstanbul'da da kahvehaneler farklı tepkilere neden olmakla birlikte kısa sürede sevilip yaygınlaşmıştır. Evlerde şartların her zaman uygun olamayacağı, cami ve mescit gibi diğer sosyal mekânların da belli kurallar dâhilinde kullanıldığı göz önüne alınırsa; erkekler için ister gündüz ister gece olsun evden çıkmak, sohbet etmek, farklı hadiselerden haberdar olmak, zamanla yaygınlaşacak meddahlar ve türlü eğlencelere katılmak elbette yeni ve cezbedici bir şey olmalıydı. Üstelik kahvehaneler sadece dünyevi bir eğlence alanı değil, aynı zamanda gezici dervişlerin, din adamlarının türlü hikâyeler ve nasihatlerle müşterileri eğlendirirken bilgilendirdiği mekânlardı. Din adamları, dönemin münevverleri, edebiyatçılar kahvehanelerin gediklisi haline geldikçe, bu mekânların bazıları bir kıraat ve entelektüel toplantı yeri haline de geldi. Kitap, gazete gibi yayınların da buralarda okunması sebebiyle kıraathane ismi de verildi. Hatta bir dönem kahvehanelerin bu özelliğine atıfta bulunularak halk arasında 'Mekteb-i İrfan' bile denilmiştir. Tabii bu tâbir, bütün kahvehaneler için geçerli değildi. Bu mekânlar da kendi arasında kategorize olmuşlardır. Mahalle kahvehaneleri, semai kahvehaneleri, yeniçeri kahvehaneleri, esrar kahvehaneleri, tulumbacı kahvehaneleri…[209]

2.2.3.3 Osmanlı Şehirlerinde Yerleşim Düzeni

Yerleşim düzeni, şehir planlarının ortaya konmasında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı şehirlerinin yerleşim düzenini dört ana başlıkta incelemek mümkündür. Bunlar aynı zamanda geleneksel Osmanlı şehirlerinin karakteristik ifadeleridir.[210]

Şehrin önemine göre genellikle haftanın belirli günlerinde pazar yeri olarak kullanılan küçük bir meydan; Osmanlı şehirlerinde görülen ortak özelliklerden birini teşkil eden ve eski şehrin merkezini oluşturan meydanlar, şehrin önemli bir unsuru durumundaydı. Meydanlar, Osmanlı şehir düzeninde birden fazla işlevin bir arada bulunduğu alanlardı. Aynı zamanda şehrin idari, ekonomik, sosyal ve kültürel

---

[209] Demirci, **a.g.m.** s. 6

[210] Mehmet Bayartan, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, İstanbul, sayı 13, 2005, s.88

fonksiyonlarının büyük bir kısmının gerçekleştiği, birçok kompleksin bulunduğu ve bir şehrin kalbinin attığı alanı ifade etmekte idi.

Şehrin önemine göre büyük ya da küçük Ulu Cami denilen merkezi bir cami bulunur. Cami Osmanlı şehrinde önemli yeri olan bir yapıdır. Öyle ki gerek dini ve gerekse sosyal ve kültürel birçok hizmetin yerine getirildiği bir mekân olarak cemaatin toplandığı bir merkez nokta idi. Şehrin büyüklüğüne göre değişen bir çarşı; Osmanlı şehirlerinde olmazsa olmaz denecek kadar öneme sahipti. Çarşı, şehrin meydanında olan ve önemli işlevleri olan bir alandı. Sadece bir üretim ve alış veriş alanı olarak ekonomik açıdan çok şey ifade eder. Nitekim çarşı toplumsal ilişkilerde sosyal ve kültürel bir bütünlük ifade ederken şehirde camiyle birlikte bir toplanma noktası teşkil etmekteydi.

Şehrin hemen hemen tüm işlevsel alanlarının içinde bulunduğu ve şehrin tüm hizmetlerinin yerine getirilmesinde önemli bir yeri olan cadde ve sokak sistemlerinin, Osmanlı şehrinde özel bir yeri vardır. Meydandan itibaren ışınsal bir şekilde çevreye doğru yayılış gösteren bu sistem, mahallelere bağlanan caddelerde sokaklara göre daha geniş ve daha düz bir akış izlerken, yerleşim alanlarında bulunan sokaklarda bu, dar ve dolambaçlı (ivecaçlı) olarak kendini göstermektedir. Şehir meydanında ulu camiden ve çarşıdan ışınsal şekilde yayılan eski ana caddeler ve bu caddeleri çeşitli açılardan kesen dolambaçlı ve çıkmaz sokaklar, aynı zamanda Osmanlı şehrinin karakterini ortaya koyar. Osmanlı şehirlerinin planlarına şekil veren unsurlardan biri olan ivicaçlı sokak sisteminin önemli olan bazı faktörleri vardır.

İslamiyet'in etkisi olmuştur. Kişi ve gurupların müdahale ve tecavüzleriyle eğri büğrü, düzensiz bir şekle sokulan sokaklar, mahremiyeti ve özellikle de güvenliği temin için uç bölgelerinden kapatılarak çıkmaz hale getirilmiş, böylece başkalarının geçişine kapatılan sokak, belirli bir guruba ait özel bir yola dönüştürülmüştür. Evler doğrudan sokağa değil sokağı sınırlayan duvar gerisindeki

avluya açılarak, aile hayatı gizlenmeye ve hususileştirilmeye çalışılmıştır.[211] Böylece konutlarda yaşayan aileler özel bir yolla çarşıya, buradan da merkeze ulaşmışlardır.

Şehirlerin yerleşim düzeninde ivicaçlı sokak sisteminde Türk kültürünün de etkisi olmuştur. İskâna tabi tutulan çeşitli aşiretlere bağlı obalar ve oymakların yerleştikleri alanlar -ki bu alanlar şehirlerde mahalle şeklinde idi- gerek kültürel gerekse geleneksel bağlamda kendi içinde kapalı bir sistem teşkil etmekte, bu suretle merkezden çevreye şehrin dağılmasını önlemek amacını gütmekteydi. Bu husus, şehirlerde sokak sistemlerinin bu düzeni almasında önemli rol oynamaktaydı. Sokak sisteminde kapalılığın ön planda olması bu sokak tiplerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

2.2.3.4 Osmanlı Şehrinde Kullanım Alanları

Türk kültürünün bir mirasçısı olarak bilinen Osmanlı şehri, Türk-İslam sentezinin ortaya koyduğu bir modeldir. Osmanlı şehrine baktığımızda mekânsal kullanım açısından şehirde birbirinden farklı üç işlevsel gurubun varlığını görmekteyiz. Bunlar şehrin morfolojisini oluşturan unsurlar olup karakteristik Osmanlı şehrini meydana getirir.[212]

Konut Dokusu ve Mesken Alanları: Osmanlı şehirlerinde yerleşme dokusunu meskenler oluşturmaktaydı. Mesken alanları, geleneksel doku içinde dar ve kıvrımlı sokakların her iki yanında yer alan ve şehrin fiziki mekânlarının nicelik açısından en yoğun ve en karakteristik kesimini oluşturmaktaydı. Bu alanlar toplumun en küçük birimi olan ve toplumun çekirdeğini oluşturan ailelerin oluşturduğu alanlardı. Mesken alanları, şehrin kamusal ve ortak alanlarından keskin çizgilerle ayrılmaktaydı. Nitekim mesken; ekonomik, dini, idari, sosyal, hukuki ve kültürel işlevlere sahip olan ve ortak kullanım alanları olarak bilinen mekânlardan farklı olarak iş hayatından tamamen soyut bir alan olarak belirir. Meskenler, çevre şartlarını olduğu kadar yerleşmeyi de karakterize eden bir özelliğe sahiptir. Evler,

---

[211] Yılmaz Can, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfi Yayını, 1995, s. 115

[212] Bayartan, **a.g.m.** s.89

arazinin elverişsizliği nispetinde birbirinin görünümünü engellemeyecek biçimde yamaçlara yerleşmiştir. Bu yönüyle Osmanlı şehrinin karakteristik meskenleri, geleneksel konut dokusu içinde Türk kültürünün gittiği her yere vurduğu bir damga gibidir ve başka kültürlerin oluşturduğu evlerden hemen ayrılır; belirgin bir yapı tipi olarak kendi ağırlığını ortaya koyar.

*Ekonomik Etkinliklerin Gerçekleştiği Alanlar***:** Osmanlı şehirlerinde konutlar dışındaki yapılar daha çok hizmetlere yönelik amaçlar için yapılmıştır. Bu sayede kentte yaşayanlar arasında önemli ölçüde sosyolojik bir bağ tesis olunmuştur. Nitekim Osmanlı şehrinde, kamu yaşamı ve açık mekânlarda hep beraberce sık sık zaman geçirme bağlamında toplumsal ve psikolojik bir eğilim vardı. Osmanlı şehrine ait imgeyle esas düğüm noktası ve toplumun temsil gücü, günlük yaşamda çarşıya ve büyük cami avlularına emanet edilmişti.[213]

Osmanlı şehrinin en geniş fiziki mekânı çarşıdır. Osmanlı çarşısı, bir uzun çarşı ve bu çarşıya açılan her iş kolunun yer aldığı diğer küçük çarşılardan meydana gelir. Ayrıca şehir ticaretinin kalbi sayılan bedesten ve hanlarda Osmanlı şehrinin fiziki mekânlarının bulunduğu alanlar olarak ortaya çıkar.

*Diğer Etkinliklerin Gerçekleştirildiği Alanlar***:** Osmanlı şehirlerinde, şehirlerin kamusal ve ortak alanlarını oluşturan mekânlar, şehrin önemli işlevsel guruplarından birini teşkil etmektedir. Bunlar içinde camiler şehrin sadece dini fonksiyonlarını yerine getiren bir mekân değil aynı zamanda bir sosyal kurum niteliğinde idi. Ayrıca imaretler, aşevleri, darüşşifalar, kütüphaneler, sıbyan mektepleri, kapalı çarşılar, bedestenler, karakollar v.b yerler Osmanlı şehrinde, idari, kültürel, dini ve sosyal etkinliklerin gerçekleştiği mekânlar idi. Adı geçen bütün bu mekânlar tezimizin ilerleyen kısımlarında ve kendi bölümlerinde detaylı olarak incelenecektir.

---

[213] Maurice Cerasi, **Osmanlı Kenti-Osmanlı İmparatorluğunda 18.-19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 198

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK ŞEHİR GELİŞİMİ VE YÖNETİMİNDE VAKIFLAR

Şehir yaşantısı ibadethane merkezli bir yerleşim etrafında sürüp giderken, zamanla yol, köprü, su ve su yolları, mektep vs ihtiyaçların çoğalması ve mevcut yönetim bütçesinin büyüyen ve çoğalan ihtiyaçlara cevap vermekte zorlanması, yönetimi ellerinde bulunduran elitlerle diğer insanları yeni arayışlara zorlamış, büyüyen ihtiyaçların halledilerek halkın daha mutlu bir hayat sürebilmesini temin maksadıyla varlıklıların, yoksullar lehine feragatlerinin temini yolları aranmıştır. İşte bu arayışlar, önce yöneticiler ve daha sonra da diğer varlıklı kişiler eliyle yeni bir oluşumu doğurmuştur ki, bunun ismi vakıf medeniyedir.

Vakıf kurabilmek için, sahip olduğu imkânları başkalarıyla paylaşma olgunluğuna erişmiş, hür, reşit, bâliğ ve medeni hakları kullanmaya ehil insana; üzerinde herhangi bir kısıtlama bulunmayan, serbest kullanıma hazır, vakfedilecek mal varlığına ihtiyaç bulunmaktadır. Her şeyden önce bu niteliklere en fazla sahip olan kesim dâimâ yönetici sınıftı. Bu sebeple, vakıfların teşekkülü, yöneticiler sınıfı eliyle oluşmaya başlamıştır.

Hükümdarlar ve yakınları ile devlet ileri gelenleri, yüksek paye ve mansıp sahipleri, her zaman toplumun iktisadi bakımdan en güçlü sınıfını oluşturmuştur. Bu üst yönetici sınıftan sonra, bunlara yakın olan zümreler, siyasi iktidardan kuvvet alan feodal sınıflar (eşraf ve âyan) gelmektedir. Bunları da halk içinde itibar sahibi olan, aynı zamanda devlet ileri gelenleriyle iyi ilişkiler içinde bulunan ulema ve tarikat mensubu ruhani liderler ile orta tabakayı oluşturan tüccarlar ve zanaatkârlar takip ediyordu. İşte vakıflar, önce bunlar eliyle kurularak hizmete başlamış ve zamanla ve büyük ölçüde de dinî saiklerle ve İslâm'ın yardımlaşma prensibinin motor gücüyle bir büyük hamleler topluluğu halini almıştır ki, bu bölümde geniş olarak ele alınacaktır.

Yaptığımız bu araştırmada, vakıf müesseselerinin, İslam öncesi ve sonrasında ve bilhassa Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, şehirlerin yeniden

teşkilatlandırılmasına olduğu kadar, yeni yerleşme merkezlerinin açılmasına ve yeni açılan bu merkezlerdeki sosyal hayata da geniş ölçüde hizmet etmiş olduğunu görmüş bulunuyoruz. ”Osmanlı Devleti'nde Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler” adlı önemli bir makalesinde Ö. L. Barkan[214], derviş tekkelerinin birçok köyün çekirdeğini teşkil ettiğini göstermiştir. Diğer taraftan, Devletin kuruluş dönemi esnasında, her şehrin fethinden sonra, devlet adamlarının ve diğer servet sahiplerinin bu şehirlerde vakıf olarak birçok yeni kuruluşlar -kamu eğitimi ve dinî müesseseler olarak camiler, medreseler, tekkeler, beledî ve sosyal hizmetlere tahsis edilmiş çeşmeler, sebiller, imaretler, hastaneler- açtıkları da bilinmektedir. Ayrıca Osmanlı yöneticileri, şehrin Türk Müslüman nüfusunu arttırmak gayesiyle oraya Orta Asya'dan gelen Türk göçmenleri yerleştiriyorlardı. Vakıf müessesesi sayesinde gerçekleştirilen bu faaliyetler elbette bir taraftan bu bölgelerin fizikî çehresini değiştiriyor, diğer taraftan da oralara yeni bir kültür taşıyorlardı. Bu araştırma bize, devletin kendisini, vatandaşının canını, malını korumak, asayişi sağlamak, sınırları muhafaza etmek ve devlet düzenini muhafaza etmekle mükellef tuttuğunu; bunlar dışında kalan; bayındırlık eserleri inşâ etmek, vatandaşın eğitimini sağlamak, onun ibadetine yarayacak yapıları vücuda getirmek ve sair hususlarda varlıklı şahıslardan da önemli hizmetler beklediğini ve aldığını göstermiştir. Devlet, askerinin üzerinden geçeceği yolları, köprüleri, barındığı kaleleri ve kışlaları ve silahlını temin edeceği fabrikaları yaptırmış; bunlar dışında kalan cami, mektep, çeşme, imaret ve sair hizmetlerin büyük bir kısmını varlıklı vatandaşından almıştır. Bu eserlerin asırlarca hizmetini ve ayakta kalabilmelerini de yine hamiyet sahibi vatandaşlar yürütmüşlerdir.

II. Bayezid devri (1481-1512) müelliflerinden Cantacasin, o devir için şöyle der: "Küçüğü ve büyüğü ile Türk ileri gelenleri (seigneurs Turcaz), cami ve hastane yaptırmaktan başka bir şey düşünmezler. Onları zengin vakıflarla techiz ederler. Yolcuların konaklaması için kervansaraylar inşa ettirirler. Yollar, köprüler, imaretler yaptırırlar. Türk büyükleri, bizim senyörlerimizden çok daha hayır sahibidirler. Son derece misafir severler. Türk, hristiyan ve yahudileri memnuniyetle misafir ederler. Onlara yiyecek, içecek ve et verirler. Bir Türk, karşısında yemek yemeyen bir

[214] **Vakıflar Dergisi**, 1942, cilt 2, s.279-386.

adamla Hıristiyan ve Yahudi bile olsa yemeğini paylaşmamayı çok ayıp sayar[215]. D'Ohsson'a göre bu derece hayırseverliğin menşei İslâm dinidir. Şöyle der: "Kur'ân, Türkleri, dünyanın bütün milletlerinin en hayır ve en insan severi yapmıştır."

Böyle bir hayırseverlikle yola çıkan insanlar, yeni yerleşim merkezlerinin kurulmasına büyük katkı sağladıkları gibi, eski köylerin büyük merkezlere dönüştürülmesini de sağlamışlardır. Bugün Romanya'da bulunan Sulina şehrinin, Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa'nın vakıfları sayesinde kurulduğunu kaynaklarımız göstermektedir. Diğer taraftan III. Ahmed devrinin meşhur sadrazamlarından Damad İbrahim Paşa'nın, doğum köyü olan Muşkara'yı büyültmek ve güzelleştirmek gayesiyle, orada câmiler, mektepler, medreseler, kütüphâneler, imâretler, çeşmeler, hanlar, hamamlar gibi binâlar ile sosyal ve ilmî eserler yaptırdığı ve köyün nüfusunu çoğaltmak için oraya göçebe aşiretleri iskân ettiğini görmek ilgi çekicidir[216]. Muşkara köyü bu kuruluşlar sayesinde kısa zamanda büyük bir şehir olmuş ve İbrahim Paşa şehrin adını "yeni şehir" anlamına gelen Nev-Şehir olarak değiştirmiştir. Şehrin gelişmesini teşvik etmek için de, vakfiyesine, şehir halkının ödemek zorunda olduğu bazı vergilerin hazineye kendi vakıflarının gelirleri üzerinden ödeneceği şartını koymuştur.[217]

İnsanlar büyük yerleşim yerleri oluştururken bazı kıriterlere muhakkak dikkat ederlerdi. İşte bu kıriterler Anadolu coğrafyası ve Osmanlı toplumu için coğrafyanın yaşayış standardına uygunluğu ve ekonomik olarak insanlara bir takım kolaylıklar sağlayabilmesi, yani; cazibe merkezi olabilecek hususiyetleri üzerinde taşıması şeklinde özetlenebilir. Vakıflar bu aşamada coğrafyayı ekonomik olarak insanlara cazip hale getiren unsurlardan biri kabul edilmelidir. Şöyle ki; vakıflar sayesinde pek çok iş alanı oluşmuş, pek çok hizmet insanlara ücretsiz olarak verilmiştir. Bu gibi şartlar insanları vakıfların bulundukları bölgelere yöneltmiştir. O halde vakıfların belediye hizmetlerindeki ilk katkısı bizzat şehirlerin nüvesini

---

[215] **Osmanlıda vakıflar**, erişim: www.mihr.com/webs/osm/sistem/vakiflar.htm, Ocak 2010

[216] Vakıfların şehirleşme açısından önemi için bkz. B. Yıldız, **Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sisitemi**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, Cilt V, s. 17-33.

[217] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları 1956, c. IV, s. 156

oluşturmak, ilerleyen dönemlerde de mahallelerin oluşmasını sağlamak olmuştur.[218] Bu özellik hemen hemen bütün Osmanlı yerleşmelerinde görülür. Örneğin, XVI. asır Manisa'sında Göktaşlı, Attar Ece, Cami-i Cedid, Cami-i Kebîr, Eyne Ali mahalleleri gibi cami ve mescid çevresinde olan mahalle sayısı 1531'de 32, 1575'te 34 tür.[219] Diyarbekir şehrinde de XVI asırda 27 mahallenin tamamı vakıf eserleri çevresindedir.[220] Vakıf esreleri sayesinde küçük bir köyün kasabaya veya bir şehre dönüştüğü de görülen bir olaydı. Konya'ya bağlı Argıthanı beldesi yapılan bir han, cami ve buna bağlı külliye ile adeta yeniden inşa edilmiştir.[221]

Osmanlı Devleti'nin, sosyal ve ekonomik zenginliği açısından en çok etkili olabileceğine hükmettiği yerlerde vakıfların kuruluşunu yönlendirecek biçimde çalıştığı göz ardı edilemez bir husustur. Mesela, zabıta ekiplerinin ticari hareketleri koruyacak biçimde yerleştirilemediği tehlikeli geçitlerde, yüksek rütbeli devlet memurları kendi vakıflarını kuruyorlardı. Bu kurumlar, gelecekte kentsel yerleşimlerin çekirdeğini oluşturdular. Osmanlı Devleti, denetimindeki çok geniş bölgede kentleşmeyi ve ekonomik gelişmeyi, bu şekilde sağlayabildi. Sarayova, Novi Pazar, Nova Varos, Mirkoniç Grad ve diğer şehirlerin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetindeki gelişme şekli budur.[222] Bosna-Hersek bölgesindeki şehirlerin %80'i de bu sistem sayesinde gelişmiştir. İçlerinden bazıları, orijinal mimari özelliklerini bugüne kadar korumayı başarmışlardır. Doni Vakıf, Gomi Vakıf ve Varcar Vakıf gibi şehirler, vakıf müessesesinin hatırasını isimlerinde bile korumuşlardır.[223]

3.1 BELEDİ HİZMETLER VE VAKIFLAR

Bu kısa araştırmamızda görebildiğimiz kadarıyla, Osmanlı şehirleri 1856'ya kadara belediye teşkilâtından mahrum idiler. Belediye hizmetleri için, şehir

---

[218] Özer Ergenç, **Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurallarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler**, VIII.Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976,(Kongreye sunulan bildiriler, Ankara 1981, Cilt II, s. 1270).

[219] Feridun M. Emecen, **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 51

[220] İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 28.

[221] Cengiz Orhonlu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1990, s. 129.

[222] Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, s.157

[223] Hatıdza Car-Drında, **XVII. Yüzyıl Bosna Sancağı'nda Vakıf Müesseseleri**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 63

sakinlerinden vergi alınmıyordu; bu hizmetlerin yapılabilmesi gayesiyle, devletin düzenli bir mali yardımı da söz konusu değildi. Vakfiyelerin tetkiki, bütün belediye teşkilâtının üstlendiği hizmetlerden büyük bir bölümünün vakıf müessesesi tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Günümüz belediyeleri, verdiği hizmetleri halktan aldıgı vergiler ve devletin genel bütçesinden aktarılan kaynaklarla devam ettirirken; vakıfların, halktan tek kuruş almadan, üstelik zaman zaman da halkın borçlarını dahi ödemek suretiyle faydalı olma gayreti içinde olduğunu ifade etmek bir hakşinaslık olacaktır. Vakıf müesseseleri hizmetleriyle belediye hizmetlerini birbirinden ayıracak en önemli farkın bu husus olduğu kanaatindeyiz.

Vakıfların belediye hizmetleri sadece şehirlerin gelişmesine yardımcı olmaktan ibaret değildi. Osmanlı şehirlerinde ayrı bir belediye teşkilatı veya bu işleri yerine getiren devletin bir kurumu görülmemektedir. Bu durum 1856'ya kadar sürmüştür.[224] Ancak teşkilatlanmanın yokluğu şehirdeki belediye hizmetlerinin yürütülmediği manasına gelmemektedir. Gerçekte bu hizmetlerin çoğu bu tarihe kadar vakıflar kanallıyla yürütülmektedir.

Şehirlerin su ihtiyacı çoğu zaman vakıfların ilgi alanına giriyordu. Suyun sağlanması yanında, taksimi sonucu ortaya çıkan çeşmelerin kırsal alanda su kuyularının, yazları soğuk su ihtiyacını karşılayan sebillerin korunup, bakılması hizmetleri vakıflarca karşılanıyordu. Bu konuda XVI.yüzyılda Hasankeyf'te bulunan bir su vakfı iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bu vakıf Eyyubiler döneminde kurulmuş olup, suyun taksim edileceği yerleri belirler, ancak; bakımını mülk sahiplerine bırakır.

Vakıfların belediye hizmetleri su ile sınırlı değildir. Yol inşaatı, köprü inşaatı, bahçeler oluşturulması, aydınlatma gibi çalışmaları da vardır. Yol inşaatı konusunda büyük vakıflardan pay ayrıldığı, İstanbul'daki Süleymaniye Camii Evkafı'ndan Yedikule'den Eğrikapı'ya kadar kale haricinde Çekmece yolunda olan

[224] Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri Gelişimi ve Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt VII, 1968, s. 53-73...

kaldırımların tamirine 1.025 kuruş verildiği,[225] köprü inşaatı ve bakımı konusunda Diyarbekir ve Hasankeyf'te birer vakfın hizmet, verdiği, bahçeler konusunda bazı şehirlerde hoş mekânlar inşa edildiği, nihayette XVIII. asırda kandilciler tayin ederek, lamba ve yağ alarak aydınlatma ile ilgili hizmetlerde bulunan vakıfların olduğu bilinmektedir. [226]

3.2 SOSYAL HİZMETLER VE VAKIFLAR

İslam ve özellikle Osmanlı dünyasında uzun tarihî seyri içinde hemen hemen her sahaya el atmış olan vakıfların, bu sahalarla ilgili meydana getirdiği eser ve tesisler küçümsenmeyecek kadar çoktur. Dünyanın, her zaman ve bölgesinde görülebilecek yoksulların, elem ve ızdırabını gidermek, yol, köprü, çeşme, su bentleri, okul, cami, kervansaray, hamam vs. gibi hizmetleri yerine getirmek suretiyle topluma faydalı olan vakıfların pek çok çeşidi bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, vakıf eserler, sadece köy ve kasabalarda değil, şehirlerde de sosyal yardım, sağlık, sanat, ziraat ve bir irfan şebekesi halinde hem maddî yönden toprağın üstünü, hem de manevi açıdan toplumun içini kaplamış bulunuyordu. Aslında o dönemlerde köy ile şehir birbirlerinden sadece büyüklük ve nüfus çoğunluğu bakımından farklı idi. Sosyal yapı ve ekonomik teşkilat bakımından neredeyse müşterek özellikleri taşıyorlardı. Sosyal ve medeni gelişmeler bakımından aralarında pek fark yoktu. Bu bakımdan, gerek kültür, gerek sanat faaliyetleri, gerek ekonomik ve sosyal faaliyetleri bakımındın baş başa gidiyorlardı.

Bir taraftan ıssız dağ başları, tehlikeli boğazlar, uçlar, derbentler, serhadler ve kaleler kendi imkânları ölçüsünde minyatür birer şehir ve medeniyet merkezi olurken eyâletler, vakıflar ve tesisler zincirine ilave edilen yeni yeni âbidelerle süslenip gidiyordu. Vakıf, imar ve hayrat anlayışında hareket eden kolektif şuurun himmetiyle, köy, kasaba ve şehirler alınlarına yedikleri Müslüman - Türk damgası ile

---

[225] Orhonlu, **a.g.e.** s. 43

[226] Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asırda Türk Toplumundaki Rolü", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt XIV, 1982, s. 6

âdeta Cennet misali şenlenip bereketlenmişlerdi. Bununla beraber birbirlerine el uzatırcasına şehri şehre, köyü köye bağlayan hanlar, kervansaraylar, köprüler, çeşmeler, camiler, mescitler, tekkeler, bağlar, bahçeler ve çiftliklerle bir sanat mozayiği gibi işlenen vatan topraklarının muhteşem manzarasını olduğu gibi resmetmek pek mümkün değildir.[227]

Vakıflar sayesinde, Türk dünyasının her bölgesinde binlerce şahsiyet, çaba ve gayretleri ile kazandıkları kendi öz mallarını toplumun diğer fertlerinin yararına hizmet sunacak hayrat kurmak suretiyle şefkat ve merhamet prensibini müşahhas bir hale getirmişlerdi. Bu şahsiyetler, meşru yollarla kazandıklarının fazlasını, âmme hizmetlerine aktararak sosyal adaleti de gerçekleştiriyorlardı.

Toplumun, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarında etkili olduğunu gördüğümüz vakıf müessesesi sayesinde şahsî servetler, sayısız köy ve şehirde Müslümanların hizmetine girmişlerdir. Bu servetler, bazı camilerin çevresinde medrese, imaret, çeşme, sebil, kütüphane, hastane ve hamam gibi diğer kuruluşlara dönüşerek imaret külliyelerini meydana getirmişlerdi. Bu türden külliyeler, Türk dünyasının her tarafına yayılmış bulunuyorlardı.

Bütün vakıf ve hayrâtın içinde en dikkate değer olanı şüphesiz külliyelerdir denebilir. Bu manzumelerde merkezi ağırlık, ibâdethâne olan camilere verilmekle birlikte, bu ana unsurun etrafında ruh ve beden ihtiyaçlarının her çeşidine cevap veren bir site kuruluyordu. Camii ortasına alan külliyede, medrese, kütüphane, misafirhane, aşhane, şifahane, tabhâne, han veya kervansarayla sosyal hayat canlı bir site haline getiriliyordu. Böyle bir uygulama ile Osmanlılar, ibadet yerlerini bile belli ve muayyen bir işte dondurup hayatın günlük ihtiyaçlarına kapamamış oluyorlardı.

---

[227] Samiha Ayverdi, "14. Asırdan Bu Yana Türk İctimaî Müesseselerine Kısa Bir Bakış", **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı**, Ankara, MEB. Devlet Kitapları Yayınları, 1977, s. 158.

Osmanlı dünyasında, insanların yararına olan ve aklımıza gelebilecek her sahada vakıflar yapılmıştı. Tamamı olmamakla beraber vakıfların el attığı sahâlârı ve bununla ilgili olarak ortaya çıkan eserleri şu şekilde sıralayabiliriz:

3.2.1 İmaretler

Günümüz belediyelerinin Aşevlerinde fakir-fukaraya verdikleri yeme-içme hizmetlerinin, bir vakıf kurumu olan imâretler vasıtasıyla görüle-geldiğini, önemine binaen zikretmeliyiz. İmâretler çok büyük bir sosyal yardım müessesesi idiler. İçlerinde hayret uyandıracak derecede muazzam olanları vardı. Nisbeten küçük bir müessese olan I. Sultan Murad'ın İznik'teki İmârethanesi bile, günde 2000 muhtaca yemek dağıtıyordu. İstanbul'da II. Bayezid İmâreti, günde 1000 muhtaca iki öğün yemek dağıtıyordu[228] Kânûni'nin yaptırdığı Süleymâniye İmâreti'nde ise, medresenin 600 talebesi ve hastalar dışında sayısız muhtaca yemek veriliyordu[229]. Bu imâret, bir büyük mutfakla üç yemek salonundan ibaretti. Arka tarafta, yolcuların hayvanları için bir ahır vardı ve burada da yolcuların hayvanları bedava yiyip tımar ediliyordu. Bir yolcu, bu şekilde ancak üç gün ve tamamen tek kuruş ücret alınmadan misafir ediliyordu. Misafir yolcuların beş kişisi bir sofraya alınıyor, her öğünde böyle 40 sofra kuruluyordu. Demek ki, yalnız yolcu sıfatıyla günde 200 kişi yemek yiyordu. Her yolcuya günde 50 dirhem bal, misafirin hayvanına günde bir şinik arpa veriliyordu. Padişahın vakıf şartı böyleydi.

XV. asrın ilk yıllarında, sadece Bursa'da 7 imâret vardı. Alman gezgini Schiltberger'e göre bu imârette "hristiyan, mûsevî veya putperest olmasına bakılmaksızın, her yoksul, yiyip içebiliyordu." Bursa'nın 1400 yıllarında, Yıldırım Bayezid devrinde, Osmanlı taht şehri Edirne'ye nakledilmeden hemen önceki yıllarda, Bursa nüfusunu 200.000 olarak vermektedir.

---

[228] Sarkis Sarrâf Hovannesyan, **Payitaht İstanbul'un Tarihçesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 135, not 2

[229] Hovennesyan, **a.g.e.** s. 135, not 3

Görüldüğü gibi imâretler, şehirler hayatında son derece önemli bir konuma sahip idiler. Vakıf kurucuları, imâretlerinde çalışacak aşçı, ambarcı, fırıncı, hizmetçi, kapıcı gibi şahısları bizzat tayin ederler; bunların ücretleri de, bu imâretlere ait vakıflar gelirlerinden karşılanırdı. Ayrıca, imâretlerde verilen sabah çorbası, öğle yemeği veya akşam yemeği için gereken her türlü erzak da, bu imaretlere tahsis edilen vakıflar gelirlerinden karşılanıyordu. D'Ohsson'a göre, imâretlerde fakirlere her öğün bir ekmek, bir tabak dolusu koyun eti ve bir tabak dolusu sebze verilmektedir. Fakir olarak tanınmış ailelere ayrıca günde 3 ilâ 6 akça nakdî yardım yapılıyordu. Fatih imaret ve kervansarayında her şeyin mükemmel ve bedava olduğunu, orada yalnız fakirleri değil, kibar yolcuları da gözleriyle gördüğünü nakleder.[230]

Bir vakıf müessesesi olan imaretlerin önemini daha iyi anlatabilmek için, yalnız İstanbul'da bulunan imaretlerin, D'Ohsson'a göre, her gün, otuz binin üzerinde insanı beslediğini ifade etmek yeterli olacaktır.[231] Öte yandan, bazı vergileri, halkın bazı grupları ödemeye muktedir değillerdi. Bu gibi önemli bir gruba destek, yine vakıf kurucuları tarafından sağlanmakta idi. Bu vergiler, genel olarak "avârız" ismiyle anılan vergilerdi. Bazı vakıf kurucuları vakfiyelerine, bu vergilerin vakıf gelirleri içinden ödenmesi şartını koyarak, fakir-fukaraya son derece önemli bir katkı sağladıkları gibi, bu vergilerin kolayca toplanmasını temin ederek devlete de önemli bir hizmette bulunmuşlardır.

Müslüman Türk toplumunun ekonomik ve sosyal hayatında en çok kullanılan kelimelerden biri olan "imaret"in temeli, vakıf sistemine dayanmaktadır. Sadece Allah rızasını gözeterek kurulan hayır tesislerimizden bir olan imaret, yüzyıllar boyu talebe, yoksul ve kimsesiz halk ile gelip geçen (âyende ve revende) yolculara hizmet etmiş; kendi imkânları ölçüsünde toplum hayatını etkileyecek derecede faaliyet göstermiştir. O dönemin eğitim-öğretim kurumu olan medrese öğrencisi, yoksul halk ve yolcuların yemek ihtiyacını karşılayan ve dar anlamıyla "aşevi" demek olan imaret, geniş ve daha kapsamlı bir ifade ile şu şekilde tarif edilmektedir.

---

[230] **Osmanlıda Vakıflar**, erişim: www.mihr.com/webs/osm/sistem/vakiflar.htm, Ocak 2010

[231] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi**, s. 248

"Mamuriyet, ümran, bir yeri mamur ve âbadan etme. İmaret-i bilâd. Fukaraya ve medreseler sükkânına (sakinlerine, eğitim öğretim görenlere) ekmek ve çorba vs. pişirilip vermeye mahsus hayrat meüessesâtı."[232] Maddî ve bir derecede de manevî ihtiyaçların giderildiği yer olan imâretler, mektep çocukları ile medrese talebesinin ekmek ve iki kap sıcak etli sebze yemeğinden ibaret olan gıdalarını aldıkları ve yatıp katlıkları yerler olarak da tarif edilmektedir.[233] Eksik bir tarif olmakla birlikte, bir yabancı tarafından dile getirilen bu ifadeler, imaretlerin, özellikle eğitim ve öğretim için ne kadar hizmet gördüklerini göstermektedir.

İmaretin, dar anlamı yanında kazandığı geniş kapsamlı anlamı ise daha değişiktir. Bir şehir veya kasabanın nüvesini teşkil eden külliye diyebileceğimiz bu müessesenin kapsamına cami, medrese, bîmarhâne (hastane), aşevi, tabhâne, mektep, kervansaray, kütüphane, hankâh, arasta, hamam, meşrûta binalar vs. gibi insanlara yararlı olan tesisler girmektedir.[234] İmaret külliyesinin kapsamına giren tesislerin azlığı veya çokluğu, vakfın imkânlarına göre değişirdi. Genellikle bir cami etrafında toplanmış olan ve yukarıda isimleri belirtilen tesislerin meydana getirdiği imaret külliyesi, şehirlerin teşekkülünde ve gelişmesinde de önemli bir rol oynuyordu. Gerçekten Ömer Lütfi Barkan da konu ile ilgili önemli makalesinde imaret sitesi denilen tesisler manzumesi veya külliyelerin Osmanlı Devleti'nde şehirlerin kurulup gelişmesinde keza ülkenin sosyal ve ekonomik hayatında oynadıkları rolden bahseder. Ona göre bu siteler, genellikle bir cami etrafında kümelenmiş olan tesislerden meydana gelmektedir.[235] Biraz önce kendilerinden bahsettiğimiz bu tesisler, kültür ve sosyal yardımlaşmanın gelişmesinde büyük hizmetler görüyorlardı. İmaret sitelerinin yeni kurulacak olan şehrin veya eski bir şehrin yeni bir semtinin çekirdeğinin teşkil ettiğini Bursa, Edirne, İstanbul, Anadolu ve Rumeli'deki birçok şehrin topoğrafik planları incelendiği zaman açıkça görülür. Bu şehirlerin, söz

---

[232] Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul, Alfa Yayınları 1998, s. 950

[233] Cl. Huart, **İmaret**, İstanbul, MEB Yayınları, 1988, s. 985

[234] Osman Nuri Ergin, **Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi**, Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üzerine Seçmeler, İstanbul, T.C Marmara Boğazları Belediyeler Birliği Yayını, 1987 s. 19.

[235] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul 1962- 63, XXIII/1-2, s. 239

konusu "İmaret Sitesi"ni teşkil eden belirli bir takım âbidevî binaların etrafında nasıl oluştuğunun görülebileceği de yine Barkan tarafından belirtilmektedir.

Gerek ilmî, gerekse kültürel müesseselerin faaliyet ve gelişmelerine paralel olarak sosyal amaçlı tesislerin de gelişmesine gayret eden Osmanlı toplumu, ülkenin en uzak bölgelerinde bile hayır ve yardımlaşma kurumlarının tesisi için gayret sarf ediyordu. Bu sebeple yapılan her medresenin yanında veya civarında birer imaret vücuda getirilerek dinî ve ilmî alanlarda eğitim gören kimselerin geçim sıkıntısı çekmemelerine büyük itina gösteriyordu. Filhakika, İslam dinindeki yardımlaşma anlayışı, bütün Müslüman ülkelerde imarete benzer tesislerin kurulup gelişmesine yardımcı olmuştur. Bunun içindir ki, Anadolu Beylikleri dâhil, diğer bütün Müslüman devletlerden hiç olmazsa kitabe veya vakfiyesi günümüze kadar gelebilen bu şekildeki sosyal amaçlı kurumların kabarık bir yekûn tuttuğunu biliyoruz.[236] Bununla beraber hiçbir devlet, bu konuda Osmanlılar ile boy ölçüşebilecek durumda değildir. Nitekim meşhur seyyahımız Evliya Çelebi'de (1611-1682) İstanbul'da bulunan imaretlerin isimlerini verdikten sonra "ben, elli yılda 18 padişahlık ve krallık yer seyahat ettim, hiçbir yerde bu kadar hayrat görmedim"[237] diyerek Osmanlı ülkesindeki imaret ve diğer hayır kurumlarının çokluğundan iftiharla bahseder.

Kendilerinden önceki Müslüman devletlerde de varlığından haberdar olduğumuz bu müessesenin (imaret) Osmanlılarda ilk kurucusu Orhan Bey olmuştur. O, İznik'in Yenişehir Kapısı'nda resmî adı ile bir imaret kurdu. Bu imaretin yöneticiliğini de Şeyh Edebali'nin müridi olan Hacı Hasan'a verdi. Orhan Bey, bu ilk imaretin açılış merasiminde bizzat kendisi hizmet etmiş, fakirlere çorba dağıtmış, akşam olunca da imaretin kandillerini yine kendisi yakmıştır.[238] Orhan Bey'den sonra gelen oğlu Murad Hüdavendigâr pek çok hayır ve hasenatta bulundu. Bunlar içinde, Kaplıca Nahiyesi'nde yaptırdığı imaret ve onunla ilgili bilgiyi 787 (1385) tarihli vakfiyesinden öğreniyoruz. Buna göre o, ahiret azığı olarak inşa ettiği imaretine pek çok arazi vakfetti. Vakfiyeye göre hiç kimse, imarete inmekten men olunmaz. Hizmetçiler, gelenlere en güzel saygılı bir şekilde hizmet etmekle yükümlüdürler.

---

[236] Ergin, **Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi**, s. 6-8

[237] Evliya Çelebi, **Seyahatnâme'den Seçmeler**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2005, s.97

[238] Âşık Paşazâde, **Tarih,** İstanbul 1332, s. 42. (Eser fotokopisinden incelenmiştir)

İmârete gelen kimseler fakir insanlar ise hizmetçiler bunlara daha iyi hizmet yapmalılar. Çünkü bunlar kalbi kırık kimselerdir. İmârete inen kimse üç gün orada kalabilir. Üç günden fazlası ise idareci (mütevelli) nin yetkisine bırakılmıştır.[239] Böyle bir kuruluştan sonra Osmanlılar tarafından fethedilen her yerde imâret sitelerinin kurulduğu görülür. Kısa bir müddet sonra imâretler büyük bir artış gösterdiler. Bu artışın bir sonucu olarak XVIII. Asrın sonlarında sadece İstanbul imâretleri her gün 30 binden fazla insanı doyurmaya yetiyordu.[240] Ayni şekilde 937 (1530) tarihinde yalnız Fatih İmareti, günde bin kişiden fazla insanı doyuruyordu.

Sosyal birer hayır kurumu olan imaretlerdeki yemeklerin kaliteli olmasına dikkat edilirdi. Bu konu, gerek Fatih ve gerekse Kanunî vakfiyelerindeki imaret ile ilgili bölümlerde ifade edildiği gibi, bizzat imaret mütevellisi, bazen da onun imkânlarından istifade edenler tarafından dikkatle izlenirdi. Uygun olmayan ve hijyen şartlarını taşımayan gıda maddeleri imarete sokulmazdı. Aksi takdirde ilgili mercilere şikâyetlerde bulunulurdu. Bu şikâyetlerin sonucu olarak da gerekli tedbirler alınırdı. Nitekim Zilkade 1177 (Nisan 1764) tarihini taşıyan bir belge, İstanbul ve civarındaki imaretlerde talebeler ve fukara için daha önce her gün fırınlarında pişirilen ekmeğin unu beyaz ve has olduğundan yenmesi de güzel oluyordu. Fakat bir müddetten beri Değirmenderesi uncularının verdikleri un karışık olduğundan yenmesi güzel olmuyordu. Bu yüzden, belgede adı geçen fırınların değiştirilmesi, buna karşılık daha kaliteli un veren fırınlardan un alınması gerektiğine işaret edilmektedir.[241] Aynı şekilde buralarda pişirilen yemeklerin de kaliteli olmasına dikkat edilirdi. Yemeklerin kalitesiz ve hijyenik şartlara uygun olmaması da şikâyetlere sebep oluyordu. Nitekim Bursa Kadısı'na yazılıp gönderilen bir "hüküm"de, imaretlerde pişen yemeklerden şikâyet edildiği, etlerin yenmeyecek derecede bozulmuş olduğu ve bu yüzden de talebenin kaliteli yemek yiyemediği belirtilmektedir. Şikâyet mevzuu olan bu konunun dikkatlice araştırılması istenmektedir. Ayrıca kasapların da en iyi cinsten etten imaretlere vermeleri gerektiğine dikkat çekilerek mütevellinin de bizzat yemekleri kontrol etmek zorunda

[239] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Vakfiyeler Tasnifi**, Nr. 162/5

[240] Huart, **a.g.e.** s. 985

[241] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Maliyeden Müdevver**, Nr. 9926, s.57

olduğuna işaret edilmektedir.[242] Topluma faydalı olmayı hedefleyen imaretlerde, yemeğin kaliteli olmasına dikkat edilmesi konusunda, sadece Allah rızası gözetilerek yapılmış bulunan imaretlerin vakfiyelerinde de titizlikle durulmuştur. Bu ifadenin en güzel şahitleri, bizzat imaret vakfiyeleridir. Bu vakfiyelerden bir tanesine kısaca temas etmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz: "Müşârun-ileyh (yukarıda işaret edilen) vâkıf hazretleri, bina olunacak imarette Ramazan geceleri için her gün kırk vukiyye (1280 gr.) taze et pişirilmesini, sair günlerde 15 vukiyyenin ve akşamları mütebaki 25 vukiyyesinin pişirilmesini şart etmiştir. Her bayramda dahi körpe ve güzel etten kırk vukıyye pişirilmesini şart ve tayin etmiştir.

Cuma ile Regaib ve Berâet gecelerinde … devam üzre tane pirinç ve zerde pirinç… ve Ramazan gecelerinde devam üzre tane pirinç ve münavebe ile arpa çorbası ve icasiye pişirilecektir. Bayram günlerinde tane pirinç ve zerde ve zirve pişirilecektir. Bu mübarek gece ve günlerin gayrında sabahları pirinç çorbası ve akşamları arpa çorbası pişirilecektir… Medrese odalarına her gün pişirilen yemeklerden sabah ve akşam ekmekle beraber birer çanak verilecektir. Her gün, hususiyle akşamları misafirlere ziyafet olmak üzere mübarek günlerden maadâ günlerde tane pirinç pişirilecek ve beher kimsenin hakkı elli dirhem pirinç ve on beş dirhem hâlis yağ olacaktır. Mutfak ve diğer mahallerde kullanılan bakır kapların kalayı için günde bir buçuk dirhem tayin etmiştir.

Vâkıf, -Allah hayrını kabûl ve ecr ü mükâfatını mebzûl eylesin- imaret için emânet ve diyânet ve ahlâk-ı hamîde sâhibi bir de şeyh (yönetici) tayin etmiştir ki, bu zat yemeklerin iyi ve kötüsünü bilecek ve her gün iki defa muayyen saatlerde imarete gelüp me'kûlât (yiyecek) ve metbûhâta (pişirme işine) nezâret edecek ve yemeklerin harçlarında veya pişirilişlerinde veya lezzet ve râyihâlarında (kokularında) bir kusur ve noksan görecek olursa bunları ıslâh ve ikmâl kılacak (eksikleri tamamlayacak) ve tenbîhâtta bulunacaktır.

Bu şeyh (yönetici), ulema ve sulehâdan ve fukahâ ve zuafâdan (fakir, zayıf) gelen misafirlere taam tevzi edecek (yemek dağıtacak) ve her kim olursa olsun üç

[242] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Defteri**, No: 29, s. 204

gün ve üç gece ağırlayacak ve her birinin hal ve şanına münasip yatak ihzar (hazırlama) ile bunları münasip mahallere yerleştirecek ve hepsine güler yüz gösterecektir. Buna (yöneticiye) günde sekiz dirhem verilecektir."[243]

İmaretlerde, yemek hususunda olduğu gibi diğer sağlık konuları ile temizlik işine de son derece riayet edilirdi. Nitekim XVI. Asır ortalarında İstanbul'a gelip Fatih Külliyesi misafirhanesinde kalan Radiyüddin el- Gazî, imaretle birlikte külliyenin temizliği, burada karşılanıp ağırlanmasını ve gördüğü misafirperverliği şöyle anlatır:

"İmarethâneye bakan zat yanımıza gelerek hal ve hatırımızı sorduktan sonra ihtiyaçlarımızın iye bir şekilde karşılanacağını va'detti. Doğrusu, her şeyleri gibi yatak ve yorganları da temizdi"[244] Müşahedeye dayalı bu ifadeler, misafirhanenin kuruluşundan bir asır sonra dahi yatak ve yorganlarının temizliği hakkında bize bilgi veren güzel örneklerden birini teşkil etmektedir.

Gerçekten, Fatih Vakfiyesi'nin imaretle ilgili bölümüne baktığımız zaman, orada, imaretin yönetiminden sorumlu olan bir idarecinin tayin edildiğini, bu zatın görevlerinin neler olduğunu ve özellikle uzak yoldan gelmiş olan misafirlere nasıl davranması gerektiğinin açıkça belirtildiğini görürüz. Vakfiyenin bu bölümünde, uzak yoldan gelmiş, bitap düşmüş ve yorulmuş bulunan misafirlerin nasıl karşılanacağı, onların istirahatlarının nasıl temin edileceği ve kendilerine ne şekilde ikramda bulunulacağı hususları da en ince teferruatı ile açıklanmıştır. İmaretler, sadece yemek vermek ve gece barındırmakla yetinmiyor, aynı zamanda adam başına günde 3-5 akçe, hatta vakfın malî durumuna göre 10 akçeye kadar para yardımında da bulunuyordu.[245]

Her imaretin, vâkıfın (vakfın kurucusu) şartlarına uygun olarak hazırlanmış bir nizamnâmesi (yönetmeliği) bulunurdu. Bu bakımdan, öğrencilerin imâretlere

---

[243] Şerafettin Yaltkaya, "Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, 1942, cilt II, s. 93-94

[244] Süheyl Ünver, **Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, İstanbul,(yayın evi yok), 1946, s. 48

[245] Huart, **a.g.e.** s. 985

nasıl kabul edilecekleri, ne miktarda yemek alacaklı, nerede ve nasıl oturacaklarına varıncaya kadar her şey yönetmeliğe göre yapılırdı. Bu imaretlerde görev alacakların herhangi bir hastalıkları bulunmamalı idi. Buradaki işlerin, daha sağlıklı ve zamanında yapılabilmesi için imaretlerde çalışanların evlerinin de imarete yakın bir yerde olması gerekirdi. İmaret fırınında görev alacak olanlar, bir komisyon önünde imtihana tabi tutulurlardı.[246]

3.2.2 İmaretler ve Kuşlar

Bütün bunlardan başka, dikkat çeken ve başka bir yerde örneğine rastlanması pek mümkün olmayan bir istifadeci sınıf daha bulunmaktadır. İmaretlerden istifade eden bu sınıf kuşlardır. Gerçi sadece hayvanlar için yapılmış birçok vakfın kurulduğu bilinmektedir. Bu çeşit vakıfların dışında kalmakla birlikte imaretler, hem kuşların beslenmesini sağlıyor hem de çevrenin temiz tutulmasına katkıda bulunuyorlardı. Böylece imaretler, yeni bir hizmet sahasına el atmış oluyorlardı. Nitekim Sultanahmed Camii imaretinde, kuşlar için kule gibi yüksek bir yer yapılmıştı. İmaret vakfiyesine göre, artmış ve yenmeyecek durumda olan yemeklerin bu kuleye dökülmesi ve vuhûş-ı tuyûra (yırtıcı ve evcil olmayan kuşlar) burada verilmesi yazılı bulunmaktadır.[247] Görüleceği üzere bu uygulama, hem artık yemeklerin boşa gitmemesi ve hem de çevrenin kirlenmemesi için başvurulan güzel bir düşüncedir. Bu vesile ile kuşlar da imaretin yemeklerinden nasiplerini almış oluyorlardı.

3.2.3 İmaretler ve İstihdam

Sadece öğrenci ve memleket fukarasının ihtiyaçlarının giderildiği yer olmayan imaretler, aynı zamanda birçok kimseye iş imkânı sağlayan yerlerdi. Bu yönleri ile imaretler, mütevazı bir şekilde de olsa, ülkedeki işsizliğin ortadan kalkmasına veya en azından azaltılmasına hizmet ediyorlardı. Nitekim Fatih Sultan Mehmed'in imaretine baktığımız zaman burada tam 44 kişiye iş imkânının sağlandığını görürüz. Bunlar, burada bedenen çalışmak suretiyle imaretten maaş alan

---

[246] Müftüzâde Esad Bey, "İstanbul Medreseleri", **Sebilürreşad Dergisi**, İstanbul, 1341 (1922), C. XX, s. 190-191

[247] Tahsin Öz, "Yurdumuzda Tesis (Vakıf)", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, 1973, Cilt X, s. 133

kimselerdir. Vakfiyesinde, hizmetleri karşılığında ücret alan insanların hangi işleri gördükleri belirtilmektedir. Keza İsa Bey İmareti Vakfiyesi'nden de anlaşıldığına göre burada da 17 kişiye iş imkânı sağlanmıştı. Halbuki bu imaret, geliri fazla olmayan ve hükümdarların kurdukları imaretlerle mukayese edildiği zaman çok küçük kalan bir kuruluştu. O asırlardaki nüfus ve geçinme şartları göz önüne alındığı zaman bu rakamların ne kadar büyük ve öneli oldukları görülür. Burada özellikle şunu da belirtmek isteriz ki, verilen bu rakamlar, vakıf sitesinin tamamında çalışan bütün insanlar değil, sadece imarette çalışan kişilerdir.

Ülkenin, ekonomik ve sosyal hayatında, irfan, imar ve kültürünün gelişmesinde büyük bir hizmet ifa eden imaret müessesesi, ne yazık ki, son zamanlarda, ülkenin içine düştüğü genel şartlara bağlı olarak vazifesini gereği gibi yerine getiremez olmuştur. Başlangıçta, bir memleketten diğerine gelen yolcuların üç gün misafir edildikleri, yedirilip içirildikleri imaretler, malî imkânlarının elverişsizliği sebebiyle bu görevlerini yerine getiremez olmuşlardır. İmaretlerin düştükleri bu malî sıkıntı yüzünden 1329 (1911) yılında çıkarılan bir kanunla İstanbul'daki imaretlerden iki tanesi hariç olmak üzere diğerleri kapatılmıştı. Bu kanunla, İstanbul'da bulunan yirmi imaretin on sekizi kapatılmış, sadece fakirlere bakmak üzere biri Laleli'de, diğeri de Üsküdar'da olmak üzere iki tanesinin faaliyetine devam etmelerine izin verilmiştir. Bu arada, daha önce imaretin imkânlarından yararlanan talebenin tahsisatı da nakit paraya (burs) çevrilmiştir. Sonunda farkına varılan bu hatanın düzeltilmesine çalışılarak 1332 (1913) yılında yayınlanan bir nizamnâme ile yine talebenin istifadesine tahsis edilmek üzere Fatih, Şehzâde, Nuruosmaniye ve Atik Valide imaretleri yeniden ihya edilerek faaliyete geçirilmişlerdir.[248]

3.2.4 Vakıflar ve İstihdam

Bütün bunlardan başka, vakıflar tarafından kurulan eserlerde görev yapan ve dolayısıyla vakıfta ücretle çalışanlara da bu hizmetlerin karşılığı olarak büyük rakamlara ulaşan meblağlar veriliyordu. Bu sayede memlekette birçok kimseye de iş

[248] Esad Bey, **a.g.m.** s. 190-191

sahası açılmış oluyordu. Nitekim Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde ihtimalî sondaj metodu ile elde edilen 330 adet vakfiyenin tahlilinin yapıldığı bir araştırmada XVIII. Asırda vakıf müessesesinin yıllık gelirinin neredeyse devlet gelirlerinin yarısına eşit olduğu görülmektedir. Bununla birlikte vakıf olarak kurulan binalara harcanmış olan paralar, bu hesapta nazarı dikkate alınmamıştır. Vakıf bütçelerinden bu bina ve kuruluşların bütün giderleri karşılandığı gibi, oralarda çalışanların ücretleri de ödeniyordu. Yapılan tahlillerin sonuçlarına göre XVIII. Asırda kurulmuş bulunan 330 vakfın gelirleri üzerinden 4947 kişiye ücret ödendiği görülmektedir. Bu asırda Anadolu ve Rumeli'nde 6000 yeni vakfın kurulmuş olduğu tahmin edilmektedir. O halde buradan XVII. Yüzyılda kurulmuş vakıflar tarafından ücretleri ödenen kişilerin sayısının tahminen 86915 sayısına ulaştığı neticesine varılabilir. Diğer taraftan, daha evvel kurulmuş olmalarına rağmen XVIII. Yüzyılda hâlâ işlemekte olan vakıflar tarafından ücretleri ödenen şahısları da verilen rakama ekleyecek olursak, bu sayı daha yükselecektir. Ülkenin o dönemdeki toplam nüfusuna göre bu rakamın nispetini göstermek için XVIII. Yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarında 25 milyon civarında bir nüfusun yaşadığın söylemek yetecektir.[249]

Asırlar boyu gelişip büyüyen ve yukarıda sadece bir kısmından bahsedebildiğimiz vakıf eserler hakkında, bütün detayları ortaya koyarak bilgi vermemizin mümkün olamayacağı açıkça bilinmelidir. Buraya bu kaydı düştükten sonra, Müslüman Türk toplumunun sosyal hayatı üzerinde son derece önemli yeri olan bazı eserler hakkında kısa bilgiler vermeden de geçemeyeceğiz.

3.3 EĞİTİM - KÜLTÜR HİZMETLERİ VE VAKIFLAR

Eğitim ve öğretim sisteminin, bir toplumun yükselmesinde olduğu gibi, bazen de geri kalmasında önemli rol oynadığı bir gerçektir. Bu sistem çağın gereğine ayak uydurabildiği ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verebildiği sürece yaşamış ve toplumu yükseltici görevini yerine getirebilmiştir. Bu iki hususu yerine getiremeyen eğitim ve öğretim sistemi ise, toplumun geri kalmasını ve hatta çöküşünü hazırlar. Eğitimli

[249] Bu araştırma hakkında daha geniş bilgi için bkz., Yediyıldız, **Vakıf Müessesinin…** s. 1-13

olmayan bir halkı kabullenemeyecek olan İslam toplumu bunun da çözümünü vakıflarda bulmuş ve gerek devlet erkânının, gerek halktan kişilerin yapmış olduğu vakıflar ile eğitim sorununa bir çözüm yolu aramışlardır. Eğitimin başlıca yerini, halkın kolaylıkla bir araya toplanabildiği yerlerde arayan İslam toplumu, bunu en kolay cami ve mescitlerde başlatmıştır. Hz. Peygamber zamanında Ashab-ı Suffa'nın mescitte eğitimiyle başlayan süreç, camilere, sıbyan mekteplerine, medreselere sıçramış ve bunlar için özellikle oluşturulan vakıflar vücuda getirilmiştir.

3.3.1 Camiler Ve Mescitler

Arapça bir kelime olan cami, toplayan veya bir araya getiren manasına gelmektedir. Bu kelime, başlangıçta, sadece Cuma Namazı ile bayram namazlarının kılındığı büyük mescitler için kullanılıyordu. Mescit kelimesine gelince o da Arapça bir kelime olan ve "eğilmek, tevazu ile alnı yere koymak" anlamına gelen "sücud" kökünden gelmektedir. Bu özelliği ile o, "secde edilen yer" manasına gelen bir mekân ismidir. Müslümanlar, daha İslam'ın ilk asırlarından itibaren "mescidin vazifesi" anlayışını çok geniş tutmuşlardı. Bu sebeple daha Hz. Peygamber döneminden başlayarak cami, ibadet yeri, ilim müessesesi, kaza (yargı) dairesi, ordu karargahı, elçilerin kabul yeri, şûra merkezi ve nihayet -çok az rastlansa bile- bir hapishane olarak İslam müesseseleri arasında önemli bir yer işgal eder olmuştur.

Yapı olarak dini mimari grubunun başında gelen cami, hususiyle Osmanlılarda mahallenin idare merkezi ve imamların karargâhı idi. Kendisine verilen Arapça isimden de anlaşılacağı gibi cami, halkı toplayan, bir araya getiren veya halkın toplantı yeri manasına gelmektedir. Bu yüzden sosyal kurumlarımızın başında gelen camiler, hem ibadet yeri, hem de cemaatin toplu bulunması sebebiyle memleket, muhit ve mahalleye ait işlerin görüşülüp karara bağlandığı yerlerdi. Bu durum, ona sosyal bir yapı olma özelliğini kazandırdığından büyük bir önemi haizdi. Bunun içindir ki Osmanlılarda cami, bir mahallenin odak noktasını teşkil ediyordu. Camilerin etrafında bazen geometrik bir düzen içinde, bazen da yerin özelliğine göre çok defa belli bir estetik dikkate alınarak evler serpiştirilirdi. Bu evlerden başka en önemli bina medrese idi. Medreseler, özel mimari tarzı bulunan açık bir avlu

etrafında ve kare şeklinde dizilen küçük kubbeli odalardan oluşan zarif ve ağırbaşlı eserlerdir. Bu binalardan birkaçı bir cami etrafında sıralanınca bunlara kütüphane gibi yardımcı tesisler de ekleniyordu. Bu da mahallede bir lise, bir yüksek okul ve hatta bir üniversite kampüsüne benzer bir ortamın meydana gelmesine sebep oluyordu. Bundan başka, özellikle büyük camilerin yanında sebil, imaret, dârü'ş-şifâ vs. gibi sivil ve sosyal vazifelerin görüldüğü binalar da yapılırdı. Bu haliyle bunlar, bir "külliye" meydana getirir ve adeta yeni bir mahallenin kurulmasına yardım ederlerdi. Çünkü cami yapmak isteyen bir hayır sahibi, toprağa ağaç diker gibi, onu tek başına, yalnız ve garip bırakmazdı. Öyle ki, yaptığı ibadethaneye sosyal ihtiyaçları karşılayacak canlı bir organ karakteri vererek onu medresesi, imareti, mektebi, hamamı ve diğer müştemilatı ile bütünlerdi. Bunun için Müslüman – Türk şehirlerinde vakıf tesisleri önemli derecede rol oynuyorlardı. Fethedilen şehirlerin yenileştirilmesi ve bir Türk şehri haline getirilmesinde en çok vakıf binaların hizmeti olmuştur. Yeniden kurulan şehirlerde ise bu rol daha da büyüktür.[250]

Camilerin, tarih boyunca üstlendikleri bu rolü her yerde görmek mümkündür. Nitekim Bosna Sancağı'ndaki vakıf hizmetlerinden bahsedilirken bu konuya temasla şöyle denilmektedir: "XVI. Yüzyılın sonlarında en sık ve iyi inşa edilen cami ve mescitlerdir. Dua, manevi eğitim ve halkı yakından ilgilendiren konuların ilanı bu binalarda yapılırdı. Bu yapılar, Yakın Doğu ve İslamî kentleşmenin giriş noktalarıdır. Cami ve mescitler, bu döneme ait sosyal hayatın tüm temel bileşenlerini sarmalamaktaydı. Mimarî bakış açısı ile dikey minare, Allah'a doğru bir yönelme, daha iyi ve daha mükemmel bir dünyayı temsil etmektedir.[251]

İnşa edilen cami binaları, kuru bir yapı olarak kalmıyor, etrafında çeşitli hayır kurumlarının yapılmalarına da vesile oluyorlardı. Yapılan camilerin masrafları, tamir ve onarım paraları ile görevlilerin ücretleri bütünüyle camiyi yapanların kurdukları vakıflarca karşılanıyordu. Zira cami inşa ettiren bir kimse, onun masraflarına tahsis edilmek üzere bir kısım mal ve mülkünü de vakfederdi. Camiler için böyle bir mülkün tayini ilk defa Emevi halifelerinden Velid b. Abdülmelik tarafından H. 88

[250]Hilmi Ziya Ülken," Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt IX, 1971, s. 31.
[251] Car-Drında, **a.g.e.** s. 64.

(M. 700) tarihinde Ümeyye Camii için köy ve mezraların tahsisi ile başlamıştı.[252] Bundan sonra yapılan her cami için çeşitli emlakin vakfedildiği görülmektedir. Özellikle Osmanlılar döneminde geliri, cami ve görevlilerine tahsis edilmiş sayısız vakıf bulunmaktadır.

Bu şekilde günümüzde, devlet bütçesinden maaş almak suretiyle geçimlerini sağlayan pek çok kimseyi, devlet bütçesine yük olmadan besleyebiliyordu. Ayrıca bu görevliler, günümüzle mukayese edilemeyecek kadar toplumda itibar sahipleri idiler. Bu da düşünüldüğü takdirde camilerin toplumda oynadıkları sosyal fonksiyon daha rahat anlaşılabilir. Bundan başka cami ve diğer dini müesseseler için kurulan vakıfların mütevellileri ile diğer görevliler de hizmetlerine mukabil devlete daha fazla yük olmadan geçimlerini sağlıyorlardı. Bu durum, XIX. Asrın sonlarına doğru bile devam ediyordu. Nitekim misal olarak vereceğimiz bir arşiv belgesi konuya ışık tutması bakımından önemlidir. 10 Safer 1226 (4 Mart 1881) tarihli bir fermandan öğrendiğimize göre Urfa'daki Karaburca Cami-i Şerifi Vakfı'ndan yevmî (günlük) beş akçe vazife ile tasarrufta bulunan mütevelli es-Seyyid Mustafa b. es-Seyyid Abdüllatif, kendi arzu ve rızası ile vazifesini oğluna bırakmaktadır.[253]

Osmanlı Devleti, fetihlerle yeni ülkelere sahip oldukça buralardaki şehir ve kasabalarda bulunan kiliselerden en büyüğünü, bir bakıma fetih alâmeti olmak üzere camie çeviriyordu. Antalya'da bulunan Şehzâde Korkut, Karadeniz Ereğlisi'nde Orhan Bey, Tirilye'de (Zeytinbağı) Büyük Cami ve Trabzon'daki Yenicuma Camileri eskiden birer kilise idiler. Osmanlı idaresinde bulunduğu sıralarda Selanik'teki birçok kilise Kasımiyye, Hortacı Süleyman, İshakıyye, Suluca, Eskicuma vs. gibi isimlerle cami haline getirilmişlerdi. Eskiden birer kilise olan bu mekânların, buralarda Hristiyan nüfusun azalıp Müslüman nüfusun çoğalması sebebiyle camiye çevrildiklerini hatırlatmak bir hak- şinaslık olacaktır. Kiliseden camiye çevrilen bazı mabedler, bazan devrinde fethin gerçekleştiği padişahın, bazan da vezirlerin vakıfları haline getiriliyorlardı. Başta İstanbul'daki Ayasofya olmak üzere, Edirne, İznik, Trabzon, Enez, Sofya, Selanik, Ohri ve Benefşe'de (Monembasia) eski Bizans

[252] İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Hüseyin Hüsameddin, **Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzarın Teracim-i Ahvâli**, İstanbul, 1335 (1917), s. 6 (Eser Fotokopisinden İncelenmiştir)

[253] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Cevdet Evkaf Tasnifi**, No. 478.

kiliseleri, Kıbrıs'ta Lefkoşa'da gotik mimarili Katolik katedrali "Ayasofya Camii" ismiyle ibadete uygun hale getirilmiştir. İstanbul, Atina ve Amasra'da olduğu gibi bazı yapılar ise Fatih veya Fethiye Camii adı ile anılmışlardır.

3.3.2 Eğitim Kurumu Olarak Camiler

Camilerin eğitim-öğretim tarihi ile çok yakından ilgisi vardır ve İslam kültür ve medeniyetinin yayılmasının temel taşları olmuşlardır. İslam eğitim tarihinden bahsederken camileri atlamak fevkalâde bir eksiklik olur. Zira İslam'ın ilk devirlerinden itibaren mescitlerde ders halkaları oluşmaya başlamış ve günümüze kadar bu usul devam ettirilmiştir. O kadar ki, "İslam'da ilk eğitim-öğretim müesseseleri camilerdir" demek çok yerinde bir ifade olacaktır. Müslümanların fethettikleri yerlerde inşa ettikleri camiler, gerek ibadet merkezi ve gerekse eğitim kurumu olarak büyük hizmetler ifa etmişlerdir.[254]

Müslümanlar, Medine döneminden itibaren mescitte ifa edilecek vazifeler manzumesini oldukça geniş tutmuşlardır. Bu sebeple camiler, ibadet mahalli, eğitim yeri, kaza dairesi, ordu karargâhı, yabancı elçileri kabul mekânı, istişare mahalli gibi çok çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. İlk inşa şekli Araplarda görülen cami, iklim şartları ve diğer memleketlerin millî mimarisi tesiri ile değişiklikler arz etti. Arap câmileri, ortada bir avlu ve etrafında sütunlarla yapılmış üstü örtülü revaklardan ibaretti. Eyyûbilere kadar bu şekil muhafaza edilmiştir. Arap ve İran câmileri arasında oldukça farklılıklar vardır. Türk câmileri ise her ikisinden de farklıdır. İran câmileri ise Selçuklu câmilerine daha çok benzemektedir. İstanbul'un fethine kadar olan Osmanlı câmileri ise daha çok Selçuklu medreselerine benzemektedirler. Bugün Medine'de bulunan Mescidü'n-Nebevî'de birbirinden ayrı üç bölüm bulunmaktadır. Namazın edâsı için büyük bir bölüm, mektep vazifesi görmek üzre bir Suffa ve Hz. Peygamber'in âile efrâdı için küçük birkaç oda.

---

[254] Bkz. Fethiye en-Nebravî, **Tarihü'n-Nuzum ve'l-Hadareti'l-İslamiyye**, Kahire 1981, s.206, nakleden Kazıcı, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 329.

Burada ikinci bölüm olarak adı geçen Suffa, gerçek manâda İslam'ın ilk üniversitesidir. Suffa'da bizzat Hz. Peygamber dersler vermiştir. Eshaptan bazı şahılar da kendisine yardımcı olmuşlardır. Zamanla Suffa talebenin çoğalmasıyla dar gelmeye başlamış ve Medine'de Mahreme b. Nevfel'in evinde "Dârü'l-Kurrâ" ismiyle bir Kur'an mektebi açılmıştır. Ayni şekilde Medine'nin güneyinde Kuba Mescidi kurulmuştur ki, Hz. Peygamber buraya sık sık gelmiş ve eğitime nezâret etmişlerdir. Belâzûrî, Hz. Peygamber'in sağlığında, Medine'de daha dokuz câmiin varlığından bahsetmektedir. Bu câmilerin her birinin aynı zamanda birer mekteb olarak kullanıldığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.[255]

İslam dünyasında toprakların genişlemesine parelel olarak câmilerin de çoğaldığı görülür. Adeta, müslümanların fethettikleri her yerde, kurdukları her köy ve kasabada ir veya daha fazla mecid yaptırmak prensip haine gelmişti. Nitekim, Hz. Ömer'in fethedilen memleketlerin valilerine, meselâ, Basra valisi Ebu Musa el-Eşârİ'ye "Cuma namazı için bir mekcid, kabileler için de ayrı ayrı mecidler yaptırmakını ve Cuma günü herkesin Cuma Mecidi'nde taplanmasını" yazdığı, benzer emirleri Kûfe valisi Sa'd bin Ebu Vakkas ile Mısır valisi olan Amr bin el-As'a da gönderdiği bilinmektedir.[256]

Câmilelerin çevreleri zamanla birer kültür merkezi halini almışlardır. Kitapçı dükkânları özellikle câmilerin kenarlarında açılmışlardır. Okuma evi manasına gelen Kıraathânelerin açılış yerleri de umûmiyetle câmilere yakın mahallerdir. Ziya Kazıcı, bu konuda Osman Nuri'nin şöyle yazdığını rivayet etmektedir: " İstanbul'da kahveler ve kıraathâneler bu câmi teşkilatı ve ibâdet yüzünden açılmışlardır. Namaz vakitlerinden evvel câmiye gelen ve fakat kapısını kapalı bulanlar, yahut iki namaz arasındaki vakti geçirmek isteyelerin bir müddet oturmak ve beklemesi için, ilk önce her câminin yanında birer yer tahsis edilmiş ve hicretin X. (m. XVI.) asrında Yemen'den kahve gelince buralarda kahve içilmesi âdet haline gelmiştir. Ve ondan dolayıdır ki, adına kahvehâne denmiştir. Kahvelerde namaz vaktine kadar halkı oyalamak için, bilhassa akşamla yatsı arasında

[255] Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2004, Cilt II, s. 77

[256]Makrizî, **el-Hıtat**, Beyrut, (Tarihsiz, Dâru Sadr), Cilt II, 246, nakleden Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, s. 331

Hamzanâme, Battal Gazi vs. gibi halk kitapları okunurdu. Daha sonraları gazete çıkınca ondan da istifade cihetine gidilmiş ve kahvelerin biraz büyükçelerine kıraathane denilmesi bundan ileri gelmiştir."[257]

Günümüzde câmiler, ibadet yeri olma özelliğinin yanında insanların iman, ibadet, ahlâk, gibi dini konularda eğitildiği örgün eğitim kurumları olarak hizmet vermeye devam etmektedirler. Camilerde en ön safta görev yapan kişiler İmamlardar. Dini görevi yanında uzun müddet mahallenin muhtarı gibi de vazife gören imamlar mahallenin önde gelen idarecileri idiler.

3.3.3 Cami İmamları (Mahallenin Kadı Vekilleri)

Osmanlıdan devralınan en canlı ve fonksiyonel ve daha küçük bir idari birim olan mahallelerde, cami imamları, dini görevleri yanında Kadının görevlerini yerine getirmekle de görevliydiler. Sosyal, kültürel ve idari bir birim olan mahalle, Osmanlı idari teşkilatında önemli bir yere sahiptir. Mahalle imamları padişah beratı ile atanmakta olup bu birimlerin yönetiminden Kadılara karşı birinci derecede sorumludur. İmamlar, muhtarlık kurumu kurulmadan önce mahalle örgütünde önemli bir konumda bulunmaktaydı[258]. Genellikle mahallelerde toplumsal ihtiyaçların ve kentsel hizmetlerin görülmesi amacıyla kurulmuş olan avarız akçası vakıfları mevcuttu. Bu vakıflar, mahalleliler tarafından seçilen üyeler tarafından yönetilmekteydi. Bu yönetimin başı imamlardı. "Avarız Akçesi" bir çeşit yardımlaşma sandığı gibi kullanılırdı. Halktan toplanan bu paralar imama teslim edilirdi.[259] İmamlar, bu sandıkta toplanan paralar ile hastalara ve fakirlere yardımda bulunurlar, cami ve mescitlerin ufak-tefek ihtiyaçlarını görürlerdi. Son senelere kadar devam eden bu faaliyet sayesinde fakir-fukaraya ehemmiyetli bir yardım yapılıyor, böylece onların sıkıntıları bir nebze olsun giderilmeye çalışılıyordu.[260]

---

[257] Kazıcı, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, s. 333

[258] Ahmet Ulusoy ve Tekin Akdemir**, Mahalli İdareler Maliyesi**, Ankara, Seçkin Yayınları, 2004, s.125

[259] **Avârız Akçesi**, zamanla Muhtesibler tarafından da toplanarak beledî hizmetlere sarf edilmiştir. Bkz. Tezin İhtisab Bölümü

[260] O. Nuri Ergin, "Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği", **İller ve Belediyeler Dergisi**, İstanbul, 1947, s. 15

Fıkhî terim olarak imam, cemaatin önüne geçip namaz kıldıran kimsedir. İmamın bu görevine imâmet denir. İmamlık faziletli bir görevdir. Bu sebeple dinen en hayırlı ve şerefli mesleklerden birisidir. Toplumda bilgili, ahlâklı, dirayetli ve Kur'an okuyuşu düzgün olan kimselerin bu vazifeyi üstlenmesi gerekir. Ancak bu vasıflara sahip olan kimseler Müslümanların eğitim ve irşadında etkili bir rol üstlenebilir.

Cami görevlileri arasında en büyük sorumluluk, imam adı verilen kimseye aittir. Günümüzde vazifesi mihrap ile minber arasına sıkışmış bulunan imamın yetki ve salahiyetleri başlangıçta bu kadar kısıtlı değildi. O, sosyal hayatın en önemli unsurlarından biri idi. Özellikle Osmanlı dönemi şehrinin toplum hayatında önemli bir yere sahipti. Mahallenin her şeyi ondan sorulur, onun haberi olmadan yabancı bir kimse mahalleye giremezdi. Ölüm ve doğum kayıtlarını o tutardı. Mahallenin genel ahlâkından bir dereceye kadar o sorumlu idi. Zira Osmanlı cemiyetinde mahalle imamı Kadı'nın vazife ve temsilciliğini yapardı.

Osmanlı Devleti'nde 1829 senesinde muhtarlık teşkilatı kuruluncaya kadar mahallelerin mülkî ve beledî âmiri, yani yöneticisi imamlardı. Ayni zamanda Kadı'nın da temsilciliğini yapıyorlardı.[261] Mahalle halkının dini, idari ve belediye ile ilgili işlerinin yöneticisi durumundaki imamın vazifesi, sadece sivil hayatla değil, askeriyeye de uzanırdı. Onun, askeriyede de önemli bir mevkii vardı. "Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi" isimli eserin sahibi Mahmud Şevket bu hususta geniş bilgiler vermektedir.[262] Mahallenin idarî ve beledî âmiri olan imamların bu durumu, kendilerini bazı mükellefiyetlerden kurtarmaktaydı. İmam ve hatiplik vazifesinde kaldıkları müddetçe devlet kendilerinden herhangi bir vergi almazdı.[263]

İmamlar, mahallenin gören gözü, işiten kulağı idiler. Kahvede vaaz eder, camide çocuklara ders verir, cemaate namaz kıldırır ve yol gösterir, hasta ve fakirlerle ilgilenirdi. Mahallenin düzeninden, halk arasındaki âhenk ve barıştan

---

[261] İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s.109

[262] Kazıcı, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, s. 271-273

[263] Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2003, s.166-167

sorumlu birer yönetici idiler. Uygunsuz işler yapan ve böylece mahalleliyi rahatsız eden kişileri cezalandırmak ve gerekirse mahalleden çıkarmak, beş vakit namazı kılmak için camiye gelmeyenlerin cemaate devamlarını sağlamak vs. gibi vazifeleri de ifa ediyorlardı. Bu husus, padişah buyruğu ile sabitti.[264]

975 yılı Safer ayında (5.Eylül.1567) Haslar Kadısı'na yazılan bir hüküm de de, Eyüp ve civarındaki mahallelerde bulunan kötü ahlaklı kişilerin mahallelerden çıkarılması, kahve ve diğer oyun yerlerinde fuhşiyyatla iştigal eden Kadınların bulundukları yerlerin kapatılması için yine imamlardan yardım istenmektedir. Bu emirlere uymayanların hapsedilmesi için de, Kadıya yardım etmek üzere mahalle imamları ve kethüdaların vazifelendirildiği, zikredilen vesikadan bilinmektedir.[265]

Mahalle teşkilatının başında bulunan imamlar, İstanbul mahallelerinde inzibatı sağlamak için sıkı tedbirlar alırlardı. Bu sebeple İstanbul halkı birbirine kefil ettirilirdi. Kefilsiz olanlar mahallede barındırılmazlardı. İstanbul'da beş yıldan az oturanlar da geldikleri memleketlerine geri gönderilirlerdi. Kefili bulunmayanları ve beş yıldan daha az bir süre İstanbul'da kalanları bulup ortaya çıkarma işi de imamların vazifelerindendi.[266]

Çeşitli belgelerden anlayabildiğimiz kadarıyla mahalle aralarındaki sokakların süpürülüp temizlenmesinden mahalle halkı; çarşı ve pazarlardaki sokakların temizliğinden de enaf sorumlu idi. Nöbetleşe ve bazan da imece suretiyle halka bu hizmeti gördürmek mahallede imam, çarşı ve pazarlarda da esnaf kâhyaları tarafından yerine getirilirdi.[267]

İmamların bu görvleri o kadar önemli ve devamlı bir hal almıştı ki, şehir merkezindeki Kadılık müessesesi büyük bir sarsıntıya uğrayıp fonksiyonlarını yitirdiği halde, o müessesenin alt kademedeki yardımcısı olan olan mahalle

---

[264] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Defteri**, No 126, s. 269.

[265] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Defteri**, No 7, s, 57

[266] Ahmet Refik, **Eski İstanbul**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 53

[267] Osman Nuri Ergin, **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları,1936, s. 108

imamlarının durumu o kadar sarsılmamıştı.[268] Bununla beraber, bu derece önemli vazifeler yapan imamların durumu da zamanla sarsılmış ve yetkileri daraltılmıştır. Tanzimat sonrası imamların dini işler dışındaki vazifeleri muhtarlara devredilmiştir. Muhtarlar halk tarafından seçiliyordu ve asırlarca mahalle işlerinin yönetimiyle görevlendirilmiş olan imamların pek çok görevini devralıyordu.

Gazete, radyo ve televizyon gibi neşir vasıtalarının olmadığı devirlerde, devlet, her türlü emir ve yasaklarını imam ve câmi vasıtasıyla halka bildiriyordu. Bu sayade devlet, memleketin her yerine aynı zamanda ve yatsı namazı vakti istediği emri ulaştırabiliyordu. Çünkü mahallede, ergenlik çağına gelmiş bulunan bütün erkeklerin yatsı namazı vaktinde câmide toplanacaklarını bilirdi. Bildirilmesi istenen bir emrin mevcudiyeti halinde imam, günün son ibâdeti olan yatsı namazını müteakip: "Ey cemaat dağılmayınız! Hükûmetin emri vardır, şimdi söyleyeceğim" der ve kendisine verilen emri ilan ederdi.[269]

Osmanlı taşrasındaki belediye hizmetleri yukarıda özetle ifade ettiğimiz gibi Kadı-imam hiyerarşişi temelinde ifa edilmekteydi. Tanzimat'tan önce meydana gelen bazı değişimler Osmanlı idaresinde Kadılık kurumunun zayıflaması sonucunu doğurmuştur. Özellikle II. Mahmut dönemi reformlarıyla ivme kazanan bu durum Kadı-imam hiyerarşişini temelinden sarsmıştır. Bunun sonucu olarak kamu yönetiminde Kadıların idari fonksiyonları azalmış, güvenlik ve beledi hizmetler ellerinden alınmış, mahalle imamları da yönetici olma vasfını kaybetmiştir. Sultan II. Mahmut'un reformlarıyla mahalle ve köylerin yönetim yapısı da değişmiştir. Tanzimat'a gelindiginde üst yönetici düzeyindeki Kadı nerdeyse bütün idari görevlerini kaybetmiş, sadece bir şer'i hâkim derecesine inmiş durumdaydı. Kadının bu durumunun aksine mahallelerdeki degişiklik aynı yoğunlukta olmamış ve imamlar mahallelerde tek söz sahibi olmasalar bile belirli bir görev ve yetki sahibi olarak kalmışlardır. 19. yüzyıl reformlarıyla mahalle ve köylerde muhtarlık teşkilatının kurulmaya başlamasıyla, imama göre muhtar idari anlamda daha yetkili bir yönetici olmuştur.[270] Bu kısa anlatımdan da anlaşılacağı üzere, bugün câmi ve minber

---

[268] Ortaylı, **a.g.e.** s. 114

[269] Ergin, **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, s. 61

[270] Ortaylı, **a.g.e.** s.107-108

arasında sıkışmış olan imamlık vazifesi, asırlarca İslam âleminde son derece önemli roller oynamış mühim bir memuriyetti.

3.3.4 Medreseler (Vakıfların Yüksek Öğretim Kurumları)

İslam dünyasında eğitim ve öğretim faaliyetedi, başlangıçtan beri üzerinde ehemmiytle durulan konulardan biridir. Zira toplumu ıslah etmek ve ona gereken biçimi vermek için, eğitim sistem ve proğramının geliştirilmesi gerekir. Bunun için Hz. Peygamber'den "Allah beni bir muallim olarak gönderdi" mealinde bir hadis-i şerif rivayet edilmektedir. Kar'an'da da bu konuya temasla peygamberin vazifesinin öğreticilik olduğu belirtilir.[271]

İslâm dinine mensup olan toplumlarda sosyal hayata dinin etkisi oldukça hissedilir bir ağırlıktadır. Bu yüzden dinî bilgilerin korunması, nesillere öğretilmesi, toplumun tamamı olmasa bile bir kısmının zamanın gereklerine göre gereken bilgilerle yüklü olması ve bu bilgilerle toplumu yönlendirmesi toplumsal düzen için gerekli görülmüş olmalıdır ki, ilk dönemlerden itibâren bilgi aktarımına önem verilmiştir. Gelişme döneminde bilgi aktarımı büyük kurumların var olmadığı bir ortamda küçük grupların birebir ders alması yoluyla halledilmekte idi. Ancak bu durum artan ihtiyaçları karşılayamadığı için olsa gerek, bu alanda da kurumsallaşmaya gidilme ihtiyacı belirmiş, mektepler ve bir üst kurum olan medreseler ortaya çıkmıştır.[272]

Osmanlı toplumu bu konuda da kendinden önce bu alanda oldukça büyük atılımlar gerçekleştirerek büyük eğitim kurumları oluşturan Selçuklu Devleti birikimlerinden faydalanmıştır. Çünkü gerek İslâm dünyasında, gerekse Anadolu'da ilk büyük eğitim kurumları bu döneme aittir.[273] Evvelki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı döneminde de eğitim kurumları ilk büyük külliyelerin birer parçası iken, zamanla medreselerin bu yapı tarzının dışında bağımsız inşa edildikleri de

---

[271] Bakara Suresi, ayet 129

[272] Cahit Baltacı, **XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı yayınları, 2005, s. 20

[273] Baltacı, **XV-XVI. Asırda…** s. 25

görülmeye başlandı. Ancak, her iki inşâ sitili de hiçbir zaman tamamıyla terk edilmedi. Mesela, Diyarbekir Beylerbeyliği'nde her iki stilde medreseler mevcuttur: Hüsrev Paşa Camiinin 50'lik medresesi, Ali Paşa Camiinin de 30'luk bir medresesi vardı. Bunun yanı sıra bağımsız inşa edilmiş 21 tane medrese de mevcuttu. Bu medreselerden birisi Osmanlı dönemi öncesine ait olmakla beraber bu dönemde de vakıf gelirlerinin sürekli arttığını müşâhede ettiğimiz Mardin'deki tıp medresesidir.[274]

Arap dilinde medrese, ders okunacak yer ve içinde talebenin içinde oturup ders okuduğu bina anlamına gelmektedir. Çoğulu "medâris"dir. Medreselerde talebelere ders veren hocalara da Müderris (Profesör) denmektedir. İslam eğitim ve kültür hayatında büyük rolü bulunan medreseler, vakıflarca idare edildikleri için medrese binalarına kurucusunun mali durumuna göre imâret, kütüphane, hamam gibi diğer müesseseler de ilave edilirdi. Bu sitenin bir vakfiyesi bulunur ve vâkıfın (kurucu) şartlarına göre idare edilirdi. Medresenin durumu, nasıl işletileceği, müderris ve memur maaşları ve diğer her türlü kaideler vakfiyelerde belirtilirdi.

Hz. Peygamberin, eğitim ve öğretim faliyetlerinin önemli vasıtalarından olan okuma ve yazmaya verdiği önem, aşağıda vereceğimiz hadiseden da kolayca anlaşılacaktır. Bedir harbinde, harp esiri olarak karşı taraftan ele geçen her bir kimse için 4000 dirhem kurtuluş fidyesi akçe takdir edilmişti. Bu esirlerden okuma yazma bilenlerinin her biri, Medine'li on müslümün çocuğa bunu öğretmek karşığında hürriyetlerine kavuşturulacaklarını ilan etti. Zeyd bin Sabit de, bunlardan okuma yazma öğrenen Ensar çocuklarından birisiydi.

Hz. Peygamber, bir taraftan bilenlerin bildiklerini saklamayıp hemen öğretmelerini emrederken, diğer taraftan da ihtiyaç duyulan mahal ve bölgelere öğretmenler gönderiyordu. Medine'de verilen eğitimin seviyesi her geçen gün artmaktaydı. İslamı yeni kabul edenlerin memleketlerini terk ederek İslam ülkesine, yani Medine bölgesine yerleşmelerini istiyordu. Bunda, düşman kabileler arasında

[274] Alpay Bizbirlik, "Osmanlı Toplumunda Vakıfların Sosyo-Ekonomik Boyutları ve Buna Dair Örnekler",erişim http://www.sosyalsiyaset.net/documents/osmanlida_vakiflar.htm, Nisan 2010

İslam'ı tatbik etmenin güçlüğü yanında, onlara İslamî bir tahsil verme gayesi de vardı. Bu siyaset Mekke'nin fethine kadar devam etmiştir.[275]

İslam'ın zuhuru esnasında Araplarda okuma yazma bilenlerin sayısı çok azdı. Mekkelilerden ilk olarak okuma yazmayı öğrenenlerin Süfyan bin Ümeyye ile Ebu Kays bin Abdi Menaf oldukları bilinmektedir. Bunların hocalarının da bu sanatı Hire'de öğrenmiş ola Hırıstiyan Bişr bin Abdülmelik olduğu anlatılmaktadır. İslam dini geldiği zaman Kureyş'den okuma yazma bilenlerin sayısının 17 olduğu rivayet edilmektedir.[276]

İslam dünyasında eğitim ve öğretim pek çok merhaleler geçirmiştir. Bu sebeple de İslam ülkelerinde değişik kurumlar ortaya çıkmıştır. Hicrî 459 (M. 1066-1067) yılı İslam eğitim-öğretim tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu sene, Büyük Selçuklu Devleti veziri Nizâmü'l-Mülk'ün inşa ettirdiği bir dizi medresenin en büyüğü Bağdat' da açıldı. Bu ilk önemli medreseden sonra her tarafta benzerlerinin inşa edilmesi yoluna girilmiş oldu. Nizamiye medreselerinin gerek teşkilat ve gerekse öğretim bakımından çağının diğer eğitim kuruluşlarından üstün oldukları bir gerçektir. Bu müesseselerde, dini ilimler yanında müspet ilimlere de yer veriliyordu. Tıp, astronomi, matematik, felsefe ve tarih gibi ilimler de burada öğretiliyordu.[277]

Bu medreselerin gelir kaynaklarını teşkil eden vakıflar, Selçuklular zamanında kurulan bu müesseselerin işlemesini sağlayan en temel faktördü. Medrese vakıfları, o zaman için oldukça önemli bir yenilikti. Bu vakıflar sayesinde medreseler, sadece ilmî değil aynı zamanda malî bir muhtariyete de sahip oluyorlardı. Para sıkıntıları yoktu. Medreseler, eğitime tahsis edilmiş müstakil binaları, yine eğitime yardımcı kütüphaneleri, aldıkları maaşlarla geçim sıkıntısı endişesi taşımayan hocaları ve yine aldıkları burslar ve içinde barınabildikleri

---

[275] Hamidullah, **a.g.e.** cilt II, s, 75

[276] El-Belâzûrî, **a.g.e.** s, 477,

[277] Ziya Kazıcı, **Anahatlarıyla İslam Eğitim Tarihi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995, s. 48

yurtlarla ilimden başka bir şey düşünmeyen öğrencileriyle, şimdiki zamana göre bile son derece ileri durumda idiler.[278]

Nizamiye vakıfları, bina yapmak, müderris ve talebelere maaş vermek, hadis, fıkıh, vaaz ve tasavvufla uğraşanlara infakta bulunmak, imam, müezzin, hademe, yabancı, fakir ve ihtiyaç içinde bulunanlara yardım etmek gibi bir görevi üstlenmişlerdi. Bu sayede Nizamiyelerin devamı sağlanmış ve İslam aleminde haklı bir şöhrete kavuşmuşlardır.

Nizamiye medreseleri, İslam âleminde ilk medreseler değillerdir. Daha önce, Maveraünnehir ve Horasan'ın muhtelif bölgelerinde fıkıh ve hadisle ilgili birçok medrese inşa edilmişti. Hicri üçüncü asır ile beşinci asır arasında inşa edilen bu neviden medrese sayısının 30 kadar olduğu bilinmektedir.[279]

İslam dünyasında eğitim ve öğretim faaliyetleri medreselerin tesisinden önce de devam ediyordu. Ancak, daha evvel muhtelif mekânlarda verilen eğitim, medreselerle belli bir mekana sahip olmuştur. Önceleri, cami, mescit, bilginlerin evleri, küttâb ve bunlar gibi yerlerde devam eden eğitim, artık medrese isimli özel mekânlara kavuşmuştur. Eğitim işi insanlık tarihi kadar eskilere dayanmakla birlikte konumuzu İslam'ın zuhurundan sonraki eğitim ve öğretimle sınırlandırdık. Zira tezimizin konusu, vakıf müesseseleri tarafından desteklenen eğitim hizmetleridir.

3.3.5 Küttâblar (Sıbyan Mektebleri)

Medreselerin zuhurundan önceki eğitim mekânları olarak camiler, mescitler ve bilginlerin evleri yanında bir de küttâblardan bahsetmiştik. Küttâblar, bir nevi sıbyan (çocuk) mektebi idiler. İslam' dan evvel de vardı. Daha önce de zikrettiğimiz üzere, Araplar arasında çok az kimse okuma-yazma biliyordu. Okuma-yazma öğrenimi için kullanılan ve ismine küttâb denilen yerler öğretmenlerin evleri idi.

---

[278] Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı II**, s, 385-388

[279] Naci Maruf, **Ulemau'n-Nizamiyât ve Medârisi'l-Maşrık el-İslamî**, Bağdad 1973, s, 9, nakleden; Kazıcı, **İslam Medeniyetleri ve Müesseseleri Tarihi**, s. 335

Küttâbın diğer çeşidinde de, okuma-yazma dışında, Kuran ve ilk dini bilgiler öğretiliyordu. Bu dönemde, okuma-yazma öğretenlerden bir kısmının gayr-i Müslim olduğunu da ehemmiyetine binaen kaydetmek gerekmektedir. Görüldüğü üzere, küttâb iki kısımdı. Birinci kısımda gayr-i Müslim öğretmenler de vazife görüyor ve sadece okuma-yazma eğitimi veriliyordu. İkinci kısmın hocaları ise elbette Müslümanlardı ve Kuraan ve ilk dini bilgiler eğitimi veriliyordu.

Önceleri, camilerin temizlik ve sükûnetini bozacağı endişesiyle çocuklara camilerde ders verilmiyordu. Zamanla, küttâblar, özel yerlerde olduğu gibi camilerde ve camiye bitişik mekânlarda da yer almaya başladılar. İslam âleminde küttâbların en dikkate değer örneği olarak Kûfe'de Ebû Kasım el-Belhî tarafından (ö. 105/723) kurulanıdır. Zaman ilerledikçe, küttâb sayısı o kadar çoğaldı ki, her köyün bir küttâbı ve hattâ bazı köylerin iki küttâbı bile oldu.

Çocukların eğitim ve öğretimi için gereken ilk programı Hz. Ömer'in yaptığı ve bunu memleketin diğer köşelerine ulaştırdığı bilinmektedir.[280] Küttâblarda Kuraan öğretimi her şeyin üzerinde bir ehemmiyete sahipti. Bundan sonra, biraz gramer, aritmetik ve şiir öğretilerek bu ilk dersler sona erdiriliyordu.

3.3.6 Kütüphaneler

Eğitim kurumları denilince ilk önce akla gelen mektep ve medreselerin dışında en az bunlar kadar önemli bir kurum daha vardır ki, o da eğitimi yapılan konularda başvuru kaynaklarının korunup, kullanıcılara sunulduğu kütüphanelerdi. Osmanlı toplumunda da kütüphaneler vakfedilen kitaplarla oluşuyor olup, çeşitli yapılış tarzları gösterirlerdi:

a. Bağımsız kütüphanelerde (Ayrık yapılar, camiye bitişik yapılar)

b. Külliye içi kütüphaneler

c. Cami, medrese, türbe ve tekke içi kütüphaneler

d. Mektep içi kütüphaneler

[280] Ahmet Çelebi, **İslam'da Eğitim Tarihi**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1998, s. 42-43

e. Saray içi kütüphaneler[281]

Diyarbekir kentinde bu kategorilerden "cami içi" kütüphânelere uyan bir kitap bağışı görülür ki; bu da Hüsrev Paşa Camii Vakfı'na 59 adet kitap bağışlanmasıdır. Sonraki dönemlerde bu kurum daha da ehemmiyet kazanmış olmalı ki, devletin başkenti İstanbul'da sayıları oldukça çoğaltılmıştır.[282]

3.3.7 Tekkeler

İslam kültür tarihinde önemli yeri bulunan müesseselerden biri de tekkedir. Tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlendiği, derinleştirildiği ve halka takdim edildiği tekkeye; tekye, zâviye, hankah ve dergâh gibi isimler de verilmiştir. Köy, kasaba, şehir ve hatta bazı dağ başlarında yaşayan insanlar, dünya hayatının çeşitli meşakkat ve sıkıntıları ile yorulan ruh ve bunalan gönüllerini dinlendirmek için buralara gelip zamanlarını değerlendiriyor; tabir caiz ise adeta rehabilite oluyorlardı.

İlk tekkenin Remle'de, Hâce Abdullah Ensârî tarafından kurulmasından[283] kısa bir müddet sonra her tarafta yayılan ve dolayısıyla daha sonra kurulan Müslüman devletlerin kuruluş faaliyetlerine iştirak eden tekkeler, Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmesinde de büyük ölçüde rol oynadılar. Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan XIII. Yüzyılın sonlarına kadar olan dönemdeki gelişmelerden bahsederken Mustafa Akdağ şunları söylemektedir:

"Meydana getirilen zâviye, hankah, ribât ve daha başka müesseseler, Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmelerini geniş ölçüde kolaylaştırıyordu. Doğudan batıya devam eden göçlerin hareketi, bu müesseseler sayesinde kolaylaşmakta idi."[284] Tekkelerin, Anadolu'nun İslamlaşmasında ve bölgenin bir Müslüman Türk ülkesi karakterini kazanmasında da oynadıkları rol, inkâr edilemeyecek kadar büyüktür.

---

[281] Behçet Ünsal, "Türk Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt XVII, 1984, s. 97.

[282] Ünsal, **a.g.m.** s. 97-98

[283] Süleyman Ateş, **Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri**, İstanbul, Sönmez Neşriyat, 1969, s. 10.

[284] Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**, İstanbul Barış Yayınları, 1974, Cilt 1, s. 38

Nitekim "Menteşe Beyliği" isimli araştırmasında Paul Wittek, adı geçen bölgede, dervişlerin İslamlaştırma hareketlerinde nasıl faal bir rol oynadıklarını anlatmaktadır.[285]

3.3.8 Fetihler ve Tekkeler

Tekke ve zâviye mensuplarının, Osmanlı fetihlerini kolaylaştırmada büyük bir hizmet gördüklerini biliyoruz. Osmanoğulları ile birlikte birçok şeyh gelip Anadolu'nun batı taraflarına yerleşti. Bu yeni gelen derviş muhacirlerin bir kısmı, gazilerle birlikte memleket açmak ve fütuhat yapmakla meşgul oluyor, bir kısmı da o civardaki köylere veya tamamen boş ve tenha yerlere yerleşiyordu. Köy veya araziye yerleşenler, bu yerlerde müridleri ile birlikte ziraat yapmak ve havyan yetiştirmekle uğraştılar. Bunlar, özellikle boş topraklar üzerinde zâviye kuruyor ve buraları kısa zamanda din, kültür ve imar merkezleri haline getiriyorlardı. Bu zâviyelerin, ordulardan önce gelip hudut boylarında yerleşmesi, orduların harekât kabiliyetini kolaylaştırıyordu. Ömer Lütfi Barkan, bu konuda Neşrî (s. 26) ve Âşık Paşazâde (s.12) tarihlerinden şu nakli yapmaktadır: "Göynük ve Taraklı'ya hazırlanan bir akında Osman Gazi, Köse Mihal'in bu vech tedbirlerini sevap bilüp (*doğru ve isabetli görüp*) guzâtı (*gazileri*) cem edüb gelüp Beşiktaş zâviyesine konup şeyhine Sakari suyunu (*Sakarya nehri*) geçidini sordular. Şeyh eytti…"[286] diyerek Şeyhin Sakarya Nehri'nin geçit veren yerini göstermek suretiyle ordunun suyu geçerek karşı tarafa nasıl vardığını anlatır. Bosna'daki Osmanlı vakıfları hakkında bilgi veren bir yazar, tekkeler hakkında da şu bilgiyi vermektedir: "Tekkelerin yeni bölgelerin fethedilmesinde ve Osmanlı Devleti tarafından fethedilen yerlerde İslamiyet'in yayılmasında büyük katkıları olmuştur. Bu durum, pek çok tarihî eserde de belirtilmektedir.

---

[285] Paul Wittek, **Menteşe Beyliği**, Ankara, Türk tarih Kurumu Yayınları, 1944, s. 115

[286] Barkan, **İstila Devirlerinin…** s. 12-13

3.3.9 Eğitim Kurumu Olarak Tekkeler

Özellikle savaşların olmadığı veya azaldığı dönemlerde tekke mensupları, İslam medeniyet ve maneviyatının beslenip yayılması için çalışıyorlardı. Bu müesseselerde seyyahlara kalacak yer ve yiyecek ikram edilirdi. Buralarda ikamet eden dervişler, çoğunlukla tıbbî yardım da sağlarlardı. Ayrıca zâviyeler bilgi alışverişinin de yapıldığı merkezler olarak görülürdü. Oturma salonlarına ek olarak edebiyat ve mistik şiir çalışmalarıyla mistik felsefe konferansları dinlemeye elverişli kütüphaneleri de bulunuyordu. Edebiyatın yanı sıra bu kurumlar, kaligrafi sanatının da geliştiği kurumlardı. Sufî şiiri de dahil olmak üzere dinî muhtevâlı pek çok çalışma ve didaktik karakterli diğer öğretiler de bu yerlerde gelişmiştir. Dervişler, savaşçı ve fetihçi rollerini kaybettikleri zaman bile, İslamî kültürün aktarılmasında ve fethedilen yerlerde kurumsallaşmanın ana direkleri haline geldiler.[287]

Yukarıda işaret edilen faaliyetlerinin dışında tekkelerin, köylerin gelişmesinde ve köy halkının ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan ilerlemesine de hizmet ettikleri görülmektedir. Gerçekten köy ictimaî topluluğu içinde bir imam ile bir de zâviye şeyhinden -varsa- bahsetmek gerekir. Zâviye şeyhleri XIII. Yüzyıldan itibaren "Köy Gençlik Ocakları'nı nüfuzları altına alarak buraya tarikat usûl ve âdetlerini sokmuşlardı. Böylece bunlar da şehirlerdeki ahî teşkilatları gibi kuvvetli bir manevî birlik kazanmışlardı.[288]

3.3.10 Bir Emniyet Aracı Olarak Tekkeler

Tekke ve zâviyelerin bir kısmı, devlet tarafından, bilhassa yolculuk için tehlikeli olan yerlerde tesis ediliyordu. Bu bakımdan, dağlarda, korkunç boğaz ve geçitlerde kurulan tekkeler, askerî sevk ve idareyi kolaylaştırmak, ticarete engel olabilecek eşkıya vs. gibi kimselere mani olmak için birer jandarma karakolu vazifesi de görüyordu. Tamamen vakıflara bağlı bulunan bu müesseseleri hem yerleşim birimlerinde, hem de benzer yollar üzerinde görmek mümkündür.

---

[287] Car-Drında, **a.g.e.** s. 67

[288] Akdağ, **a.g.e.** Cilt 1, s. 28

Müslüman toplumların, dinî, ekonomik ve sosyal yapının teşekkülünde harç vazifesi gören bu teşkilatın son zamanlardaki bozulmuş ve bu yüzden istismar edilen durumlarına bakıp bunların hep böyle olduğunu zannetmek, büyük bir haksızlık olur. Nitekim Muallim Cevdet de bu konuya temasla: "Son zamanlardaki tereddisine (gerilememsine) bakıp da tekkelerin daim öyle olduğuna hükm etmemelidir. Dört mevsimi yeşilliksiz sanmak doğru olmadığı gibi… Kemâl zamanlarında tekkeler, ruhları çok terbiye etmiştir. Eskiden tekkeler, edebiyat, mûsikî ve tarih ocakları idi. Hayatın ızdırabını dindirmek ihtiyacında olanlar oralara koşar, nefis bir âhengin şelalesi altında ruhlarını yıkar tesellî-kâr söz ve tarihî menkıbelerle yeniden canlanırlardı. Hâsılı tekkeler, yeis ve mahrumiyet ile canına kıyacak insanların, yeniden tamir gördüğü yerlerdir"[289] diyerek asırlarca topluma hizmet etmiş olan tarihî bir müesseseyi o asırların şartları içinde değerlendirmektedir.

Osmanlılar, tekke düşüncesini sistemleştirmek; müesseseleştirmek ve bu düşünceyi çeşitli yol ve teşkilatlarla topluma aktarma hususunda önemli hizmetler ifa etmişlerdir. Bu anlayıştan hareketledir ki, daha önceki Müslüman Türk devletlerinin tekke ve zâviye şeyhlerini koruma an'anesi Osmanlılarda da aynen devam etmiştir.[290]

Görüldüğü gibi psikolojik, pedagojik ve tıbbî meselelere varıncaya kadar geniş bir hizmet alanı bulunan tekke, o devrin mektebidir, hastanesidir, spor yurdudur, moral kaynağıdır, dinlenme kampıdır, beldenin güzel sanatlar akademisidir, edebiyat ve fikir ocağıdır. Velhasıl tekke, o asır insanlarının hayrına olan her şeydir. Her biri bir vakıf kuruluş olan ve çeşitli yönleri ile insanlara hizmette bulunmayı en önemli hedeflerinden bir olarak seçen tekkeler, zaman zaman malî sıkıntılara da düşüyorlardı. Böyle durumlarda bazen halk, bazen da devlet bunlara yardımda bulunmaktan kaçınmıyorlardı. Gelip geçen yolcuların (âyende ve revende) gece konaklamalarını ve sıcak bir tas çorba içmelerini sağladıklarından, gördükleri bu hizmet karşılığı devlet, bunlardan vergi almıyordu.[291]

---

[289] Ergin, **Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, s. 19.
[290] Barkan, **İstila Devirlerinin…** s. 292
[291] Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, s. 167-168

3.4 ÇEVRE YÖNETİMİ VE VAKIFLAR

3.4.1 Su Vakıfları

Son derece sevap sayılan vakıflardan biri, su vakıfları idi. Bazı camilerde abdest almak için yaz kış sıcak su akması, o caminin vakıf-nâmesi icabı idi. Su vakıflarının en büyük masraflıları şüphesiz suyolları ve barajlardır. Su bulunan bir yerden, nüfusu kalabalık bir iskân mahalline su vermektir. Meselâ Kânûnî, Mekke'ye bol su getirtmiş ve Harem-i Şerif'i 360 kubbe ile örttürmüştü[292] Şehirlerin ve hatta birçok köyün su ihtiyacının giderilmesi umumiyetle vakıflar tarafından gerçekleştirilmiştir[293]. Gerçekten bazı vakıfların vakfiyelerinde, suyu kaynağından yerleşme merkezlerine kadar götürmek için su kemerlerinin tesisinden söz edilmektedir[294]. Bu maksatla, genel olarak kurşun ve topraktan yapılmış borular kullanılıyordu. Yerleşme merkezlerine akıtılan suyun herkesin hizmetine sunulabilmesi için, vakıf kurucuları, şehirlerin ya da köylerin bazı noktalarına çeşmeler ve kuyular yaptırmışlardır.

Diğer taraftan, vakıf kurucularının, bu şehir veya köylere sadece normal su temin etmekle kalmayıp, sıcak mevsimlerde halka soğuk su dağıtılan sebiller vakfettiklerini de zikretmek gerekmektedir. Bazı vakıf sahipleri, sebillerinin suyunu soğutmak amacıyla buz temin edebilmek için buzluklar da yaptırmışlardır.

3.4.2 Çeşmeler

Çeşmeler vakıflara bağlı su tesislerinin önemli bir bölümünü teşkil ederler. Zira su, insanların hayatlarını devam ettirebilmeleri için vaz geçilmez bir ihtiyaç maddesidir. İslam'da pek çok ibadetin yerine getirilmesi suya, yani temizliğe bağlanmıştır. Bu sebeple İslam, suya, diğer dinlerden daha fazla ehemmiyet vermiştir. Hem Kur'an'da ve hem de hadis-i şeriflerde suya verilen önem dile

---

[292] **Osmanlıda vakıflar**, erişim: www.mihr.com/webs/osm/sistem/vakiflar.htm, Ocak 2010

[293] H. Güneri, "Vakıf Suları ve Su Vakıfları", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, 1971, Cilt IX, s. 67-69

[294] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, **Ümmühânî Hanım Vakfiyesi**, 1255 Başlar, s.469

getirildiği içindir ki, Müslümanlar su ile alâkalı tesisler kurmak için adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Bunun için yapılan her hayır tesisinin yanında bir de çeşme veya sebil yaptırmak bir kaide gibi algılanmış ve yapılmıştır.

Diğer hayır müesseseleriyle su tesislerinin birbiri ile alâkalarını anlatabilmek için Kazıcı, Osman Nuri'den şu alıntıyı yapmaktadır: "Su her şeyin hayatı olduğu için hiçbir yerde susuz imaret yapılmamıştır. Bundan dolayı, imaret kuranlar her şeyden evvel suyun teminini düşünmüşlerdir. Gerek inşaat esnasında kullanılmak, gerekse inşaat bittikten sonra imaret parçalarının her birisi için gereken suyu elde etmek üzere şehirler ve kasabalar dışında münasip yerde kaynaklar bularak, kuyular kazdırarak ve bentler yaptırarak elde ettikleri suları hususî surette yaptırdıkları yollarla imaretlerine (imareti bütün bir külliye olarak kabul etmektedir) kadar getirmişlerdir.

İmaret çevresinde camiin, hamamın, umumî hela ve diğer tesislerin suya ihtiyacı vardır. Bu maksatla cami avlularında abdest almaya yarayacak şadırvan ve musluklar yapılmıştır. Hatta caminin içinde bile su tesisi kurulmuştur. Yine bu maksatla, imaretin münasip ve göze görünen bir köşesinde halka parasız su dağıtacak sebiller yaptırılmıştır. Bu sebillerde yazın sulara kar konularak soğutulur. Halka bu şekilde [su] verilmesi de pek çok vakfiyede zikredilir. Hatta yeni cami yaptıran Hatice Sultan Vakfiyesi'ne göre yazın üç ay suya kar konulması ve Ramazan ayında camiin üç kapısında her akşam teravihten sonra halka Atina balından şerbetler sunulması gerekmektedir."[295]

3.4.3 Hamamlar

Halkın temizlenebilmesi de vakıf müesseselerinin ele aldığı belli başlı konulardan biri olmuştur. Temizliğin ana maddesi su olduğuna göre, hamamları da yukarıda zikrettiğimiz su kuruluşları arasında zikretmek icap edebilir. Ancak, önemine binaen, ayrı bir başlık altında ele almayı uygun bulduk. Hamamların, İslam dininin en çok önem verdiği hususlardan biri olan temizliğin sağlanması maksadıyla

[295] Ergin, **Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi**, s. 40- 41

kullanılışı, bu hamamların, daima, İslam yerleşim noktalarının asıl unsurları arasında sayılmasına sebep olmuştur. Vakıflar hakkında birçok makale neşretmiş olan H. B. Kunter'in bir beyanına göre, hamamların bir kısmına girmek ve temizlenmek ücretli olduğu gibi, fakir-fukaranın ücretsiz olarak girip temizlendikleri hamamlar da mevcuttu. Sultan I. Murad'ın Bursa'da yaptırdığı ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar kullanılan hamam, fakir-fukaraya hizmet veren hamamlardan birisidir. Devirlerinin en ileri teknikleriyle inşa edilmiş olan Osmanlı Hamamları yanında, yukarıda zikredildiği gibi çeşme ve sebiller de en son tekniklerle yapılmış ve böyle olduğu için de, pek çoğu, zamanımıza kadar hayatiyetini sürdürebilmişlerdir. Vakıf kurucuları, inşa ederek vakfettikleri hamam, çeşme, sebil ve su kuyularının bakımını ve işleyişini sağlamak maksadıyla personel tayin etmiş ve bu personelin ücretleri vakıf gelirlerinden karşılanmıştır.[296]

3.4.4 Şehirlerin Aydınlatılması, Temizliği Ve Estetiği

Vakıflar tarafından gerçekleştirilen belediye hizmetlerinden olarak, bazı vakıf kurucularının, sokakların aydınlatılması için kandilciler tayin ettiğini ve ücretlerinin yine vakıf gelirlerinden karşılandığını zikretmek mümkündür. Bu kandillerin lamba ve yağları da vakıf gelirlerinden karşılanmaktaydı ve kandilciler, sokak lambalarının yakılması ve söndürülmesi işine memur idiler. Diğer taraftan vakıf kurucuları, sokakların süpürülerek temizlenmesi gibi beledî hizmetleri de düşünmüşler ve bu işi yapacak süpürgeciler tayin etmişlerdir. Ayrıca, umûmi helâlar yaptırarak şehir temizliğinin sağlanması ile meşgul olmuşlardır[297]. Vâkıflar, şehirleri güzelleştirmek maksadıyla bahçeler vakfetmişler, bunlara işini bilen ve seven bahçıvanlar tayin etmişler ve insanların hizmetlerine arz etmişlerdir. Öte yandan, bazı şehirlerde halkın huzur bulmalarını ve dinlenmelerini temin maksadıyla özel ve güzel mekânlar yaptırmışlardır.

---

[296] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda...** s. 244

[297] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, **Yahya-zade Mehmed Vakfiyesi**, s. 268-271

3.5 ŞEHİRLERİN İMAR FAALİYETLERİ VE VAKIFLAR

Vakıflar Türk şehirlerinin kurulup gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Fethedilen şehirlerin yenileştirilmesi ve Türk şehri haline getirilmesinde, özellikle de yeni kurulan şehirlerde vakıf kurumu ve hizmet binalarının rolü büyük olmuştur.[298] Vakıf müesseseleri ferdin ıslahı ve huzuru, cemiyetin nizamı ve sükûnu, şehirlerin kurulması, ihyası ve imarı, bunun için belediye hizmetlerinin götürülmesi gibi geniş ve şümullü meseleleri halletmek hususunda da çeşitli ve kalıcı hizmetler vermişlerdir.

Vakıfların îfa ettikleri önemli bir hizmet olarak da; yollar, köprüler, fenerler, kaleler, kervansaraylar inşâ ettirerek şehirlerarası ulaşımda büyük hizmetler vermiş olduklarını zikretmek gerekmektedir[299]. Bunlara yol, geçit ve köprülerin güvenliği, yabancı tüccarların ticâret yollarının milletlerarası ulaşımın emniyet içinde yapılması, bunun için kervansaraylar kurulması ve işletilmesi, bir kısım köylerin bu hususta vazifelendirilmesi, şehirde açlık çekilmemesi için uzak diyarlardan zahire vs.'nin temini, kulelerin inşası ve muhafazası, deniz fenerlerinin inşası ve muhafazası, ruh hastalarının tedavisi, harplerde harap olan meskûn alanların imar ve ihyası, kuşları barındırmak için kuş evlerinin kurulması gibi akla hayale gelebilen her hususta vakıfların verdiği hizmetleri de ilave etmek lazımdır.[300]

3.5.1 Kervansaraylar

Kervansaraylar, çok büyük bir hayır müessesesi olduğu kadar, ticareti ayakta ve yolları canlı tutan bir kuruluştur. Kervansarayların daha mütevazı olanlarına "han" denilmektedir. Han ve kervansarayların ekserisinin vakıfnâmesinde, yolcuların, hayvanları ile beraber, üç gün misafir edileceği, yedirilip içirileceği şartı vardır. Bunlar, mimari bakımından da çok büyük sanat eseri olan muhteşem yapılardır. Sir Paul Ricaut'a göre, Türkler'in bu binaları, son derece muhteşem yapılardır ve Türk

---

[298] Erşahin, **a.g.m.** s.327

[299] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda…** s. 245

[300] Ülken , "**Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği**", s.31

eyaletlerinde pek çoktur. Havza gibi mütevazı bir kasabada (Doğu Trakya) dahi, böyle iki vakıf hanı vardı, yolcular bedava ağırlanırlardı[301].

Vakıf Kervansarayların gelirleri daima artmıştır. Meselâ Çatalburgaz'da İstanbul-Edirne yolu üzerinde Mustafa Paşa Kervansarayı'nın yıllık gelir fazlası ile haftada bir gün, civar köylere bedava yemek dağıtılıyordu. Anadolu yolları üzerinde her fersahta kervansaray vardır. Bunlar, başka ülkelerde hiç görülmeyen hayır müesseselerdir. Daha XIII. asırda Selçuklular Türkiyesi'nde, üç saatlik her mesafeye bir kervansaray kondurulmuştu. O devrin hiçbir ülkesinde bu çeşit eserler yoktu. Vakfedilen bu gibi müesseselerin her türlü masrafları, elbette, yine vakıf gelirlerinden karşılanıyordu. Bu hizmetler, tüccârın ve hacıların yolculuklarını kolaylaştırmak, emniyetlerini sağlamak, fakirlerin ve yolcuların ağırlanması ve onlara ikramlarda bulunulması işlevlerini görmekte idiler[302].

3.6 SAĞLIK HİZMETLERİ VE VAKIFLAR

Temeli vakıflara dayanan sosyal müesseselerimizden biri de hastanelerdir. İslam dünyasında dârü'ş-şifâ, dârü's-sıhha, dârü'l-âfiye, bîmâristan, bîmârhâne, mâristân, dârü't-tıb, şifâiyye gibi isimlerle anılırlardı. İslam tarihinde tıpla ilgilenmeyi Hz. Peygamber devrine kadar götürmek mümkünse de, tam teşkilatlı ilk hastanenin hicri 88 (m. 707) tarihinde Şam'da Emevi Halifesi Velid bin Abdülmelik tarafından tesis edildiği bilinmektedir. Bununla beraber İslam hastahânelerinin en parlak devri, daha sonraki Abbasiler döneminde gerçekleşmiştir. Nitekim, Harun Reşid'in, yapılan her caminin yanında bir hastanenin açılması için emir verdiği rivayet edilmektedir.[303]

Vakıflara bağlı oldukları için, daha sonra gelen Müslüman hükümdarlarca statüleri değiştirilmeyen hastahaneler, bu sayade İslam toplumlarının hizmetini uzun müddet yerine getirme imkânına kavuştular. Nitekim Gazze'de bulunan ve Sultan M.

---

[301] Osmanlıda vakıflar, erişim: www.mihr.com/webs/osm/sistem/vakiflar.htm, Ocak 2010

[302] Yediyıldız, **XVIII. Yüzyılda…** s. 246

[303] Kazıcı, Omsalı Vakıf Medeniyeti, s. 223

Kalavur'a ait olan bimarhâne (hastane), Osmanlılar döneminde de aynı vazifeyi görüyordu. 2 Rebiülevvel 1184 (26 Haziran 1770) tarihli bir arîza, bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.[304] Keza, Trablusşam'da bulunan ve Nureddin Zengi'ye aid olan tımarhane (hastane) de aynı şekilde vazifeye devam edip insanların hizmetinde bulunuyordu. 24 Şevval 1213 (1 Nisan 1799) tarihli başka bir arîza buna işaret etmektedir.[305]

İslam, insan sağlığına önem veren, insanının hastalanmaması için gereken tedbirlere başvurmasını ve hastalandığı zaman da tedavi edilmesini emreden bir dindir. Bu bakımdan Müslümanlar, hastalara yardım etmek ve onların sıkıntılarını gidermek için ellerinden gelen çabayı sarf etmekten geri durmamışlardır. Bu anlayıştan hareketle, kurulan hastahanelere gelenleri din, dil ve ırklarına bakmadan tedavi ediyor, onlara tıbbî yardımda bulunmayı bir vazife sayıyorlardı. Hastalar için böyle düşünen Müslümanlar, tabibler için de aynı şeyi uygulamaktan geri kalmadılar. Nitekim, XIII. Asırda yaşayan İbn-i Ebu Usaybia (1203-1270) yazdığı "Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etıbbâ" adlı eserinde, Müslüman hükümdarların istihdam ettikleri pek çok Hrıstiyan tabibin ismini verir.

İslam tıp tarihinde hastahanelerin eğitim bakımından da önemi büyüktür. Zira buralar, hem tedavi ve hem de eğitim yeri vazifesi görmüşlerdir. "Dârü't-Tıb" denilen tıp medreseleri, aynı zamanda hastalara şifa dağıtan birer müessese idiler. Diğer medreselerde olduğu gibi Osmanlı tıp medreseleri de İslam dünyasında daha önce kurulmuş bulunan Darüş-şifa ve özellikle Anadolu Selçuklu Darüş-şifaları örnek alınarak kurulmuştur. İslam dünyasında hastahaneler yalnızca beden rahatsızlıklarıyla ilgilenmiyor, aynı zamanda ruhî ve psikolojik rahatsızlıklarla da ilgileniyorlardı. Yakubî ve Mes'ûdî, eserlerinde Bağdad yakınlarında bulunan bir tekkenin psikiyatrik bir müessese olarak akıl hastalarının tedavisine tahsis edildiğini belirtirler. Mes'ûdî'nin ifadesine göre "Dayr Hızkıl Akıl Hastahanesi", Abbasi Halifesi el-Mütevekkil (847-861) döneminde El-Müberred tarafından ziyaret edilmiştir.[306]

---

[304] Başbakanlı Osmanlı Arşivleri, **Cevdet Sıhhiye**, No: 95
[305] Başbakanlı Osmanlı Arşivleri, **Cevdet Sıhhiye**, No: 373
[306] Terzioğlu, **a.g.m.** s,128.

Bütün bir İslam dünyası ve dolayısıyla Osmanlılar üzerinde de etkisi bulunan Abbasi dönemi tıbbı büyük bir önem taşımaktadır. Nitekim Abbasi halifelerinden Harun Reşit Bağdat' da bir hastane kurmuştu. Kurulan bu hastanenin şöhreti, kısa zamanda her tarafa yayıldı. Bu durumu gören ve bu imkana sahip olan herkes benzer bir hastane yapma gayretine düştü. Böylece İslam dünyasının pek çok yerinde hastaneler kuruldu. Her hastalık içinde ayrı salonlar tahsis edilmişti. Buralarda hocalar, asistanlar ve öğrenciler bulunduğu için ameli derslerde görülürdü.

Abbasiler döneminde gelişen hastahaneler, hemen hemen her tarafta vakıf olarak ortaya çıkmışlardır. Selçuklular zamanında da gelişmesini sürdüren bu hastahanelerden Şam, Bağdad, Musul ve Mardin'de inşâ edilenleri ünlüdürler. Anadolu'da gerek Selçuklular ve gerekse Osmanlılar tarafından birçok hastahane inşâ edilmiştir. Örnek olarak, Kayseri'de Gevher Nesibe (1205), Sivas'da İzzettin Keykavus (1217), Devriği'de Turan Melik (1228), Konya'da Kemalettin Karatay (1255), Bursa'da Yıldırım Bayezid (1488), İstanbul'da Haseki Hürrem Sultan (1550), Manisa'da III. Murad (1591), yine İstanbul'da Sultan Ahmed (1671) hastaneleri sayılabilir. Bu dönemde hastaneler o kadar çoğalmış ve faaliyet sahaları o kadar geniş tutulmuştur ki Süheyl Ünver bu hastanelerin isimlerini tek tek vermekte ve vakfiyelerine göre bunların faaliyetlerini ortaya koymaktadır.[307]

Günümüze ulaşabilen İslam hastanelerinin çoğu Osmanlılara ait olanlardır. Tıp ilmine büyük önem veren Osmanlı anlayışı, daha devletin ilk kuruluş yıllarında ilk hastanenin açılmasına neden olmuştur. Bu ilk hastanenin Sultan Orhan Tarafından Bursa' da açıldığı bilinmektedir. Bununla beraber tam teşekküllü diyebileceğimiz ilk hastanesi, Bursa'da hicri 801 (M. 1399) tarihinde Yıldırım Bayezit tarafından şehrin doğusunda ve Uludağ' ın eteklerinde kurulmuştur. Fatih Sultan Mehmet, Sahn-ı Seman ve Tetimme medreseleri ile cami ve imareti yaptırdıktan sonra birde hastane yaptırmıştı. Hastane hicri 875 (M. 1470) yılında hizmete girmişti. Bu hastanede, mevcut hastalardan başka, hariçten ayakta tedavi için gelen fakir hastalar, haftada bir gün muayene edilerek ihtiyaçları olan ilaçlar, karşılıksız olarak kendilerine verilirdi.

[307] Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısmına Dair" **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt 1, 1938, s. 17 -23

Osmanlı zamanında kurulan önemli hastanelerden biride Kanuni Sultan Süleyman devrinde kurulan hicri 965 (M. 1557) tarihli Süleymaniye Darüşşifası' dır. Bu hastanede akıl hastaları için ayrı bir koğuş bulunmaktadır. Her sabah erken vakitte açılan hastane, dışarıdan gelen hastaları da öğlene kadar tedavi etmekte idi.

Bu kurumlar, sadece yatan hastalara mahsus değildi. Ayakta tedavi de yapılırdı. Her gelen hastanın tedavisi yapılır ve fakir olduğunu beyan edenlere, başkaca bir vesika istenmeden bedava ilaç verilirdi. İstanbul, Edirne gibi büyük şehir hastaneleri aynı zamanda hekimlerin ihtisas yeri idi. Hekimler burada, her dalda ihtisas yaparlardı. Umumî ve yalnız bir tip hastalığa mahsus olanları dünyaca ünlüdür. 1451'de kurulan Edirne ve 1514'te kurulan Karacaahmed (İstanbul) cüzzam hastaneleri de tıp literatüründe ünlüdür. Zira XIX. asırdan önce cüzzamlılar, Avrupa'da hastaneye alınmıyor, ıssız yerlere sürülüp kaderlerine terk ediliyorlardı. Dışarıdan ayak üstü tedavi ve ilaç almak için gelenler, sabahtan öğleye kadar kabul ediliyorlardı. Öğleden sonra, yalnız yatan hastaların tedavisiyle meşgul olunuyordu.

150 ilâ 300 hasta tedavi edebilen hastaneler vardı. Sadece Kadınlara mahsus hastaneler olduğu gibi, bazı hastanelerde de Kadınlara mahsus kısımlar bulunurdu. Bu kısımlar, erkek hastalara ait kısımdan mutlak şekilde ayrılmıştı. Kadın hastalara, mutlaka Kadın hastabakıcılar tarafından bakılırdı. Hekim olmayan hastane mensubu, Kadın hastanın yanına bile yaklaşamaz. Daha 1396'da Schiltberger, Bursa'da her dinden hasta kabul eden 8 hastane bulunduğunu yazmaktadır. Bundan tam bir asır sonra da Cantacasin, Sultanmehmed (Fatih) Hastanesi'ni anlatırken, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi hasta kabul eden, hastalarına çok büyük ihtimamla bakan, fevkalâde büyük geliri olan bir müessese olduğunu söyler.[308]

[308] **Osmanlıda Vakıflar**, erişim: http://www.mihr.com/webs/osm/sistem/vakiflar.htm, Ocak 2010.

SONUÇ

Yaptığımız bu kısa çalışma, bilhassa Osmanlı dönemi vakıflarının eğitim, kültür ve dini açılardan olduğu kadar, sosyal siyaset açısından da derinlemesine tetkik, tahlil ve değerlendirmeye tabi tutulmasının gerektiğini ortaya koymuştur. Osmanlı ülkesinde Tanzimat öncesinde kurulan vakıfların %90'ı, "ehl-i seyf" dediğimiz yönetici sınıf tarafından kurulmuştur.

Bu dönemde kurulan vakıflarda uhrevi mükâfat beklentilerinin yanında, devletin adalet ve istikrar içerisinde idaresine katkı ve destek sağlamak eğilimlerinin ağırlık kazandığı görülmektedir. Kuşkusuz bu eğilimlerin oluşmasında, vakıf kurucularının aynı zamanda milli gelirin tabana yayılmasından, toplumsal huzurun sağlanmasından ve sosyal güvenlik sisteminin kurulmasından sorumlu olmalarının payı büyüktür. Bir sivil toplum kuruluşu olan vakıflarla devletin, Osmanlı ülkesinin temel meselelerinde büyük bir dayanışma ve işbirliği sergilediği görülmektedir. Kanaatimiz odur ki, farklı dillere, dinlere ve ırklara mensup kesimleri, huzur ve güven içerisinde bir arada tutarak, üç kıtada, altı asır yaşayacak bir cihan devleti kurulmasının sırrı burada yatmaktadır.

Vakıfları, tek başına ne sosyal ve ekonomik dengeleri sağlayarak, mucizevî bir şekilde toplumsal huzuru temin edecek bir kuruluş olarak görmek; ne de sadece dini ve hayrî amaçlarla kurulduğunu kabul ederek, ihmal edilmesi gereken tarihi bir hatıra saymak mümkün değildir. Kendi bölümünde geniş olarak değerlendirmeye çalıştığımız vakıf müesseselerinin nasıl doğduğu ve hangi temeller üzerine kurulduğu sualini tekrarlayacak olursak, şu tespitlerimizi dile getirmekten kendimizi alamayız:

Böyle bir suale kalıcı ve doyurucu bir cevap verebilmek için, bugüne kadar vakfın menşei konusunda bilim adamlarının ortaya attığı görüşlerin ele alınması ve analizlerinin yapılması gerekmektedir. Bilindiği gibi bu konuda Doğulu ve Batılı ilim adamları dört ayrı nazariye üzerinde durmaktadırlar. Kimilerine göre vakıflar "eski Türklere", bazılarına göre "Roma ve Bizans'a", diğer bir gruba göre de

“Mezopotamya ve İslam öncesi Arap toplumuna” dayanmaktadır. Bir başka görüşün sahiplerine göre ise vakıf, “İslâm dini”nin teşvik ve tavsiyelerine dayanmaktadır ve ilk vakfı kuran Hz. Peygamberdir.

Vakıfların tarihini tetkik ettiğimiz ve vakfı doğuran amilleri gözden geçirdiğimiz zaman, ileriye sürülen bu görüşlerden ilk üçünün bir nazariye olmaktan ileriye gitmediği anlaşılacaktır. Zira vakıfla herhangi bir teberruyu birbirinden ayıran iki temel kavram bulunmaktadır. Sadaka veya teberru olarak adlandırdığımız, açın doyurulması, çıplağın giydirilmesi gibi sosyal yardımlar bir defaya mahsus olarak yapılmasına karşılık, vakıf sisteminde toplumsal hizmet müesseseleşmiştir. İslâm hukukçularının tedvin ettiği (kitaplaştırdığı) vakıflara ait hükümlerde, vakfı benzerlerinden ayıran iki temel kavram üzerinde ısrarla durulmaktadır: Bunlar vakfın sahip olduğu hukuki statü ve süreklilik kavramıdır. Vakfın bu ayırıcı vasıfları sebebiyle geçmiş kavimlerdeki hayrî ve sosyal faaliyetlerin, bugünkü anlamda vakıf olarak kabul edilmesinin zorluğu ortadadır.

Şüphesiz ihtiyaçlar ve yardımlaşma fikri insanlığın tarihi kadar eskidir. Mutlaka her toplum yaşadığı devrin teamüllerine göre bir takım faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat eskilerden gelen karşılıklı dayanışma ve yoksulun korunması, ahlakî ve dinî duyguların muhafaza edilmesi çabaları, en olgun şeklini vakıf müessesesinde bulmuştur. Vakıf müessesesi ise asıl büyük tekâmüle, sosyal hayatta yardımlaşma ve dayanışmaya çok önem veren İslâm dininin zuhurundan sonra mazhar olmuştur. Gerçekten İslâm hukukunun en çok işlenmiş ve geliştirilmiş bölümlerinden biri vakıflardır.

Üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise, ne şekilde elde edilmiş olursa olsun; o ülkenin sahip olduğu servette, asgari düzeyde de olsa orada yaşayan herkesin hakkının bulunduğu temel değer yargısıdır. İhtiyaç sahiplerine beytülmalden (devlet hazinesi) yapılan yardımlar, bütün dinler ve sistemler tarafından kutsal kabul edilen yaşama hakkını sağlamaya yöneliktir. Yoksullar lehine artı bir değer olarak bu temel kavramın üzerinde ekonomik akışkanlığın sağlanması amacıyla imkânı olan insanların devreye sokulması düşüncesi, bireyin yaşam

kalitesini yükseltme ve refah payını artırma çabaları, servetin tabana yayılması ve gelir dağılımı eşitsizliğinin giderilmesi gayretleri; vakıf müessesesinin doğmasını sağlamıştır. İnsani erdeme dayalı bu fikirlerin hangi iklimlerde ve hangi ekonomik sistemlerde yeşerdiğini tespit etmek, vakıfların hangi sevk edici kuvvetle ve hangi ortamlarda doğup geliştiğini bizlere gösterecektir.

Kim ne derse desin, bu konulardaki nazariye ve iddialar ne olursa olsun, onca ihmal ve ihanete rağmen tarihin derinliklerinden günümüze kadar ulaşan tarihî yapılar, vakıf müessesesinin en fazla İslâm ülkelerinde geliştiğini ve onların sosyal, kültürel ve ekonomik hayatlarına tesir ettiğini açıkça göstermektedir. Bu sebepledir ki, vakıflar, objektif ve subjektif manada medeniyetimizin dış dünyaya açılan pencereleridir. Bizim diğer toplumlardan ve milletlerden farkımızı ortaya koymaktadırlar.

Bu kısa çalışmamız neticesinde, Türk milletinin devlet kurma ve yönetme hususundaki yeteneklerini görmek isteyenlerin Osmanlı Arşivi'ne, mülkiyet anlayışı hakkında bilgi sahibi olmak isteyenlerin Defter-i Hâkânî kayıtlarında, insana ve çevreye olan saygısını ve mala bakış açısını görmek isteyenlerin Vakıflar Arşivi'ne ve "adalet anlayışı nasıldır?" diye merak edenlerin de Şer'iyye Sicilleri'ne mutlaka ulaşmaları gerektiğini öğrendik.

Vakıf müessesesinin, uzaktan yakından kendisiyle alakalı olan bütün çevreleri terbiye eden bir medeniyet halkası oluşturmakta olduğunu, Vâkıf (vakıf kuran kişi), mevkuf (vakfedilen mal) ve mevkufun aleyh (vakıftan yararlanan) kavramlarının oluşturduğu bu medeniyet ikliminde ideal bir insan prototipinin ortaya çıkmakta olduğunu gördük. Vakıf medeniyeti, insanı merkeze almıştır, fakat hiçbir canlıyı hatta çevreyi dışlamamıştır. Ekolojik dengeleri gözetmiş ve mevcut imkânların olabildiğince adil bir şekilde paylaşımını öngörmüştür. Yatay ve dikey hareketliliğe açık bir yaşam tarzına sahiptir.

Bu medeniyetin oluşturduğu hayat anlayışı, yoksulların evlenmemelerini, evlenseler de çocuk sahibi olmamalarını ve hatta onların ölüme terk edilmeleri

gerektiğini ileriye süren Thomas Robert Malthus (1766-1834)'un görüşlerini reddeder. Şehirciliği, mimariyi, güzel sanatların hiçbir kolunu dışlamaz. Musikiyi, hat sanatını, tezhibi, oymayı, vitrayı, ahşap ve taş işçiliğini bedii zevklerin vazgeçilmez unsurları arasında sayar. İmkânı olanın verme duygusunu ve çok çeşitli sebeplerle çalışıp kazanmaktan acze düşen kimselerin alma arzularını terbiye eder. Zengini saçıp savurmaktan, yoksulu da akli ve fiziki şartları yerinde olduğu hâlde sürekli bir şekilde başkalarının yardımıyla yaşamaktan men eder.

Ruhların derinliklerine kadar nüfuz eden bu medeniyet anlayışı gönlü, ihtiyaç içinde kıvranan bir yoksula yardım etmenin ve o yoksulu içinde bulunduğu dayanılmaz hayat şartlarından kurtarmanın hazzı ile dolan zengini, bir elinin verdiğini diğer eline göstermemeye doğru yöneltir. Zengin, çoğu kez bir dinî yapının çevresinde bulunan ve üzeri oyularak meydana getirilen sadaka taşının çukuruna, kimselere görünmeden kesesini boşaltır ve sessizce oradan uzaklaşır. İhtiyacı olmadığı hâlde yardım almanın helal ve meşru kabul edilmediği inanç ve idrakinde olan yoksul da, yine sabahın alacakaranlığında aynı taşa yönelir ve sadece ihtiyacı kadar parayı alırdı. Vakıf Medeniyeti, bütün tarafları eğiten, almayı ve vermeyi insani ve ahlaki ilkelere bağlayan, hileli, entrikalı ve zecrî tedbirlere başvurmadan toplumsal huzuru sağlayan bir medeniyettir.

Vakıf kurabilmek için, sahip olduğu imkânları başkalarıyla paylaşma olgunluğuna erişmiş, hür, reşit, bâliğ ve medeni hakları kullanmaya ehil insana; üzerinde herhangi bir kısıtlama bulunmayan, serbest kullanıma hazır, vakfedilecek mal varlığına ihtiyaç bulunmaktadır. Her şeyden önce Osmanlı döneminde bu niteliklere en fazla sahip olan kesim yönetici sınıftı. Bu sebeple, vakıfların çoğunluğunu yöneticiler sınıfı oluşturmuştur.

Ülkelerin hükümdarları ve devlet ileri gelenleri; yüksek paye ve mansıp sahipleri olup, aynı zamanda toplumun iktisadi bakımdan en güçlü sınıfını oluştururlar. Bu üst yönetici sınıftan sonra, bunlara yakın olan zümreler, siyasi iktidardan kuvvet alan feodal sınıflar (eşraf ve âyan) gelmektedir. Bunları da halk içinde itibar sahibi olan, aynı zamanda devlet ileri gelenleriyle iyi ilişkiler içinde

bulunan ulema ve tarikat mensubu ruhani liderler ile orta tabakayı oluşturan tüccarlar ve zanaatkârlar takip ederler.

Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunda da, vakıf kuranların % 90'ının, devletin adalet ve istikrar içinde işler hâlde tutulmasından birinci derecede sorumlu olan yönetici gruba mensup olması tesâdüfî bir durum değildir. Osmanlı tatbikatında yönetici kesim, vakıf kurarken ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve siyasi durumları göz önünde tutup dönemin teamüllerine göre toplumun beklentilerine cevap verirken toplumu oluşturan tabakalar arasında yatay ve dikey geçişlere imkân sağlayan kanalların açık tutulması yükümlülüğünü de taşımaktaydı. Daha açık bir ifade ile askerî sınıfın sahip olduğu imkânları, kendi vatandaşlarıyla paylaşması ve kamu hizmetine destek vermesi, Osmanlı yönetim anlayışının bir parçasıydı. Osmanlı toplum geleneğine göre, imkânı olan herkes bir hayır eseri yaptırır, buna gücü yetmeyenler bir mektep veya cami tamir ettirir, bunu da yapamayanlar hiç değilse bir çeşme inşa ettirirdi.

Toplumsal sorumluluk çok güçlüydü. Sahip olduğu servet ölçüsünde bir hayır eseri yaptırmayana toplum iyi gözle bakmazdı. Esasen böyleleri pek de çıkmazdı. Diğer taraftan bizim kültürümüzde, yöneticilerin bireysel olarak toplum kalkınmasına katkı sağlaması, beyliğin meşruiyet sebepleri arasında sayılırdı. Büyük külliyeler yaptıran yöneticilerin kararlarında sadece dinî, estetik ve mali kararlar etkili olmuyor, siyasi durumlar da belirleyici bir rol oynuyordu. Şehirlerin siluetini ve kimliğini değiştiren bu yapılar, her şeyden önce vatandaşların gözünde hükümdarın meşruiyetine hizmet ediyordu. Hiç şüphesiz Osmanlı halife sultanlarının vakıflar yoluyla, Mekke ve Medine'de yaptırdıkları hayri ve dinî hizmetler, her yıl surre alayları ile haremeyn-i muhteremeyn (Mekke ve Medine) ahalisinin fukarasına ve meşâyıhına ve sâir ulemâya gönderdikleri aynî ve nakdî yardımlar, başka ülkelerde yaşayan Müslüman halkların hilafet makamına bağlılığını sağlıyor ve saygısını temin ediyordu.

Bazen inşaatta kullanılacak malzemelerin nakliye güçlükleri, yapının değerini artırıyordu. Süleymaniye Camii'nin inşası sırasında, merkezî kubbenin altına

yerleştirilen dört büyük sütundan birisi Mısır/İskenderiye, bir diğeri Suriye/Ba'albek'ten getirilmişti. Büyük masraflara yol açan bu nakliye işlemi ile bir yandan Osmanlı Devleti'nin kudreti ortaya konuluyor, öbür yandan da hükümdarın (Kanuni) sahip olduğu teknik ve mali imkânlar gösterilmiş oluyordu.

İslâm kültür geleneğinde nelerin dinî ve hangi hizmetlerin dünyevi olduğunu ayırt etmek pek kolay olmasa da kanaatimizce, bütün bunların sadece dinî amaçlarla ve uhrevi mükâfat beklentileriyle yapıldığını söylemek isabetli bir yaklaşım değildir. Şüphesiz, topluma faydalı her yapılan işte, psikolojik tatmin ve Allah'ın rızasını kazanma beklentisi vardır. Fakat her şey bundan ibaret değildir. İnkâr edilemez bir gerçektir ki, Osmanlı devlet ve toplum hayatında vakıfların derin izleri bulunmaktadır. Hayatın vazgeçilmez kurumları arasında, vakıf müessesesi daima birinci sıradadır. Vakıflar coğrafyayı vatanlaştıran, insanları toprağa iskân eden, yeni fethedilen şehirlerin İslâm mimarisi esasına göre yeni baştan imar edilmesini sağlayan, insani boyutu çok yüksek, çağlar boyu değerinden hiçbir şey kaybetmeyen sivil, demokratik bir oluşumdur.

Vakıflar başlangıçta, ferdî ve içtimai ihtiyaçların karşılanması amacıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonra cemiyet hayatında meydana gelen değişime ve gelişmelere uygun olarak, içinde bulunduğu toplumların sosyo-kültürel yapısı, ekonomik imkânları ve kabiliyetleri oranında değişmiş ve gelişmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde, serbest ekonomi kurallarına ve yerinden yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı hükmi şahsiyeti haiz, devletin yükselme ve duraklama hareketlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan, toplum ve devlet hayatımızda sosyal, kültürel, ekonomik hatta siyasi açıdan belirgin bir potansiyele sahip bir sektör hâline gelmiştir. Mahallî idarelerin, Türk belediyeciliğinin temel yapı taşları olmuştur.

Çünkü vakıflar bir sosyal siyaset aracıdırlar. Sosyal siyaset, ahlaki saiklerle asilleştirilmiş bir iktisat siyaseti olarak tarif edilmektedir. İktisat ilmi, iktisadi faaliyetlerin, gelir ve servet dağılımının, benimsenen ahlaki temele ve adalet anlayışına göre nasıl oluşması gerektiği ve bu yolda alınacak tedbirler üzerinde

durmaktadır. Vakıflar, üst tabakadan alt tabakalara doğrudan servet transfer eden kurumlar değildir. Fakat üst tabakanın servetinin onların mülkiyetinden çıkarılarak toplumsallaştırılmasına ve elden ele nemalarının alt tabakalara gelir ve hizmet olarak yayılmasına imkân veren bir sistemdir. İşte bu yönüyle vakıflar, önemli bir sosyal siyaset müessesesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bir toplumun içtimai bünye itibariyle sağlamlığı, o toplumda tabakalaşmanın üst kesiminde yer alanların iyi yönlendirilmesine ve alt kesiminde yer alanların da iyi gözetilmesine bağlıdır. Sosyal siyaset açısından bakıldığında vakıflar yöneticiye bu imkânı vermektedir. Vakıfların bu özelliğinden yararlanan Osmanlı yöneticileri, devletin yapı itibariyle babadan oğla geçen bir saltanat sistemiyle idare ediliyor olmasına karşılık, başta padişah, Kadın sultan ve paşalar olmak üzere her kademedeki yetkililerin toplum yararına kurdukları vakıflarla devlet-vatandaş irtibatını temin ederek, geniş kitlelerin yönetime bağlılıklarını sağlamayı başarmışlardır.

Osmanlı yönetim anlayışına göre devletin görevi, adaleti sağlamak, tebaanın can ve mal emniyetini temin etmek ve insanlara dilediği gibi inanma ve kendini geliştirme fırsatı vermekten ibaretti. Bunların dışında kalan ve bir ülkenin gelişmişlik ve refah düzeyini gösteren eğitim, kültür, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım hizmetlerini yerine getirmek görevini, sivil toplum kuruluşlarına bırakmıştı. Sivil inisiyatifler tarafından gerçekleştirilen, mektep, medrese, dergâh ve kütüphane gibi eğitim ve kültür müesseseleri; cami, mescit, namazgâh gibi dinî müesseseler; hastane, erâmilhâne, tabhâne, misafirhane, imaret ve kabristan gibi sosyal ve beledi müesseseler; yol, su köprü, kaldırım, çeşme ve sebil gibi bayındırlık müesseseleri tarih boyunca vakıflar tarafından kurulmuş ve idare edilmiştir.

Vakıflar eliyle tarihte gerçekleştirilen hizmetleri kendi bölümünde teferruatıyla ortaya koymaya çalıştık. Bunların başında, bugün mahallî idarelerin yapma gayreti içinde oldukları bir dizi hizmetler olduğunu sıraladık. Şüphesiz Türkiye'de modern anlamda belediyecilik Tanzimat ile başlamıştır. Özellikle Tanzimat'tan bu yana idari reform düşüncesi sürekli gündemde olmuştur. Ancak

batılı tarzda belediyeler oluşturma girişimlerinin yüzeysel kaldığı da bir gerçektir. Bu dönemde idari meselelerin çok yönlü ve kökü tarihi, iktisadi ve sosyal sebeplere dayandığı gözden kaçırılmıştır.

Türk Belediyeciliğinin gelişim sürecinin hâkim tonu batı olmuştur. Bu hâkim unsurun Osmanlı'dan günümüze kadar olan gelişmeleri etkilediği, yön verdiği ve dönüştürdüğü de bir gerçektir. Özellikle Tanzimat döneminde böyle bir teşkilatlanmayı gerekli kılan iç ve dış koşullar dikkate alındığında bu olgu daha açık bir şekilde görülmektedir. Ancak batıdaki bu modern şehir görünümlerinin, Osmanlı şehirlerinde de uygulama alanı bulması sadece batılıların ve dönemin bürokratlarının bu yöndeki isteklerine de bağlanamaz. Bu dönemde toplumsal gelişmelerin de etkisiyle büyüyen şehirler eskisine göre ciddi sorunlarla da karşı karşıyadır. Dolayısıyla bu gelişme geleneksel formların üzerine inşa edilmiş bir yapıyı ortaya çıkarmakta ve tümüyle eski anlayışla zıtlaşan bir tutum sergilememektedir. Denilebilir ki, değişimin yönü batı olmuş ancak sorun ve ihtiyaçlara verilen cevaplar kendi iç dinamiklerimizin karmaşık çizgilerini yansıtmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise değişen ihtiyaçlara cevap verebilmek adına belediyelerde yeniden yapılanma süreci kapsamında 1580 sayılı Belediye Kanunu yürürlüğe girmiştir ve uzun yıllar Türkiye'nin belediyecilik alanındaki temel kanunu olma sıfatıyla varlığını korumuştur.

Ancak özellikle 1970'li yılların sonunda yaşanan mali krizler nedeniyle tüm dünyada kamu yönetiminin yapısı ciddi anlamda sorgulanmaya başlamış ve bunun sonucunda 1990'lı yıllarda yeni liberalizmin de etkisiyle özellikle gelişmiş ülkelerde devletin toplumdaki rolünün etkinlik ve verimliliği esas alacak bir şekilde tanımlanması söz konusu olmuştur. Bu anlayışa paralel olarak özel sektördeki başarılı uygulamaların kamu yönetimine adaptasyonu sürecine girilmiştir. Kamu yönetiminin yeniden yapılandırılması çalışmalarından elde edilen başarılı sonuçlar ise gelişmekte olan ülkelerde de yeniden yapılanmayı bir zorunluluk haline getirmiştir.

Sonuç itibarıyla, dünyadaki küreselleşme süreci yerelleşme politikalarını da hızlandırmış ve değiştirmiştir. Bu değişim ise yerel politikaların özüne yönelik bir değişim olmuştur.

KAYNAKÇA

Ahbarü'd Devleti's Selçukiyye, Çeviren Necati Lügal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943

Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**, İstanbul, Barış Yayınları 1974

Akgündüz, Ahmet, **Belgeler Gerçekleri Konuşuyor 1**, Nil Yay., İzmir, 1990

Akgündüz, Ahmet, **Vakıf Müessesesi,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988

Al, Hamza, **Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi**, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002

Arat, R. Rahmeti, "Uygurca Yazılar Arasında", **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, İstanbul, Sayı III, 1936

Arat, Reşid Rahmeti, Uygurca Yazılar Arasında Türk Tarihi, **Arkeologya ve Etnografya Dergisi**, İstanbul, Cilt III, 1936

Arat, Reşit Rahmeti, **Eski Türk Şiiri,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları,1986

Artuk, İbrahim ve Cevriye Artuk, "Ortaçağda Bazı Anadolu Şehirlerine Verilen Unvanlar", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Ankara, XXIV/2, 1986

Ateş Süleyman, **Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri**, İstanbul, Sönmez Neşriyat, 1969

Atilla, Resul, **İstanbul Galata Kadılığı 353 Numaralı Şeriye Sicili**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994

Aydın, Murat, **Sosyal Politika ve Yerel Yönetimler**, İstanbul, Yedirenk Yayınları, 2008

Aydın, Tekin, **Anadolu'da İnsan Toplulukları ve Yerleşme İlkeleri Üzerinde Bir Deneme**, İstanbul, İTÜ Mimarlık Fakültesi, 1964

Ayverdi, Samiha, "14. Asırdan Bu Yana Türk İctimaî Müesseselerine Kısa Bir Bakış", **Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı**, Ankara, MEB. Devlet Kitapları Yayınları, 1977

Baltacı, Cahit, "Dört Halife Devri Şehir Hayatı ve Yerel Yönetim Hizmetleri", **İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler**, İstanbul, İlke Yayınları, Cilt 1, 2.b, 2005.

Baltacı, Cahit, **XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı yayınları, 2005

Barkan, Ömer Lütfi, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", **Vakıflar Dergisi**, Ankara Sayı 2, 1942

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt II, 1942

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar"**, İktisat Fakültesi Mecmuası**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları,1962

Barkan, Ömer Lütfi, **İhtisab Kanunları**, Türk Tarih Vesikaları, Ankara, 1942

Barthold, Vassiliy V. , **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Barthold, Vassiliy V., **Türkistan Kültür Hayatının Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları Basılmamış Tercümeler (118), 1927.

Barthold, Wilhelm, **Uluğ Bey ve Zamanı**, Ankara, Çev. Prof. Dr. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Cevdet Dâhiliye**, No: 2643

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Cevdet İktisat**, No: 1338

Başbakanlı Osmanlı Arşivleri, **Cevdet Sıhhiye**, No: 95

Başbakanlı Osmanlı Arşivleri**, Cevdet Sıhhiye,** No: 373

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Maliyeden Müdevver**, No: 9926

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühime Defteri**, No: 29

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Defteri**, No 126

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Defteri**, No 7

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Vakfiyeler Tasnifi**, No: 162/5

Bayartan, Mehmet, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, İstanbul, sayı 13, 2005

Baykara, Tuncer, "Türk Yer Adlarının Orta Asya'daki Benzerleri Üzerine Bir Kaynak", **Türk Yer Adları Sempozyumu**, Ankara, 1984

Baykara, Tuncer, **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985

Berki, Ali Hikmet, **Vakıflar,** İstanbul, Aydınlık Basımevi, 1940

Berki, Şakir," Vakfın Lüzumu, Faydaları ve Vakıfları Teşvik", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt 5, 1962

Beşir Ağa Vakfiyesi, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, Kasa No:35

Bilmen, Ömer Nasuhi, **Hukuk-ı İslamiye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu**, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1969

Birinci, A. Mesut, **Galata Seriye Mahkemesi Sicillerindeki Ferman, Berat ve Buyrulduların Değerlendirilmesi**, İstanbul, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst. 1996

Bizbirlik, Alpay, "Osmanlı Toplumunda Vakıfların Sosyo-Ekonomik Boyutları ve Buna Dair Örnekler",erişim **http://www.sosyalsiyaset.net/documents/osmanlida_vakiflar.htm**, Nisan 2010

Bogason, Peter, "Capacity For Welfare, Local Government in Scandinavia and the United States, **Scandinavian Studies**, Volume 59, No 2.1987.

Bostanoğlu, Özer, Türk Belediyeciliğinde Güncel Tarihsellik, **Amme İdaresi Dergisi**, Ankara, Cilt 23, Sayı 2, Haziran, 1990

Brans, Marleen, "Theories of Local Government Reorganization, An Empirical

Caferoğlu, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1993

Can, Yılmaz, **Anadolu Öncesi Türk Kenti, Türkler**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Can, Yılmaz, **İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1995

Cansever, Turgut, **Şehir ve Mimari**, İstanbul, Ağaç Yayınları, 1993

Car-Drında, Hatıdza, **XVII. Yüzyıl Bosna Sancağı'nda Vakıf Müesseseleri**, **Osmanlı**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999

Cerasi, Maurice, **Osmanlı Kenti-Osmanlı İmparatorluğunda 18.-19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1999

Çelebi, Ahmet, **İslam'da Eğitim Tarihi**, İstanbul, Damla Yayınevi, 1998

Çelik, Behiç, "Türk Belediyeciliğinin Tarihsel Gelişimi", **Yeni Türkiye Dergisi**, Ankara, Yıl 1, Sayı 4, Mayıs-Haziran 1995

Çınar, Hüseyin, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000

Çukurçayır, Arif, **Türkiye'de Yerel Siyasetin Tarihi Gelişimi**, Yerel Siyaset, İstanbul, Okutan Yayıncılık, Ocak 2008

Demirci, Murat, "Osmanlı'da Mahalle, İnsanlar, Mekanlar ve Gündelik Hayat", Erişim,**http://www.degirmendergi.com/haber_detay.asp?haberID=582**,16.04.2010

Dilik, Sait, **Gelir ve Servet Politikası**, Adapazarı, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 1999

Dinçer, Ömer ve Cevdet Yılmaz, **Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma: 1 Değişimin Yönetimi İçin Yönetimde Değişim**, Ankara, T.C Başbakanlık Yayınları, Ekim 2003

Doğan, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, Vadi Yayınları 1994

Doğru, Halime, **18.Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995

Dönmez, Mustafa, Türkiye'de Belediyeciliğin Tarihsel Gelişimi, **Türk İdare Dergisi**, Ankara, Yıl 67, Sayı 406, Mart 1995

DTP, **Sosyal Hizmetler ve Yardımlaşma Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, **Sekizinci Beş yıllık Kalkınma Planı**, Ankara, DTP Yayınları, 2001

Eberhard, Wolfram, Çin Kaynaklarına Göre, Orta ve Garbî Asya Halklarının Tarihi, **Türkiyat Mecmuası**, İstanbul, VII-VIII, 1942

Eberhard, Wolfram, **Çin'in Şimal Komşuları; Bir Kaynak Kitabı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942.

Ekin, Nusret, **Endüstri İlişkileri,** İstanbul, İ. Ü. İşletme Fakültesi, Yayın No: 208, 5. Baskı, 1989

Ekin, Nusret, **Endüstri İlişkileri,** İstanbul, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi, Yayın No: 208, 5. Baskı, 1989

El Belazuri**, Fütuhul Buldan**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1978

El-Câhiz, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları,1967

El-Kettani, Abul'l Hayy, **et-Teratibu'l-İdariye**, Beyrut (tarihsiz)

Emecen, Feridun M., **XVI. Asırda Manisa Kazası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989

Ercan, Hülya, Türkiye'de Sivil Toplum Tartışmaları Üzerine, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Adana, Cilt 26, Sayı 1, Mayıs 2002

Erdemir, Halil, **1246–1254 Tarihli 183 Numaralı Isparta Şeriyye Sicili Üzerine Bir İnceleme**, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler'', **VIII. Türk Tarih Kongresi**(11-15 Ekim 1976)

Ergin, Osman Nuri, "Türk Belediyeciliği ve Şehirciliği", **İller ve Belediyeler Dergisi**, İstanbul, 1947

Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-ı Belediye**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, cilt I, 1995

Ergin, Osman Nuri, **Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi**, Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üzerine Seçmeler, İstanbul, T.C Marmara Boğazları Belediyeler Birliği Yayını, 1987

Ergin, Osman Nuri, **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1936

Ersoy, Neşet, **Anadolu'da Sivil Toplum Örgütlenmesinin Tarihsel Gelişimi**, Türk İdare Dergisi, Ankara, Yıl 75, Sayı 438, Mart 2003

Ersöz, H. Yunus, "Doğuşundan Günümüze Sosyal Politika Anlayışı ve Sosyal Politika Kurumlarının Değişen Rolü", İstanbul, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 53, Sayı 2, 2003

Ersöz, H. Yunus**, "**Sosyal Politika-Refah Devleti-Yerel Yönetimler İlişkisi", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, (Prof. Dr. Toker Dereli'ye Armağan), İstanbul, Cilt 55, Sayı 1, 2006

Erşahin, Seyfettin, "Vakıf Düşüncesini Doğuran Amiller Üzerine", **İslami Araştırmalar Dergisi**, Ankara, Cilt16, Sayı 2, 2003

Eryılmaz Bilal, **Bürokrasi ve Siyaset**, İstanbul, Alfa Basım Yayın Dağıtım, 2002

Eryılmaz, Bilal, **Kamu Yönetimi**, (Genişletilmiş ve Güncellenmiş Yeni Baskı), İstanbul, Erkam Matbaası, 2007

Eryılmaz, Bilal, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul, İşaret Yayınları, 2.Baskı, 2006

Eryılmaz, Bilal, "Yerel Yönetim Sendromu", **Yeni Türkiye Dergisi**, Ankara, Yıl 1, Sayı 4, Mayıs-Haziran 1995

Esad Bey, Müftüzâde Esad Bey, "İstanbul Medreseleri", **Sebilürreşad Dergisi**, İstanbul, 1341 (1922), C. XX

Esin, Emel, **"Muyanlık" Uygur "Buyan" Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme**, Malazgirt Armağanı, Ankara, 1970

Esin, Emel, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş**, **Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar,** İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1978

Esin, Emel, **Türkistan Seyahatnamesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları,1959

Eş, Mecit, **Maliye Tarihi Ders Notları**, Trabzon, Eser Ofset, 1998

Evaluation", **Public Administration**, Autumn, Volume 70, 1992

Göymen, Korel, **Türkiye'de Kent Yönetimi**, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997

Gözel, Kadir Akın," Yeni Kamu Yönetimi Nedir?" , **Türk İdare Dergisi**, Ankara, Yıl 75, Sayı 438, Mart 2003

Gumilev, Lev Nikolayeviç, **Eski Türkler**, İstanbul, Birleşik Yayınları, 2002

Güler, Mustafa, **Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (XVI – XVII. Yüzyıllar)**, İstanbul, Türkiye Tarih Araştırmaları Vakfı, 2002.

Gülöksüz, Yiğit, ve İlhan Tekeli; **1973-1980 Dönemi ve 1980 Sonrası Belediyeciliği**, Türk Belediyeciliğinde 60. Yıl Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 1990

Güneri, Hasan, "Vakıf Suları ve Su Vakıfları", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, 1971

Güven, Sami, **Sosyal Politikanın Temelleri**, Bursa, Ezgi Yayınları, 1995

Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (Kâtip Çelebi), **Keşfü'z-Zünûn an Esami'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, nşr. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1941, Cilt I

Hacip, Yusuf Has, **Kutadgu Bilig**, İstanbul, Kare Yayınları, 2006

Halaçoğlu, Yusuf, **XIV. – XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991

Halil Hamit Paşa Vakfiyesi, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, 1197/1783 Küçük Evkaf Hamis II

Hamidullah, Muhammed, **İslam Peygamberi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2004, Cilt II

Hammer, Joseph, **Büyük Osmanlı Tarihi**, İstanbul, Hikmet Neşriyat,1997

Heper, Metin, **Bürokratik Yönetim Geleneği**, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları,1974

Hovannesyan, Sarkis Sarrâf, **Payitaht İstanbul'un Tarihçesi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996

Huart Cl., **İmaret**, MEB Yayınları, İstanbul, 1988

İbn-i Kudame, **el-Muğnî,** Mısır, (Yayınevi yok)1970

İbrahim b. Hüseyin Vakfiyesi, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, Dergâh-ı Âli Müteferrikası, Haremeyn VI

İkizoğlu, Musa, **Türkiye'de yoksulluk ve Sosyal Yardım Uygulamalarının Bugünkü Durumu,** İnsani Gelişme ve Sosyal Hizmet, Prof. Dr. Nesrin Koşar'a

Armağan, (Yay. Haz. Kasım Karataş, Çiğdem Arıkan), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu, 2001

İlgürel, Mücteba, "XVII. Yüzyıl Balıkesir Seriyye Sicillerine Göre Subasılık Müessesesi'', **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Bildiriler, Kongreye sunulan bildiriler, Ankara 1981

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal ve Hüseyin Hüsameddin, **Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzarın Teracim-i Ahvâli**, İstanbul, 1335 (1917) (Eser Fotokopisinden İncelenmiştir)

Kalabalık, Halil, **Avrupa Birliği Ülkeleri ile Karşılaştırmalı Yerel Yönetim Hukuku**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2005

Karadağ, Arif, "Osmanlıdan Günümüze Türk Kentinin Değişen Kimliği", **Türk İdare Dergisi**, Ankara, Yıl 75, Sayı 442, Aralık 2003

Kaya, Kemal, "Tanzimattan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodolar",erişim; **http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/38/326.pdf**, Mayıs 2010

Kazıcı Ziya ve Hamdi Döndüren, Vakıf Maddesi, **Şamil İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Şamil Yayınları, 2000

Kazıcı Ziya, **Osmanlı Vakıf Medeniyeti**, Bilge Yayınları, İstanbul, 2003

Kazıcı Ziya, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2003

Kazıcı, Ziya, **Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995

Kazıcı, Ziya, **İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2003

Kazıcı, Ziya, **İslamî ve Sosyal Açıdan Vakıflar**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1985

Kazıcı, Ziya, **Osmanlı Yerel Yönetim İhtisap Müessesesi**, İstanbul, Bilge Yayınları, 2006

Koray, Meryem ve Alper Topçuoğlu, **Sosyal Politika**, Bursa, Ezgi Yayınları, 1995

Kozak, İ. Erol, **Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf,** İstanbul, Akabe Yayınları, 1985

Köprülü, Fuad, "Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihsel Tekâmülü", **Vakıflar Dergisi,** Ankara, Cilt II, 1942

Köse Ömer, "Yerel Yönetim Olgusu ve Küreselleşme Sürecinde Yükselişi", **Sayıştay Dergisi**, Ankara, Sayı 52, Ocak-Mart 2004

Köymen, Mehmet Atalay, **Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1983

Köymen, Mehmet Atalay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1963

Köymen, Mehmet Atalay, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, MEB Yayınları, 1976

Kuban, Doğan, "Anadolu Türk Şehri Gelişimi ve Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt VII, 1968

Kuban, Doğan, **Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1995

Kunter, Halim Baki, "Türk-İslam Sanat Eserlerine Vücut Veren Manevi Amiller", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Sayı 8, 1969

Kunter, Halim Baki, **Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939

Mirşan, Kazım, "Türk Şehirciliği", **Arkitekt**, İstanbul, sayı 219 -220 (değiştir)

Nagata, Yuzo, **Tarihte Ayanlar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997

Nasr-ı Husrev, **Sefernâme**, İstanbul, MEB yayınları, 1985

Norton, Alan, **International Handbook of Local and Regional Government Aldershot**, Edward Elgar,1994.

Numani, Şibli, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1986, cilt 2

Orhonlu, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1990

Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları I**, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1936

Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları II**, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1939

Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları III,** İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1940

Ortaylı, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880,** Ankara**,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000

Ortaylı, İlber, "Türk Belediyesinin Denetim Yetkisinin Tarihi Gelişimi ve Günümüzdeki Durumu", **Amme İdaresi Dergisi**, Ankara, Cilt 6, Sayı 4, Aralık, 1973

Osmanlıda Vakıflar, erişim: **www.mihr.com/webs/osm/sistem/vakiflar.htm**, Ocak 2010

Ögel, Bahaddin, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Ögel, Bahaddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1971

Örnek, Acar, **Kamu Yönetimi**, İstanbul, Meram Yayın Dağıtım, 1998

Öz, Tahsin, "Yurdumuzda Tesis (Vakıf)", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, 1973, Cilt X

Özbilgen, Erol, **Bütün Yönleriyle Osmanlı**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003

Özcan, Esin, **Bergama'nın Kurulus ve Gelismesi,** Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1990

Özcan, Koray, "Anadolu'da Selçuklular Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modeli", **İTÜ Dergisi**, İstanbul, Cilt 6, Sayı 1, s. 5, Mart 2007

Özgür, Hüseyin, **Yerel Siyaset Perspektifinden Bakışla Büyükşehir Belediyelerinde Kentsel Alan Yönetimi Uygulamaları,** Yerel Siyaset, İstanbul, Okutan Yayıncılık, Ocak 2008

Özönder, Cihat, **Kent Sosyolojisi 1**, Erişim: http://www.bilgeler.net/sehir-vemedeniyet/kent-sosyolojisi-1-cozonder/, 3. Kasım. 2009

Öztürk, Nazif, **Osmanlı Döneminde Vakıflar,** Ankara, Türkler, 2002

Öztürk, Nazif, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakfın Müessesi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995

Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, MEB yayınları, 1971

Paşazâde, Âşık, **Tevarih-i Al-i Osman,** İstanbul, 1332 (Eser Fotokopisinden İncelenmiştir)

Refik, Ahmet, **Eski İstanbul**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998

Roux, Jean-Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Çeviren Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2001

Ruben, W. ,Budist Vakıfları Hakkında, **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt 11, 1942

Sami, Şemseddin, **Kamus-ı Türki,** İstanbul, Alfa Yayınları, 1998

Seyyar, Ali, **21. Yüzyılın Sosyal Sorunlarının Çözümünde Yerel STK'ların Yeni Rolleri**, erişim: http:// sosyalsiyaset.net/documents/ 25122009_2.asp, Mayıs 2010

Seyyar, Ali, **Sosyal Güvenlik Terimleri: Ansiklopedik Sözlük**, İstanbul, Papatya Yayınları, 2005

Seyyar, Ali, **Sosyal Siyaset Terimleri** (Ansiklopedik Sözlük); II. Baskı; Sakarya Kitapevi; Şubat 2008

Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü, **Türkiye'de Sosyal Değişme ve Sosyal Hizmetler,** Ankara, III. Milli Sosyal Hizmetler Konferansı, 1968

Sözer, Ali Nazmi, **Türkiye'de Sosyal Hukuk**, İzmir, Fakülteler Kitabevi, 1998

Sunay, Cengiz, **Türkiye'de Yerel Siyasetin Tarihi Gelişimi**, Yerel Siyaset, İstanbul, Okutan Yayıncılık, 2008

Sümer, Faruk, **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994

Şahin, Köksal, Eski Türklerde Merkezi İdare, **Türk İdare Dergisi**, Ankara, Yıl 77, Sayı 445, Eylül, 2005

Şapolyo, Enver Behan, "Orta Asya'da İlk Türk Şehirleri ve Ticaret Yolları", **İller ve Belediyeler Dergisi**, İstanbul, Sayı 9, 1946

Şapolyo, Enver Behnan, "Orta Asya Siteleri", **Belediyeler Dergisi**, Ankara, Sayı 40, 1938

Şevket, Mahmud, **Osmanlı Teşkilat ve kıyafet-i Askeriyesi,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt l, 2010

Şibli, Mevlana, **İslam Tarihi Sadr-ı İslam**, İstanbul, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Yayınları, 1928, cilt. 8

Şükrullah, **Behcetü't-Tevârih**, Yayına hazırlayan Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri I, İstanbul, 1949. (Eser Fotokopisinden İncelenmiştir)

Tabakoğlu, Ahmet, **"Tımar ve Vakıf Sistemleri"**, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 4.baskı, Dergâh Yayınları, 1998

Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2008

Tekeli, İlhan, "Yerel Yönetimlerde Demokrasi ve Türkiye'de Belediyelerin Gelişimi", **Amme İdaresi Dergisi**, Ankara, Cilt 16, Sayı 2, Haziran 1983

Tekin, Şinasi, "Hoço-Uygurlarının Medeniyetine Ait Notlar", **Bilgi Dergisi**, İstanbul, XIII/147,1959

Toprak, Zerrin, **Yerel Yönetimler**, İzmir, 5. Baskı, Birleşik Matbaa, 2001

Toraman, Ömer, "Osmanlı Taşra İdaresi: Klasik Dönem", **Türk İdare Dergisi**, Ankara, Yıl 74, Sayı 437, Aralık 2002

Tuna, Orhan ve Nevzat Yalçıntaş, **Sosyal Siyaset**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1999

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008

Turan, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları'', **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, Cilt l, 1964

Tuzcuoğlu, Ferruh, **Metropoliten Yönetim**, Sakarya, Sakarya Kitapevi, 2003

Ulusoy, Ahmet ve Tekin Akdemir, **Mahalli İdareler Maliyesi**, Ankara, Seçkin Yayınları, 2004

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi,** Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956

Ülken, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt, IX,1971

Ümmühânî Hanım Vakfiyesi, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, 1255

Ünsal, Behçet, "Türk Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yöntemi", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt XVII, 1984

Ünver, Süheyl, **Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, İstanbul, 1946 (Yayınevi yok)

Ünver, Süheyl, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısmına Dair" **Vakıflar Dergisi**, Ankara, Cilt 1, 1938

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, **Harameyn I**, 1126 (1714)

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, **Ümmühânî Hanım Vakfiyesi**, 1255 Başlar

Vassiliy V. Barthold ve Fuad Köprülü, **İslam Medeniyet Tarihi**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973

Vural, Tarık, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yerel Yönetimler, **Türk İdare Dergisi**, Ankara, Yıl 76, Sayı 444, Eylül 2004

Wittek, Paul, **Menteşe Beyliği**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları,1944

www.turkmania.com/sahabeler-ve-evliyalar/15158-hizir-celebi-hizir-bey.html

Yaltkaya, Şerafettin, "Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, 1942, cilt II

Yaşamış, Firuz Demir, "Osmanlı Devlet Yönetimi Başlangıç Yılları", **Türk İdare Dergisi**, Ankara, Yıl 73, Sayı 432, Eylül 2001

Yaşar, Yılmaz, **Evliya Çelebi Seyahatnâme'den Seçmeler**, İstanbul, Karanfil Yayınları, 2005

Yediyıldız Bahaeddin, "Vakıf Müessesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, 1982

Yediyıldız, Bahaeddin, **XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Yediyıldız, Bahaeddin,**"Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sisitemi"**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999

Yeğen İbrahim Ağa b. İbrahim Vakfiyesi, **Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**, Harameyn II

Yılmazçelik, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995

Yörükoğlu, Ömer, **Vakıf Müessesesinin Hukuki Tarihi Felsefi Temelleri**, 1.Vakıflar Haftası, Ankara, 1985

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı: Mehmet Talat DEMİRBAŞ

Doğum Tarihi ve Yeri: 17.09.1978, Kırıkkale

Medeni Durumu: Evli

Adres: Müftü Mah. Ruhi Cöbekoğlu Sok. Hak-Han Apt. No: 6/19 Ereğli, ZONGULDAK

E-Posta Adresi: talatdemirbas@yahoo.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Yüksek Lisans: (2004- 2010) Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kentleşme ve Çevre Sorunları Bölümü

Lisans: (1996- 2002) İstanbul Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü

Orta Öğretim: (1995) Haziran Pertevniyal Lisesi

İŞ DENEYİMİ: 2000- 2003 İstanbul Dershanesi, Biyoloji Öğretmenliği

2003- 2004 DAF Dershanesi, Biyoloji Öğretmenliği

2004- 2010 Uğur Dershaneleri, Biyoloji Öğretmenliği

Yabancı Dil: İngilizce